Наглядати й карати

Народження в’язниці

Мішель Фуко

Зміст

Про автора

Мішель Фуко народився 1926 року в Пуатьє, Франція. Він читав лекції в університетах по всьому світу; був директором Французького інституту в Гамбурзі, Німеччина, а також Інституту філософії на факультеті літератури Університету Клермон-Феррана у Франції; часто писав для французьких газет і журналів. На момент смерті 1984 року він обіймав кафедру в найпрестижнішій інституції Франції - Колеж де Франс.

Список ілюстрацій

1. Медаль на честь першого військового огляду Людовіка XIV 1668 року.
2. Зразок письма.
3. План Паноптикону Дж. Бентама, 1843.
4. Проєкт пенітенціарного закладу Н. Ару-Ромена, 1840.
5. Центральний виправний дім у Ренні, 1877.
6. Інтер’єр пенітенціарного закладу в Стейтвіллі, США, XX століття.
7. Час відходу до сну у виправній колонії Меттре.
8. Лекція про шкоду алкоголізму в аудиторії в’язниці Френ.
9. Парова машина для “швидкісного” виправлення хлопчиків і дівчат.
10. *L’orthopédie ou l’art de prévenir et de corriger dans les enfants les difformités du corps* (*Ортопедія, або мистецтво запобігати й виправляти тілесні деформації в дітей*) Н. Андрі, 1749.

Примітка перекладача

Будь-який точніший переклад французької назви цієї книжки, *Surveiller et punir*, виявлявся незадовільним з різних причин. Передусім Фуко використовує інфінітив, який тут може мати відтінок “безособового наказу”. Англійська мова не дає змоги передати цей нюанс. Ще

серйозніша проблема полягає в тому, що дієслово *surveiller* не має достатнього англійського відповідника. Наш іменник “surveillance” має надто вузьке й технічне вживання. Джеремі Бентам уживав слово “inspect” - те саме, яке Фуко перекладає як *surveiller*, - але коло його відтінків не збігається. “Supervise”, можливо, є найближчим, але й воно має інші асоціації. “Observe” надто нейтральне, хоча Фуко добре усвідомлює агресію, властиву будь-якому однобічному спостереженню. Зрештою сам Фуко запропонував назву *Discipline and Punish*, що тісно пов’язана зі структурою книжки.

Іншу проблему поставило французьке слово *supplice*, яким названо першу частину книжки. Англійська не має задовільного еквівалента. Словники пропонують “torture” - “катування”, але я вагаюся вживати це слово, оскільки, на мою думку, *supplice* має ширший і специфічніший сенс, ніж звичайне “torture”. Воно позначає не лише біль, а й ритуалізовану, юридично оформлену муку, публічне тілесне покарання, яке втілювало владу суверена. У цьому перекладі слово передано залежно від контексту як “катування”, “страта-тортура” або “публічна кара”.

Ще одне ускладнення пов’язане з французьким словом *corps*. У Фуко воно постійно означає і фізичне тіло, і політичне тіло, і тіло як об’єкт технік влади. Тому в перекладі слід зберігати багатозначність слова “тіло” всюди, де це можливо, не зводячи його лише до біологічного організму.

Частина перша. Катування

1. Тіло засудженого

2 березня 1757 року царевбивцю Дам’єна було засуджено “принести публічне покаяння перед головними дверима Паризької церкви”, куди його мали “привезти й доставити у возі, в одній лише сорочці, з факелом палаючого воску вагою у два фунти в руці”; потім, “у тому ж возі, на площу Грев, де на помості, спорудженому для цього, з його грудей, рук, стегон і литок буде вирвано плоть розпеченими кліщами; його праву руку, що тримала ніж, яким він учинив згадане батьковбивство, буде спалено сіркою; а на місця, де буде вирвано плоть, виллють розплавлений свинець, киплячу олію, палаючу смолу, віск і сірку, розтоплені разом; після цього його тіло буде розірване й четвертоване чотирма кіньми, а його члени й тіло будуть спалені, обернені на попіл, і попіл буде розвіяно за вітром” (*Pièces originales* …, 372-4).

“Нарешті його четвертували”, - повідомляє *Gazette d’Amsterdam* від 1 квітня 1757 року. “Ця остання операція була дуже довгою, бо коні, яких

використали, не були привчені тягнути; отже, замість чотирьох знадобилося шість; а коли й цього не вистачило, довелося, щоб відокремити стегна нещасного, перерізати сухожилля й рубати суглоби…

“Кажуть, що хоч він завжди багато лаявся, жодне блюзнірство не зірвалося з його уст; але надмірний біль змушував його видавати жахливі крики, і він часто повторював: «Боже мій, змилуйся наді мною! Ісусе, допоможи мені!» Усі присутні були зворушені турботливістю парафіяльного священника церкви Святого Павла, який, попри свій поважний вік, не шкодував себе, втішаючи страждальця”.

Бутон, офіцер варти, залишив нам свою розповідь: “Сірку запалили, але полум’я було таким слабким, що обпекло лише верхній шар шкіри руки, та й то зовсім трохи. Тоді кат, засукавши рукави, узяв сталеві кліщі, спеціально виготовлені для цієї нагоди, завдовжки приблизно півтора фута, і спершу вхопив ними литку правої ноги, потім стегно, а звідти - два м’ясисті місця правої руки; потім груди. Хоч кат був сильний і кремезний чоловік, йому було так важко відривати шматки плоті, що він по два-три рази брався за те саме місце, водночас повертаючи кліщі; а те, що він виривав, залишало на кожному місці рану завбільшки приблизно з шестиліврову монету.

“Після цих розривань кліщами Дам’єн, який кричав без упину, але не лаявся, підняв голову й подивився на себе; той самий кат умочив залізну ложку в казан із киплячою сумішшю й рясно вилив її на кожну рану. Потім мотузки, що мали бути припряжені до коней, прикріпили шнурами до тіла страждальця; коней запрягли й поставили біля рук і ніг - по одному до кожної кінцівки.

“Пан Ле Бретон, судовий писар, кілька разів підходив до страждальця й питав, чи має він щось сказати. Той відповідав, що ні; під час кожної муки він кричав так, як, гадають, кричать прокляті в пеклі: «Пробач, Боже мій! Пробач, Господи». Попри весь біль, він час від часу піднімав голову й сміливо дивився на себе. Мотузки були так туго зав’язані людьми, що тягнули їхні кінці, що завдавали йому невимовного болю. Пан Ле Бретон знову підійшов до нього й запитав, чи має він щось сказати; він сказав, що ні. Кілька сповідників підходили до нього й довго з ним говорили; він охоче цілував розп’яття, яке йому підносили; він розтуляв губи й повторював: «Пробач, Господи».

“Коні сильно смикали, кожен тягнув просто за свою кінцівку, і кожного коня тримав кат. Через чверть години ту саму церемонію повторили, і зрештою, після кількох спроб, довелося змінити напрямок коней: тих, що були біля рук, змусили тягти до голови, а тих, що були біля стегон, - у бік рук; це вивихнуло руки в суглобах. Так повторювали кілька разів, але без успіху. Він піднімав голову й дивився на себе. До тих коней, що

були припряжені до стегон, довелося додати ще двох; усього стало шість коней. І все одно без успіху.

“Нарешті кат Самсон сказав панові Ле Бретону, що немає ні способу, ні надії досягти успіху, і попросив його запитати їхні милості, чи бажають вони, щоб в’язня розрубали на частини. Пан Ле Бретон, який зійшов з ратуші, наказав відновити спроби, і це було зроблено; але коні здалися, а один із тих, що були припряжені до стегон, упав на землю. Сповідники повернулися й знову говорили з ним. Він сказав їм - я чув це: «Поцілуйте мене, панове». Парафіяльний священник церкви Святого Павла не наважився, тож пан де Марсії прослизнув під мотузку, що тримала ліву руку, й поцілував його в чоло. Кати зібралися навколо, і Дам’єн сказав їм не лаятися, виконувати свою роботу, а також що він не має на них зла; він благав їх молитися Богові за нього й попросив парафіяльного священника Святого Павла помолитися за нього під час першої меси.

“Після двох або трьох спроб кат Самсон і той, хто користувався кліщами, кожен витяг із кишені ніж і розрізав тіло в ділянці стегон, замість того щоб відокремлювати ноги в суглобах; четверо коней смикнули й потягли за собою обидва стегна: спершу праве, потім друге; далі так само вчинили з руками, плечима, пахвами й чотирма кінцівками; плоть довелося різати майже до кістки, і коні, сильно тягнучи, спершу відірвали праву руку, а потім іншу.

“Коли чотири кінцівки були відірвані, сповідники прийшли поговорити з ним; але його кат сказав їм, що він мертвий, хоча насправді я бачив, як цей чоловік ворушився: нижня щелепа рухалася з боку в бік, наче він говорив. Один із катів навіть трохи згодом сказав, що коли вони підняли тулуб, аби кинути його на вогнище, він ще був живий. Чотири кінцівки відв’язали від мотузок і кинули на багаття, розкладене в огородженому місці поруч із помостом; потім тулуб і решту накрили полінами й хмизом, а солому, змішану з цими дровами, підпалили.

“… Відповідно до вироку, усе було перетворено на попіл. Останній шматок, знайдений у жарі, ще горів о пів на одинадцяту вечора. Шматки плоті й тулуб горіли близько чотирьох годин. Офіцери, серед яких був і я, а також мій син і загін лучників, залишалися на площі майже до одинадцятої години.

“Були й такі, хто надавав значення тому, що напередодні на траві, де палало вогнище, лежав собака; його кілька разів проганяли, але він щоразу повертався. Та неважко зрозуміти, що тварина знайшла це місце теплішим за інші” (цит. за Zevaes, 201-14).

Вісімдесят років по тому Леон Фоше уклав правила “для Дому юних в’язнів у Парижі”:

“Ст. 17. День в’язнів починатиметься о шостій ранку взимку й о п’ятій влітку. Вони працюватимуть дев’ять годин на день упродовж усього року. Дві години на день буде присвячено навчанню. Праця й день завершуватимуться о дев’ятій годині взимку й о восьмій влітку.

Ст. 18. Підйом. Після першого барабанного дробу в’язні повинні підвестися й мовчки вдягнутися, коли наглядач відчиняє двері камер. Після другого барабанного дробу вони мають бути вдягнені й застелити ліжка. Після третього вони мають вишикуватися й вирушити до каплиці на ранкову молитву. Між кожним барабанним дробом - п’ять хвилин.

Ст. 19. Молитви проводить капелан, після них іде моральне або релігійне читання. Ця вправа не повинна тривати понад пів години.

Ст. 20. Праця. За чверть до шостої влітку й за чверть до сьомої взимку в’язні спускаються у двір, де повинні вмити руки й обличчя та отримати першу порцію хліба. Відразу після цього вони формують робочі групи й ідуть працювати; робота має починатися о шостій влітку й о сьомій взимку.

Ст. 21. Обід. О десятій годині в’язні припиняють роботу й ідуть до трапезної; у своїх дворах вони миють руки й збираються за відділеннями. Після обіду триває відпочинок до двадцяти хвилин на одинадцяту.

Ст. 22. Школа. О двадцять хвилин на одинадцяту, після барабанного дробу, в’язні стають у лави й відділеннями йдуть до школи. Заняття триває дві години й по черзі складається з читання, письма, малювання та арифметики.

Ст. 23. О двадцять хвилин на першу в’язні виходять зі школи відділеннями й повертаються до своїх дворів для відпочинку. За п’ять хвилин до першої, після барабанного дробу, вони формують робочі групи.

Ст. 24. О першій годині вони повинні повернутися до майстерень: працюють до четвертої.

Ст. 25. О четвертій годині в’язні залишають майстерні й ідуть у двори, де миють руки й формуються за відділеннями для трапезної.

Ст. 26. Вечеря й відпочинок після неї тривають до п’ятої години: потім в’язні повертаються до майстерень.

Ст. 27. О сьомій годині влітку й о восьмій взимку робота припиняється; у майстернях востаннє роздають хліб. Упродовж чверті години один із в’язнів або наглядачів читає уривок із повчального чи піднесеного твору. Після цього відбувається вечірня молитва.

Ст. 28. О пів на восьму влітку й о пів на дев’яту взимку, після миття рук і перевірки одягу у дворі, в’язні повинні повернутися до своїх камер; після першого барабанного дробу вони мають роздягнутися, після другого - лягти в ліжко. Двері камер зачиняються, а наглядачі обходять коридори, щоб забезпечити порядок і тишу” (Faucher, 274-82).

Отже, перед нами - публічна страта й розклад дня. Вони карають не ті самі злочини й не той самий тип правопорушника. Але кожен із них визначає певний стиль покарання. Їх розділяє менше століття. Це був час, коли в Європі та Сполучених Штатах уся економія покарання була перерозподілена. Це був час великих “скандалів” традиційного правосуддя, час незліченних проєктів реформ. Він побачив нову теорію закону й злочину, нове моральне або політичне обґрунтування права карати; старі закони скасовувалися, старі звичаї відмирали. Було заплановано або укладено “сучасні” кодекси: Росія - 1769; Пруссія - 1780; Пенсильванія й Тоскана - 1786; Австрія - 1788; Франція - 1791, Рік IV, 1808 і 1810. Для кримінального правосуддя настав новий вік.

Серед багатьох змін я розгляну одну: зникнення катування як публічного видовища. Сьогодні ми радше схильні не зважати на нього; можливо, у свій час воно породило надто багато роздутої риторики; можливо, його надто легко й надто наполегливо приписували процесові “гуманізації”, тим самим звільняючи себе від потреби дальшого аналізу. І, зрештою, наскільки важлива така зміна порівняно з великими інституційними перетвореннями, формулюванням явних, загальних кодексів і єдиних правил процедури; з майже повсюдним запровадженням суду присяжних, визначенням суттєво виправного характеру кари та тенденцією, що від XIX століття ставала дедалі виразнішою, пристосовувати покарання до індивідуального правопорушника? Покарання менш безпосередньо фізичного типу, певна стриманість у мистецтві завдавати болю, поєднання тонших, приглушеніших страждань, позбавлених видимого показу, - чи не слід усе це вважати окремим випадком, побічним наслідком глибших змін? І все ж лишається факт: за кілька десятиліть зникло тіло, яке катували, розчленовували, калічили, символічно таврували на обличчі або плечі, виставляли живим чи мертвим на загальний огляд. Тіло як головна мішень карального примусу зникло.

Наприкінці XVIII - на початку XIX століття похмуре свято покарання згасало, хоча подекуди ще на мить спалахувало. У цій трансформації діяли два процеси. Вони мали не зовсім однакову хронологію й не ту саму *raison d’être* - підставу існування. Першим було зникнення покарання як видовища. Каральна церемонія занепадала; вона зберігалася лише як нова юридична або адміністративна практика. Публічне покаяння (*amende honorable*) у Франції вперше скасували 1791 року, а потім знову - 1830 року після короткого відновлення; ганебний стовп у Франції було скасовано 1789 року, а в Англії - 1837

року. Використання в’язнів на громадських роботах - прибирання міських вулиць або ремонт доріг - практикували в Австрії, Швейцарії та деяких штатах США, наприклад у Пенсильванії. Цих засуджених, вирізнених “ганебним одягом” і поголеними головами, “виводили перед публіку. Будучи розвагою для нероб і порочних, вони часто впадали в лють і природно прагнули жорстоко помститися нападникам. Щоб не дати їм відплатити за образи, яких вони могли зазнати, їх обтяжували залізними нашийниками й ланцюгами, до яких прикріплювали ядра, що їх вони мусили тягнути за собою під час принизливої служби, на очах у вартових, озброєних шаблями, мушкетонами та іншою зброєю знищення” (Roberts Vaux, *Notices*, 21, цит. у Teeters, 1937, 24). Цю практику було скасовано майже всюди наприкінці XVIII або на початку XIX століття. Публічне виставлення в’язнів у Франції зберігалося 1831 року, попри різку критику - “огидна сцена”, казав Реаль (див. Бібліографію); остаточно його скасували у квітні 1848 року. А ланцюгову колону, що вела каторжників через усю Францію аж до Бреста й Тулона, 1837 року замінили непомітними чорними тюремними фургонами. Покарання поступово переставало бути видовищем. І всі театральні елементи, які воно ще зберігало, тепер знецінювалися, ніби функції каральної церемонії поступово переставали бути зрозумілими, ніби цей ритуал, що “завершував злочин”, запідозрили в небажаному зв’язку з ним. Здавалося, ніби покарання вважали рівним злочину за дикістю, якщо не таким, що перевищує його; таким, що привчає глядачів до люті, від якої їх хотіли відвернути; таким, що показує частоту злочинів; таким, що робить ката схожим на злочинця, а суддів - на вбивць; таким, що в останню мить міняє ролі місцями й перетворює катованого злочинця на предмет жалю або захоплення. Ще 1764 року Беккарія зауважив: “Убивство, яке зображують як жахливий злочин, повторюється холоднокровно, без докорів сумління” (Beccaria, 101). Публічну страту тепер бачать як вогнище, у якому насильство знову спалахує полум’ям.

Отже, покарання тяжітиме до того, щоб стати найприхованішою частиною кримінального процесу. Це має кілька наслідків: воно виходить зі сфери більш-менш повсякденного сприйняття й переходить у сферу абстрактної свідомості; його ефективність бачать як наслідок неминучості, а не видимої інтенсивності; саме певність покарання, а не жахливе видовище публічної кари має відлякувати від злочину; показова механіка покарання змінює свої механізми. Унаслідок цього правосуддя більше не бере на себе публічної відповідальності за насильство, невіддільне від його практики. Якщо воно теж б’є, якщо воно теж убиває, то вже не як прославлення власної сили, а як такий елемент себе самого, який воно змушене терпіти й який йому важко пояснити. Розподіл провини змінюється: у покаранні-видовищі зі шибениці поширювався невиразний жах; він огортав і ката, і засудженого; і хоча завжди міг обернути сором, накладений на жертву,

на жалість або славу, він часто перетворював законне насильство ката на ганьбу. Тепер скандал і світло мають розподілятися інакше: саме засудження позначає правопорушника однозначно негативним знаком; публічність перемістилася до судового процесу й вироку; сама страта стає ніби додатковою ганьбою, яку правосуддя соромиться накладати на засудженого; тому воно віддаляється від цього акту й дедалі більше прагне доручити його іншим під печаттю таємниці. Бути караним - ганебно, але карати - не славно. Звідси подвійна система захисту, яку правосуддя вибудувало між собою і покаранням, що його воно накладає. Ті, хто здійснює кару, схильні перетворюватися на автономний сектор; правосуддя знімає з себе відповідальність за неї через бюрократичне приховування самого покарання. Показово, що у Франції адміністрація в'язниць так довго належала до компетенції Міністерства внутрішніх справ, тоді як відповідальність за *bagnes* - каторжні тюрми на кораблях і в колоніях - лежала на Міністерстві флоту або Міністерстві колоній. А поза цим розподілом ролей діє теоретичне зречення: не уявляйте, що вироки, які ми, судді, виносимо, рухає бажання карати; вони мають виправляти, повертати до нормального життя, "лікувати"; техніка вдосконалення витісняє в карі суворе спокутування провини й звільняє магістратів від принизливого завдання карати. У сучасному правосудді й у тих, хто його здійснює, є сором покарання, який не завжди виключає завзяття. Це відчуття сорому постійно зростає: психологи й дрібні службовці моральної ортопедії множаться на рані, яку воно залишає.

Зникнення публічних страт, отже, позначає занепад видовища; але воно також позначає послаблення захоплення тіла владою. 1787 року, звертаючись до Товариства сприяння політичним дослідженням, Бенджамін Раш зауважив: "Я можу лише сподіватися, що недалеко той час, коли шибениці, ганебні стовпи, ешафоти, бичування й колесування в історії покарань вважатимуться ознаками варварства століть і країн та доказами слабкого впливу розуму й релігії на людський розум" (Teeters, 1935, 30). Справді, через шістдесят років Ван Менен, відкриваючи другий пенітенціарний конгрес у Брюсселі, згадував час свого дитинства як минулу епоху: "Я бачив землю, всипану колесами, шибеницями, ешафотами, ганебними стовпами; я бачив жахливо розтягнуті на колесах скелети" (*Annales de la Charité*, 529-30). Таврування було скасоване в Англії 1834 року й у Франції 1832 року; 1820 року Англія вже не наважилася застосувати повне покарання, призначене для зрадників: Тіствуда не четвертували. Лише бичування ще зберігалося в низці каральних систем - у Росії, Англії, Пруссії. Але загалом каральні практики стали стриманішими. До тіла вже не торкалися або торкалися якомога менше, і то лише для того, щоб дістатися чогось іншого, ніж саме тіло. Можна заперечити, що ув'язнення, замкнення, примусова праця, каторга, заборона в'їзду до певних місцевостей, депортація - усе те, що посіло таке важливе місце в

сучасних каральних системах, - є “фізичними” покараннями: на відміну від штрафів, наприклад, вони безпосередньо зачіпають тіло. Але зв’язок між покаранням і тілом уже не той, яким він був у катуванні під час публічних страт. Тіло тепер слугує інструментом або посередником: якщо на нього впливають, щоб ув’язнити його або змусити працювати, то для того, щоб позбавити індивіда свободи, яку вважають водночас правом і власністю. Згідно з цією пенальністю, тіло потрапляє в систему примусів і позбавлень, обов’язків і заборон. Фізичний біль, біль самого тіла, більше не є складовим елементом кари. З мистецтва нестерпних відчуттів покарання перетворилося на економіку призупинених прав. Якщо законові ще необхідно дістатися тіла засудженого й маніпулювати ним, то це відбуватиметься на відстані, належним способом, за суворими правилами й із набагато “вищою” метою. Унаслідок цієї нової стриманості ціла армія техніків замінила ката, безпосереднього анатома болю: наглядачі, лікарі, капелани, психіатри, психологи, педагоги; самою своєю присутністю біля в’язня вони співають хвалу, потрібну законові: вони запевняють його, що тіло й біль не є остаточними об’єктами його каральної дії. Сьогодні лікар має наглядати за засудженими до смерті аж до останньої миті - так він, як агент добробуту й полегшувач болю, опиняється поруч із чиновником, завдання якого - покласти край життю. Про це варто замислитися. Коли наближається момент страти, “пацієнтам” вводять транквілізатори. Утопія судової стриманості: відібрати життя, але не дати пацієнтові відчути це; позбавити в’язня всіх прав, але не завдавати болю; накладати кари, вільні від будь-якого болю. Звернення до психофармакології та різноманітних фізіологічних “роз’єднувачів”, навіть якщо воно тимчасове, є логічним наслідком цієї “нетілесної” пенальності.

Кінець частини 1. Наступна частина починається з подальшого абзацу розділу “Тіло засудженого”.

Частина 2 українського перекладу

За англійським виданням *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, перекладеним з французької Аланом Шеріданом.

Сучасні ритуали страти засвідчують цей подвійний процес: зникнення видовища й усунення болю. Той самий рух, кожна у своєму темпі, пережили різні європейські правові системи: однакова смерть для всіх — страта більше не несе особливої позначки злочину або суспільного становища злочинця; смерть, яка триває лише мить, — до неї вже не треба наперед додавати катування і вже не треба здійснювати жодних дальших дій над трупом; страта, що зачіпає радше життя, ніж тіло. Уже немає тих довгих процедур, у яких смерть водночас відкладали розрахованими перервами й множили послідовними ударами. Уже немає тих поєднань мук, які організовували для вбивства царевбивць

або які на початку XVIII століття пропонував анонімний автор памфлету *Повішення — недостатнє покарання* (1701): засудженого мали ламати на колесі, потім шмагати до знепритомнення, потім підвішувати на ланцюгах і, нарешті, залишати повільно вмирати від голоду. Уже немає тих страт, коли засудженого тягли на волокуші, щоб його голова не розбилася об бруківку; коли йому розтинали живіт і швидко виривали нутрощі, щоб він устиг побачити власними очима, як їх кидають у вогонь; коли його зрештою обезголовлювали, а тіло четвертували. [1] Зведення цих “тисячі смертей” до суворої смертної кари визначає цілу нову моральність самого акту покарання.

Уже 1760 року в Англії випробували машину для повішення — під час страти лорда Феррера. Вона використовувала опору, що розкривалася під ногами засудженого, тим самим уникаючи повільної смерті й сутичок, які виникали між жертвою та катом. Її вдосконалили й остаточно прийняли 1783 року, того самого року, коли було скасовано традиційну процесію від Ньюґейта до Тайберна і коли нагоду, що з’явилася через відбудову в’язниці після заворушень Ґордона, використали, щоб установити ешафоти в самому Ньюґейті (див. Hibbert, 85–6). Знаменита стаття 3 французького Кодексу 1791 року — “Кожному засудженому до смерті буде відтято голову” — має потрійне значення: рівна смерть для всіх (“Злочини одного й того самого роду будуть каратися одним і тим самим видом покарання, хоч би яким був ранг і стан винного”, як було сказано у пропозиції Ґійотена, ухваленій 1 грудня 1789 року); одна смерть на одного засудженого, досягнута одним ударом, без удавання до тих “довгих, а отже жорстоких” способів страти, наприклад шибениці, які засуджував Ле Пелетьє; нарешті, покарання тільки для самого засудженого, оскільки обезголовлення, смертна кара дворянства, було найменш ганебним для родини злочинця (Le Peletier, 720). Гільйотина, уперше застосована в березні 1792 року, була досконалим знаряддям для цих принципів. Смерть було зведено до видимої, але миттєвої події. Контакт між законом або тими, хто його виконує, і тілом злочинця скорочується до частки секунди. Немає фізичного зіткнення; катові досить бути лише педантичним годинникарем. “Досвід і розум показують, що спосіб, який у минулому використовували для відтинання голови злочинця, піддавав його муці, страшнішій, ніж сама втрата життя, а саме вона є чітким наміром закону; отже, страту слід здійснювати в одну мить і одним ударом; приклади показують, як важко цього досягти. Щоб спосіб діяв досконало, він неодмінно має залежати від незмінних механічних засобів, силу й дію яких також можна визначити... Досить легко збудувати таку безвідмовну машину; обезголовлення буде здійснене в одну мить, згідно з наміром нового закону. Якщо цей апарат видасться необхідним, він не справлятиме особливого враження й навряд чи буде помічений” (Saint-Edme, 161). Гільйотина забирає життя майже не торкаючись тіла, так само як в’язниця позбавляє свободи, а штраф

зменшує майно. Вона призначена застосовувати закон не так до реального тіла, здатного відчувати біль, як до юридичного суб’єкта, власника, серед інших прав, також права на існування. Вона мусила мати абстрактність самого закону.

Безперечно, у Франції на стриманість нового методу певний час накладалися залишки старої публічної страти. Батьковбивць — і царевбивць, яких прирівнювали до них, — вели на ешафот у чорній вуалі; там до 1832 року їм відрубували одну руку. Після цього лишився тільки декоративний креп. Так сталося з Фієскі, невдалим убивцею Луї-Філіппа, у листопаді 1836 року: “Його буде допроваджено до місця страти в сорочці, босоніж, із головою, вкритою чорною вуаллю; його буде виставлено на ешафоті, поки судовий служитель прочитає вирок народові, і негайно страчено”. Слід згадати Дам’єна — і зауважити, що останнім додатком до каральної смерті стала траурна вуаль. Засудженого вже не мали бачити. Лише читання вироку на ешафоті повідомляло про злочин — і цей злочин мав бути безликим. Що жахливішим був злочинець, то більшою мірою його треба було позбавити світла: він не повинен був бачити і не повинен був бути видимим. Це була досить поширена тоді думка. Для батьковбивці слід було “спорудити залізну клітку або викопати непроникну темницю, яка служила б йому вічним притулком” (De Molène, 275–7). Останнім слідом великої публічної страти було її власне скасування: завіса, що приховує тіло. Бенуа, тричі ганебний — убивця матері, гомосексуал, убивця, — був першим із батьковбивць, якому не відрубали руки: “Поки читали вирок, він стояв на ешафоті, підтримуваний катами. Це було жахливе видовище; загорнутий у великий білий саван, із лицем, закритим чорним крепом, батьковбивця вислизав із погляду мовчазного натовпу, і під цим таємничим і похмурим вбранням життя виявлялося лише страшними криками, які невдовзі стихли під ножем” (*Gazette des tribunaux*, 30 серпня 1832 року).

Отже, на початку XIX століття велике видовище фізичного покарання зникло; катованого тіла почали уникати; театральне представлення болю було вилучено з покарання. Почалася доба стриманості в покаранні. До 1830–1848 років публічні страти, яким передувало катування, майже повністю зникли. Звичайно, це узагальнення потребує уточнення. Передусім зміни не настали одразу й не були частиною єдиного процесу. Існували затримки. Парадоксально, але Англія була однією з країн, які найнеохочіше сприймали зникнення публічної страти: можливо, через зразкову роль, яку інституція присяжних, відкриті слухання й повага до *habeas corpus* надали її кримінальному праву; а передусім, без сумніву, тому, що вона не бажала послаблювати суворість своїх каральних законів під час великих соціальних заворушень 1780–1820 років. Роміллі, Макінтош і Фауелл Бакстон довго зазнавали невдач у спробах пом’якшити множинність і суворість покарань, установлених англійським законом, — цю “жахливу

різанину”, як називав її Россі. Її суворість навіть зросла, хоча на практиці присяжні вважали передбачені покарання надмірними й тому застосовували їх м’якше: 1760 року Блекстон нараховував в англійському законодавстві 160 злочинів, караних смертю, а 1819 року їх було вже 223. Слід також зважати на поступи й відступи, які весь цей процес переживав між 1760 і 1840 роками: швидкість реформ у певних країнах, таких як Австрія, Росія, Сполучені Штати, Франція доби Установчих зборів, а потім відступ за часів контрреволюцій у Європі й великого соціального страху 1820–1848 років; більш-менш тимчасові зміни, запроваджені надзвичайними судами або законами; розрив між законами та реальною практикою судів, яка аж ніяк не була точним відображенням стану законодавства. Усі ці чинники пояснюють нерівномірність трансформації, що відбулася на межі століть.

Слід додати, що, хоча більшість змін уже було здійснено до 1840 року і хоча механізми покарання на той час набули нового способу функціонування, процес був далеко не завершений. Скорочення застосування катування було тенденцією, укоріненою у великій трансформації 1760–1840 років, але на цьому вона не закінчилася; можна сказати, що практика публічної страти довго переслідувала нашу каральну систему й досі її переслідує. У Франції гільйотина, ця машина для виробництва швидких і непомітних смертей, уособлювала нову етику законної смерті. Але Революція відразу наділила її великим театральним ритуалом. Багато років вона давала видовище. Її довелося перенести до застави Сен-Жак; відкритий віз замінили закритою каретою; засудженого швидко виводили з екіпажа просто на ешафот; поспішні страти організовували в несподіваний час. Зрештою гільйотину довелося помістити за тюремні мури й зробити недоступною для публіки — після страти Вайдмана 1939 року, — перекривши вулиці, що вели до в’язниці, у якій було приховано ешафот і де страта мала відбутися таємно, як під час страти Бюффе й Бонтана в тюрмі Санте 1972 року. Свідків, які описували сцену, могли навіть переслідувати за законом, тим самим забезпечуючи, щоб страта перестала бути видовищем і лишалася дивною таємницею між законом і тими, кого він засуджує. Досить лише вказати на всі ці пересторо ги, щоб зрозуміти: смертна кара і сьогодні в основі своїй лишається видовищем, яке доводиться справді забороняти.

Так само й захоплення тіла владою не зникло повністю в середині XIX століття. Покарання, безперечно, перестало зосереджуватися на катуванні як техніці болю; своїм головним об’єктом воно зробило втрату майна або прав. Але таке покарання, як примусова праця або навіть ув’язнення — проста втрата свободи, — ніколи не функціонувало без певного додаткового елемента покарання, що напевно стосується самого тіла: нормування їжі, сексуальне позбавлення, тілесні покарання, одиночне ув’язнення. Чи є це ненавмисним, але неминучим наслідком ув’язнення? Насправді у своїх найвиразніших практиках

ув’язнення завжди містило певну міру фізичного болю. Критика, яку на початку XIX століття часто спрямовували проти пенітенціарної системи — мовляв, ув’язнення не є достатнім покаранням: в’язні менше голодують, менше мерзнуть і загалом менше позбавлені, ніж багато бідняків або навіть робітників, — припускає постулат, який ніколи прямо не заперечувався: справедливо, щоб засуджений страждав фізично більше, ніж інші люди. Важко відокремити покарання від додаткового фізичного болю. Яким було б нетілесне покарання?

Отже, у сучасних механізмах кримінального правосуддя лишається слід “катування” — слід, який не був цілком подоланий, але який дедалі більше огортається нетілесним характером каральної системи.

Зменшення каральної суворості за останні двісті років — явище, добре відоме історикам права. Але протягом тривалого часу його розглядали загалом як кількісне явище: менше жорстокості, менше болю, більше доброти, більше поваги, більше “людяності”. Насправді ці зміни супроводжуються зміщенням самого об’єкта каральної операції. Чи є тут зменшення інтенсивності? Можливо. Але безперечно є зміна цілі.

Якщо каральність у своїх найсуворіших формах більше не звертається до тіла, то за що вона береться? Відповідь теоретиків — тих, хто близько 1760 року відкрив нову добу, яка ще не завершилася, — проста, майже очевидна. Вона ніби міститься в самому запитанні: якщо це вже не тіло, то це має бути душа. Спокута, яка колись обрушувалася на тіло, має бути замінена покаранням, що діє вглиб — на серце, думки, волю, нахили. Маблі сформулював цей принцип раз і назавжди: “Покарання, якщо можна так сказати, має вражати радше душу, ніж тіло” (Mably, 326).

Це був важливий момент. Старі партнери видовища покарання — тіло і кров — відступили. На сцену вийшов новий персонаж, замаскований. Це був кінець певного виду трагедії; почалася комедія з грою тіней, безликими голосами, невловними сутностями. Апарат карального правосуддя тепер мусив упиватися в цю безтілесну реальність.

Чи це щось більше, ніж проста теоретична теза, якій суперечить каральна практика? Такий висновок був би надто поспішним. Правда, сьогодні карати — це не просто навертати душу; але принцип Маблі не лишився благочестивим побажанням. Його наслідки відчутні в усій сучасній каральності.

Передусім відбувається заміна об’єктів. Цим я не хочу сказати, що раптом почали карати інші злочини. Безперечно, визначення правопорушень, ієрархія їхньої тяжкості, межі поблажливості, те, що фактично терпіли, і те, що юридично дозволяли, — усе це за останні двісті років суттєво змінилося; багато злочинів перестали бути такими, бо були пов’язані з певним здійсненням релігійної влади або з певним

типом економічної діяльності; богохульство втратило статус злочину; контрабанда й домашня крадіжка — частину своєї серйозності. Але ці зміщення, можливо, не є найважливішим фактом: поділ між дозволеним і забороненим зберігав певну сталість від одного століття до іншого. Натомість “злочин”, об’єкт, з яким має справу каральна практика, глибоко змінився: змінилися якість, природа, певною мірою сама субстанція того, з чого складається караний елемент, а не лише його формальне визначення. Під покровом відносної стабільності закону відбулася маса тонких і швидких змін. Звичайно, “злочини” й “правопорушення”, щодо яких виносять судження, є юридичними об’єктами, визначеними кодексом; але судження також виносять щодо пристрастей, інстинктів, аномалій, вад, непристосованості, впливів середовища або спадковості; карають акти агресії, але через них — і агресивність; зґвалтування, але водночас і перверсії; убивства, але також потяги й бажання. Можна заперечити: насправді судять не їх; якщо про них узагалі згадують, то для того, щоб пояснити відповідні дії й визначити, якою мірою воля суб’єкта була залучена до злочину. Це не відповідь. Бо саме ці тіні, що ховаються за самою справою, і судять, і карають. Їх судять опосередковано як “пом’якшувальні обставини”, що вводять у вирок не лише “обставинні” докази, а щось зовсім інше, юридично некодифіковане: знання про злочинця, оцінку його особи, те, що відомо про зв’язки між ним, його минулим і його злочином, а також те, чого можна чекати від нього в майбутньому. Їх також судять через взаємодію всіх тих понять, які від XIX століття циркулюють між медициною та юриспруденцією — “монстри” часів Жорже, “психічні аномалії” Шом’є, “перверти” й “непристосовані” наших експертів, — і які під приводом пояснення дії є способами визначення індивіда. Їх карають за допомогою покарання, функція якого — зробити правопорушника “не лише таким, що бажає, а й таким, що здатен жити в межах закону й забезпечувати власні потреби”; їх карають через внутрішню економію кари, яка, хоча й призначена карати злочин, може змінюватися — скорочуватися або, в певних випадках, продовжуватися — залежно від змін у поведінці в’язня; їх карають також “заходами безпеки”, що супроводжують покарання — забороною в’їзду до певних місцевостей, умовним наглядом, обов’язковим медичним лікуванням, — і призначені не карати правопорушення, а наглядати за індивідом, нейтралізувати його небезпечний стан духу, змінити його злочинні нахили й тривати навіть після того, як цю зміну вже досягнуто. Душу злочинця згадують у судовому процесі не лише для пояснення його злочину й не лише як чинник юридичного розподілу відповідальності; якщо її з такою урочистістю, такою турботою зрозуміти й таким “науковим” застосуванням приводять перед суд, то тому, що вона теж, поряд із самим злочином, має бути засуджена й розділити покарання. Упродовж усього карального ритуалу, від попереднього розслідування до вироку й остаточних наслідків кари, в одну сферу проникли об’єкти, які не лише дублюють, а й відокремлюють юридично визначені й

кодифіковані об’єкти. Психіатрична експертиза, а також у ширшому сенсі кримінальна антропологія і повторюваний дискурс кримінології мають тут одну зі своїх точних функцій: урочисто вписуючи правопорушення в поле об’єктів, доступних науковому знанню, вони надають механізмам законного покарання виправдану владу не лише над правопорушеннями, а й над індивідами; не лише над тим, що вони роблять, а й над тим, ким вони є, ким будуть, ким можуть бути. Додатковий чинник душі правопорушника, за який ухопилася правова система, лише позірно є пояснювальним і обмежувальним; насправді він розширює поле дії. Протягом ста п’ятдесяти або двохсот років, відколи Європа створює свої нові каральні системи, судді поступово, завдяки процесові, що сягає дуже далеко в минуле, почали судити щось інше, ніж злочини, а саме — “душу” злочинця.

І саме через це вони почали робити щось інше, ніж просто судити. Або, точніше, у саму судову модальність судження прослизнули інші типи оцінювання, глибоко змінивши правила його вироблення. Відколи Середньовіччя повільно й болісно вибудувало велику процедуру розслідування, судити означало встановлювати істину злочину, визначати його автора й застосовувати законне покарання. Знання правопорушення, знання правопорушника, знання закону — ці три умови давали змогу обґрунтувати судження в істині. Але тепер у хід карального судження вписано зовсім інше питання істини. Питання вже не просто таке: “Чи встановлено діяння і чи підлягає воно покаранню?” А також: “Що це за діяння, що це за акт насильства або це вбивство? До якого рівня або до якого поля реальності воно належить? Це фантазія, психотична реакція, маревний епізод, перверсивна дія?” Питання вже не просто таке: “Хто це вчинив?” А таке: “Як ми можемо визначити причинний процес, що його породив? Звідки він походить у самому авторі? Інстинкт, несвідоме, середовище, спадковість?” Питання вже не просто таке: “Який закон карає це правопорушення?” А таке: “Які заходи будуть найдоцільнішими? Як ми бачимо майбутній розвиток правопорушника? Який шлях його реабілітації був би найкращим?” Цілий набір оціночних, діагностичних, прогностичних і нормативних суджень про злочинця оселився в рамці карального судження. Інша істина проникла в істину, якої вимагала юридична машина; істина, переплівшись із першою, перетворила твердження про винність на дивний науково-юридичний комплекс. Показовим фактом є те, як у каральній практиці розвивалося питання божевілля. За кодексом 1810 року божевілля розглядали лише в термінах статті 64. Ця стаття встановлювала, що немає ні злочину, ні правопорушення, якщо правопорушник був у стані неосудності в момент діяння. Отже, можливість установити божевілля була цілком окремою справою від визначення діяння як злочину; тяжкість діяння не змінювалася від того, що його автор був божевільним, а покарання не зменшувалося як наслідок; сам злочин зникав. Тому неможливо було заявити, що хтось

одночасно винний і божевільний; щойно діагноз божевілля було прийнято, його не можна було включити до вироку; він переривав процедуру й послаблював владу закону над автором діяння. Не лише обстеження злочинця, підозрюваного в душевній хворобі, а й самі наслідки цього обстеження мали бути зовнішніми й попередніми щодо вироку. Але дуже скоро суди XIX століття почали хибно розуміти зміст статті 64. Попри кілька рішень касаційного суду, які підтверджували, що неосудність не може мати наслідком ані м’яке покарання, ані навіть виправдання, а вимагає припинення справи, звичайні суди й далі впливали питанням неосудності на свої вироки. Вони прийняли, що можна бути водночас винним і божевільним; менш винним тією мірою, якою людина божевільна; безумовно винним, але таким, кого слід ізолювати й лікувати, а не карати; не лише винним, а й небезпечним, бо очевидно хворим, тощо. З погляду кримінального кодексу результатом стала маса юридичних абсурдів. Але саме це було вихідною точкою еволюції, яку судова практика і саме законодавство пришвидшували протягом наступних ста п’ятдесяти років: уже реформа 1832 року, запровадивши пом’якшувальні обставини, дала змогу змінювати вирок відповідно до гаданих ступенів хвороби або форм напівбожевілля. А практика звернення до психіатричної експертизи, поширена в судах присяжних і часом поширювана на суди спрощеної юрисдикції, означає, що вирок, навіть якщо його завжди формулюють у термінах законного покарання, більш або менш невиразно передбачає судження про нормальність, приписування причинності, оцінки можливих змін, передбачення щодо майбутнього правопорушника. Було б неправильно казати, що всі ці операції надають вироку змісту ззовні; вони безпосередньо інтегровані в процес формування вироку. Замість того щоб неосудність усувала злочин відповідно до первісного сенсу статті 64, тепер кожен злочин і навіть кожне правопорушення несе в собі як законну підозру, а також як право, на яке можна претендувати, гіпотезу неосудності, у будь-якому разі — аномалії. І вирок, що засуджує або виправдовує, є не просто судженням про винність, юридичним рішенням, яке встановлює покарання; він містить у собі оцінку нормальності й технічне приписання можливої нормалізації. Сьогодні суддя — магістрат або присяжний — безперечно робить більше, ніж “судить”.

І він не єдиний, хто судить. Упродовж усієї каральної процедури й виконання вироку роїться ціла низка допоміжних влад. Навколо головного судження розмножилися малі правові системи й паралельні судді: психіатричні або психологічні експерти, магістрати, відповідальні за виконання вироків, педагоги, члени тюремної служби — усі вони фрагментують законну владу карати. Можна було б заперечити, що ніхто з них насправді не поділяє права судити; що одні після винесення вироку мають лише право виконати покарання, установлене судом, а передусім що інші — експерти — втручаються до вироку не для того,

щоб судити, а щоб допомогти суддям ухвалити рішення. Але щойно покарання й заходи безпеки, визначені судом, не є абсолютно визначеними; від миті, коли вони можуть змінюватися в ході виконання; від миті, коли комусь іншому, а не суддям правопорушення, доручають вирішувати, чи “заслуговує” засуджений на напівсвободу або умовне звільнення, чи можна припинити його каральну опіку, — цим людям передаються механізми законного покарання, які вони використовують на власний розсуд. Нехай це допоміжні судді, але все ж судді. Уся машина, що роками розвивалася навколо виконання вироків і пристосування їх до індивідів, породжує розмноження влад судового рішення й поширює їхні повноваження далеко за межі самого вироку. Психіатричні експерти зі свого боку можуть цілком утримуватися від судження. Розгляньмо три питання, на які від постанови 1958 року вони мають відповідати: чи становить засуджений небезпеку для суспільства? Чи сприйнятливий він до карального покарання? Чи можна його вилікувати або пристосувати наново? Ці питання не мають нічого спільного зі статтею 64, ані з можливою неосудністю засудженого в момент діяння. Вони не стосуються “відповідальності”. Вони стосуються лише управління покаранням, його необхідності, корисності, можливої ефективності; вони дають змогу майже прозорою мовою показати, чи психіатрична лікарня була б придатнішим місцем утримання, ніж в’язниця, чи це утримання має бути коротким або довгим, чи потрібні медичне лікування або заходи безпеки. Якою ж є роль психіатра в каральних справах? Він не експерт із відповідальності, а радник із покарання; йому належить сказати, чи є суб’єкт “небезпечним”, у який спосіб від нього треба захиститися, як слід втрутитися, щоб його змінити, чи краще спробувати змусити його до підкорення, чи лікувати. На самому початку своєї історії психіатрична експертиза була покликана формулювати “істинні” твердження щодо тієї ролі, яку свобода правопорушника відіграла в учиненому ним діянні; тепер її закликають запропонувати припис для того, що можна було б назвати його “медико-судовим лікуванням”.

Підсумовуючи: відтоді як почала діяти нова каральна система — та, що була визначена великими кодексами XVIII і XIX століть, — загальний процес привів суддів до того, що вони судять щось інше, ніж злочини; у своїх вироках вони почали робити щось інше, ніж судити; а влада судження частково була передана іншим інстанціям, окрім суддів правопорушення. Уся каральна операція набула позаюридичних елементів і персоналу. Скажуть, що в цьому немає нічого надзвичайного, що доля права полягає в тому, аби поступово вбирати в себе чужі йому елементи. Але дивина сучасного кримінального правосуддя в тому, що, прийнявши так багато позаюридичних елементів, воно зробило це не для того, щоб визначити їх юридично й поступово інтегрувати в саму владу карати; навпаки, воно зробило це для того, щоб ці елементи діяли всередині каральної операції саме як

неюридичні; щоб ця операція перестала бути просто законним покаранням; щоб звільнити суддю від ролі того, хто просто й прямо карає. “Звичайно, ми виносимо вирок, але цей вирок не перебуває в прямому відношенні до злочину. Цілком зрозуміло, що для нас він функціонує як спосіб лікування злочинця. Ми караємо, але це спосіб сказати, що ми хочемо досягти зцілення”. Сьогодні кримінальне правосуддя функціонує й виправдовує себе лише через це постійне посилання на щось інше, ніж воно саме, через це безперервне переписування себе в неюридичні системи. Його доля — бути заново визначеним знанням.

Отже, під дедалі більшою м’якістю покарання можна накреслити зміщення точки його застосування; а через це зміщення — ціле поле нових об’єктів, цілу нову систему істини й масу ролей, доти невідомих у здійсненні кримінального правосуддя. Корпус знань, технік, “наукових” дискурсів формується й переплітається з практикою влади карати.

Ця книжка задумана як корелятивна історія сучасної душі й нової влади судити; як генеалогія теперішнього науково-правового комплексу, з якого влада карати бере свої підстави, виправдання й правила, з якого поширює свої наслідки і яким маскує свою надмірну унікальність.

Але з якої точки можна написати таку історію сучасної душі, поставленої перед судом? Якщо обмежитися еволюцією законодавства або каральних процедур, виникає ризик подати зміну колективної чутливості, зростання гуманізації або розвиток гуманітарних наук як масивний, зовнішній, інертний і первинний факт. Вивчаючи тільки загальні соціальні форми, як це робив Дюркгайм (див. Бібліографію), можна ризикнути проголосити принципом більшої м’якості покарання процеси індивідуалізації, які радше є одним із наслідків нових тактик влади, серед яких слід ураховувати й нові каральні механізми. Це дослідження підпорядковується чотирьом загальним правилам:

1. Не зосереджувати вивчення каральних механізмів лише на їхніх “репресивних” наслідках, лише на їхніх аспектах “покарання”, а розмістити їх у цілій низці їхніх можливих позитивних наслідків, навіть якщо на перший погляд вони здаються маргінальними. Як наслідок — розглядати покарання як складну соціальну функцію.

2. Аналізувати каральні методи не просто як наслідки законодавства або як показники соціальних структур, а як техніки, що мають власну специфіку в ширшому полі інших способів здійснення влади. Розглядати покарання як політичну тактику.

3. Замість того щоб трактувати історію кримінального права й історію гуманітарних наук як дві окремі серії, накладання яких, залежно від точки зору, справило на одну з них або, можливо, на обидві тривожний чи корисний вплив, слід подивитися, чи немає між ними спільної

матриці або чи не походять вони обидві з одного процесу “епістемологічно-юридичного” формування; коротше кажучи, зробити технологію влади самим принципом і гуманізації каральної системи, і знання про людину.

4. Спробувати з’ясувати, чи цей вступ душі на сцену карального правосуддя, а разом із ним і введення в юридичну практику цілого корпусу “наукового” знання, не є наслідком трансформації способу, у який саме тіло інвестується відносинами влади.

Коротко кажучи, слід спробувати вивчити метаморфозу каральних методів на основі політичної технології тіла, у якій можна прочитати спільну історію відносин влади й відносин об’єкта. Отже, через аналіз каральної м’якості як техніки влади можна зрозуміти водночас і те, як людина, душа, нормальний або аномальний індивід стали дублювати злочин як об’єкти карального втручання; і те, у який спосіб специфічний режим підкорення зміг породити людину як об’єкт знання для дискурсу зі “науковим” статусом.

Але я не стверджую, що першим працюю в цьому напрямку. [2]

Велика праця Руше й Кірхгаймера *Покарання і соціальні структури* дає низку важливих орієнтирів. Передусім слід позбутися ілюзії, що каральність є передовсім — якщо не винятково — засобом зменшення злочинності й що в цій ролі, залежно від соціальних форм, політичних систем або вірувань, вона може бути суворою або м’якою, тяжіти до спокути або відшкодування, до переслідування індивідів або приписування колективної відповідальності. Натомість слід аналізувати “конкретні системи покарання”, вивчати їх як соціальні явища, які не можна пояснити лише юридичною структурою суспільства або його фундаментальними етичними виборами; слід розміщувати їх у полі їхнього функціонування, де покарання злочину не є єдиним елементом; слід показати, що каральні заходи не є просто “негативними” механізмами, які дають змогу пригнічувати, запобігати, виключати, усувати; а що вони пов’язані з цілою низкою позитивних і корисних наслідків, підтримувати які є їхнім завданням. І в цьому сенсі, хоча законне покарання здійснюють для того, щоб карати правопорушення, можна сказати, що визначення правопорушень і їхнє переслідування, своєю чергою, здійснюються для підтримання каральних механізмів і їхніх функцій. З цього погляду Руше й Кірхгаймер співвідносять різні системи покарання з системами виробництва, у межах яких вони діють: так, у рабовласницькій економіці каральні механізми служать для забезпечення додаткової робочої сили — і для утворення корпусу “цивільних” рабів на додаток до тих, кого давали війна або торгівля; за феодалізму, коли гроші й виробництво ще були на ранній стадії розвитку, ми бачимо раптове зростання тілесних покарань, бо тіло в більшості випадків було єдиною доступною власністю; пенітенціарій —

Hôpital Général, *Spinhuis* або *Rasphuis*, — примусова праця й тюремна фабрика з’являються з розвитком меркантильної економіки. Але індустріальна система потребує вільного ринку праці, і в XIX столітті роль примусової праці в механізмах покарання відповідно зменшується, а її місце посідає “виправне” ув’язнення. Безперечно, щодо такої суворої кореляції можна висловити низку зауважень.

Але ми, безумовно, можемо прийняти загальне положення, що в наших суспільствах системи покарання слід розміщувати в певній “політичній економії” тіла: навіть коли вони не вдаються до насильницького або кривавого покарання, навіть коли використовують “м’які” методи, пов’язані із замкненням або виправленням, завжди йдеться про тіло — про тіло і його сили, їхню корисність і слухняність, їхній розподіл і підкорення. Звичайно, цілком законно писати історію покарання на тлі моральних ідей або юридичних структур. Але чи можна писати таку історію на тлі історії тіл, коли ці системи покарання стверджують, що мають на меті лише потаємні душі злочинців?

Історики давно почали писати історію тіла. Вони вивчали тіло в полі історичної демографії або патології; розглядали його як осередок потреб і апетитів, як місце фізіологічних процесів і метаболізмів, як мішень для атак мікробів або вірусів; вони показали, якою мірою історичні процеси були залучені до того, що могло здаватися суто біологічною основою існування; і яке місце в історії суспільства слід відвести таким біологічним “подіям”, як циркуляція бацил або подовження тривалості життя (пор. Le Roy-Ladurie). Але тіло також безпосередньо залучене в політичне поле; відносини влади мають над ним негайну владу; вони інвестують його, позначають, тренують, катують, змушують виконувати завдання, здійснювати церемонії, випромінювати знаки. Це політичне інвестування тіла пов’язане, згідно зі складними взаємними відносинами, з його економічним використанням; значною мірою саме як сила виробництва тіло інвестується відносинами влади й панування; але, з іншого боку, його конституювання як робочої сили можливе лише тоді, коли воно схоплене системою підкорення, у якій потреба також є політичним інструментом, ретельно підготовленим, розрахованим і використаним; тіло стає корисною силою лише тоді, коли воно є водночас продуктивним тілом і підкореним тілом. Це підкорення здобувається не лише інструментами насильства або ідеології; воно може бути також прямим, фізичним, зіткненням сили із силою, спрямованим на матеріальні елементи, і все ж не містити насильства; воно може бути розрахованим, організованим, технічно продуманим; може бути тонким, не вдаватися ні до зброї, ні до терору, і все ж лишатися фізичного порядку. Інакше кажучи, може існувати “знання” тіла, яке не є точно наукою про його функціонування, і володіння його силами, яке є чимось більшим, ніж здатність їх підкорити: це знання і це володіння утворюють те, що можна назвати політичною технологією тіла.

Звичайно, ця технологія розсіяна, рідко формулюється в безперервному, систематичному дискурсі; часто вона складається зі шматків і фрагментів; вона впроваджує різнорідний набір знарядь або методів. Попри узгодженість своїх результатів, загалом вона є не більше ніж багатоформним інструментарієм. До того ж її не можна локалізувати в певному типі інституції або державного апарату. Адже інституції й апарати звертаються до неї; вони використовують, добирають або нав’язують певні її методи. Але у своїх механізмах і наслідках вона розташована на зовсім іншому рівні. Те, чим оперують апарати й інституції, є в певному сенсі мікрофізикою влади, поле чинності якої розміщене ніби між цими великими функціонуваннями і самими тілами з їхньою матеріальністю та силами.

Вивчення цієї мікрофізики передбачає, що владу, здійснювану над тілом, мислять не як власність, а як стратегію; що її ефекти панування приписують не “привласненню”, а диспозиціям, маневрам, тактикам, технікам, способам функціонування; що в ній слід розшифровувати мережу відносин, постійно напружених і активних, а не привілей, яким можна володіти; що її моделлю слід брати безперервну битву, а не контракт, який регулює обмін, і не завоювання території. Коротко кажучи, цю владу радше здійснюють, ніж мають; вона не є “привілеєм”, набутим або збереженим панівним класом, а загальним ефектом його стратегічних позицій — ефектом, що виявляється і часом подовжується позицією тих, над ким панують. Крім того, ця влада не здійснюється просто як обов’язок або заборона щодо тих, хто “її не має”; вона інвестує їх, передається ними й через них; вона тисне на них так само, як вони самі, борючись проти неї, чинять опір її хватці. Це означає, що ці відносини проникають у саму глибину суспільства, що вони не локалізовані у відносинах між державою та її громадянами або на межі між класами і що вони не просто відтворюють на рівні індивідів, тіл, жестів і поведінки загальну форму закону або правління; хоча існує безперервність — вони справді артикульовані з цією формою через цілу низку складних механізмів, — тут немає ні аналогії, ні гомології, а є специфіка механізму й модальності. Нарешті, вони не є однозначними; вони визначають незліченні точки зіткнення, осередки нестабільності, кожен із яких має власні ризики конфлікту, боротьби й бодай тимчасового перевертання відносин влади. Отже, повалення цих “мікровлад” не підкоряється закону “все або нічого”; воно не здобувається раз і назавжди новим контролем над апаратами, новим функціонуванням або знищенням інституцій; з іншого боку, жоден із локалізованих епізодів цього процесу не може бути вписаний в історію інакше, ніж через ефекти, які він спричиняє в усій мережі, у яку втягнений.

Можливо, також слід відмовитися від цілої традиції, яка дозволяє нам уявляти, ніби знання може існувати лише там, де відносини влади призупинено, і що знання може розвиватися лише поза її наказами,

вимогами та інтересами. Можливо, слід відмовитися від віри в те, що влада зводить із розуму і що, відповідно, зречення влади є однією з умов знання. Радше слід визнати, що влада продукує знання — і не просто заохочуючи його, бо воно служить владі, або застосовуючи його, бо воно корисне; що влада і знання безпосередньо передбачають одне одного; що немає відношення влади без корелятивного конституювання поля знання, так само як немає знання, яке не передбачає і водночас не конституює відносин влади. Отже, ці "відносини влади-знання" слід аналізувати не на основі суб'єкта знання, вільного або невільного щодо системи влади, а навпаки: суб'єкт, який знає, об'єкти, що мають бути пізнані, і модальності знання слід розглядати як стільки ж ефектів цих фундаментальних взаємозумовлень влади-знання та їхніх історичних трансформацій. Коротко кажучи, не діяльність суб'єкта знання продукує корпус знань, корисний владі або опірний їй; а саме влада-знання, процеси й боротьби, що її пронизують і з яких вона складається, визначає форми та можливі сфери знання.

Отже, аналіз політичного інвестування тіла й мікрофізики влади передбачає, що щодо влади слід відмовитися від опозиції насильство/ідеологія, від метафори власності, від моделі контракту або завоювання; а щодо знання — від опозиції між "зацікавленим" і "незацікавленим", від моделі пізнання і від первинності суб'єкта. Запозичивши слово в Петті та його сучасників, але надавши йому іншого значення, ніж те, що було поширене в XVII столітті, можна уявити політичну "анатомію". Це не було б вивченням держави в термінах "тіла" — з його елементами, ресурсами й силами, — і не було б вивченням тіла та його оточення в термінах маленької держави. Йшлося б про "політичне тіло" як сукупність матеріальних елементів і технік, що служать зброєю, ретрансляторами, шляхами комунікації та опорами для відносин влади і знання, які інвестують людські тіла й підкоряють їх, перетворюючи на об'єкти знання.

Потрібно розмістити техніки покарання — чи то вони захоплюють тіло в ритуалі публічного катування й страти, чи то звертаються до душі — в історії цього політичного тіла; розглядати каральні практики не стільки як наслідок юридичних теорій, скільки як розділ політичної анатомії.

Канторович дає блискучий аналіз "тіла короля": подвійного тіла згідно з юридичною теологією Середньовіччя, оскільки воно містить не лише минущий елемент, який народжується і помирає, а й інший, що лишається незмінним у часі й підтримується як фізична, але невловна опора королівства; навколо цієї подвійності, яка спершу була близька до христологічної моделі, організовано іконографію, політичну теорію монархії, юридичні механізми, що розрізняють і водночас пов'язують особу короля та вимоги Корони, а також цілий ритуал, який досягає найвищої точки в коронації, похороні й церемоніях підкорення. На протилежному полюсі можна було б уявити тіло засудженого; воно

також має свій юридичний статус; воно породжує власний церемоніал і викликає цілий теоретичний дискурс — не для того, щоб обґрунтувати “надлишок влади”, яким володіє особа суверена, а для того, щоб закодувати “нестачу влади”, якою позначені ті, хто підлягає покаранню. У найтемнішій ділянці політичного поля засуджений представляє симетричну, перевернуту фігуру короля. Слід проаналізувати те, що, на пошану до Канторовича, можна було б назвати “найменшим тілом засудженого”.

Якщо надлишок влади, яким володіє король, породжує подвоєння його тіла, то чи не породив надлишок влади, здійснюваний над підкореним тілом засудженого, інший тип подвоєння? Подвоєння “нетілесного”, “душі”, як називав це Маблі. Історія цієї “мікрофізики” каральної влади тоді була б генеалогією або елементом генеалогії сучасної “душі”. Замість бачити в цій душі реактивовані рештки ідеології, слід бачити в ній теперішній корелят певної технології влади над тілом. Було б помилкою сказати, що душа — це ілюзія або ідеологічний ефект. Навпаки, вона існує, вона має реальність, її постійно продукує навколо тіла, на тілі й у тілі функціонування влади, здійснюваної над тими, кого карають, а ширше — над тими, за ким наглядають, кого тренують і виправляють: над божевільними, дітьми вдома й у школі, колонізованими, над тими, хто застряг біля машини й перебуває під наглядом до кінця життя. Такою є історична реальність цієї душі, яка, на відміну від душі, представленої християнською теологією, не народжується в гріху й не підлягає покаранню, а радше народжується з методів покарання, нагляду й примусу. Ця реальна, нетілесна душа не є субстанцією; вона є елементом, у якому артикулюються наслідки певного типу влади й відсилання до певного типу знання, механізмом, завдяки якому відносини влади породжують можливий корпус знання, а знання розширює й посилює наслідки цієї влади. На цій реальності-відсиланні було побудовано різні поняття й викроєно сфери аналізу: психіка, суб’єктивність, особистість, свідомість тощо; на ній було зведено наукові техніки й дискурси, а також моральні претензії гуманізму. Але не слід помилятися: не йдеться про те, що реальна людина, об’єкт знання, філософського роздуму або технічного втручання, замінила душу — ілюзію теологів. Людина, яку нам описують і яку нас запрошують звільнити, уже сама по собі є наслідком підкорення, набагато глибшого за неї саму. “Душа” населяє її і приводить до існування, яке саме є чинником панування, що влада здійснює над тілом. Душа є наслідком і знаряддям політичної анатомії; душа є в’язницею тіла.

Те, що покарання загалом і в’язниця зокрема належать до політичної технології тіла, — це урок, який я засвоїв не стільки з історії, скільки з теперішнього. Останніми роками в усьому світі відбувалися тюремні бунти. У їхніх цілях, гаслах і самому способі перебігу, безперечно, було щось парадоксальне. Це були бунти проти цілого стану фізичних

злиднів, якому вже понад століття: проти холоду, задухи й переповненості, проти занепалих мурів, голоду, фізичного знущання. Але це були також бунти проти зразкових в’язниць, транквілізаторів, ізоляції, медичних або освітніх служб. Чи були це бунти, чиї цілі були лише матеріальними? Чи суперечливі бунти: проти застарілого, але також проти комфорту; проти наглядачів, але також проти психіатрів? Насправді всі ці рухи — і незліченні дискурси, які в’язниця породила від початку XIX століття, — були про тіло й матеріальні речі. Те, що підтримувало ці дискурси, ці спогади й інвективи, справді було такими дрібними матеріальними деталями. Можна, якщо є таке бажання, бачити в них лише сліпі вимоги або підозрювати за ними існування чужих стратегій. Насправді це були бунти на рівні тіла проти самого тіла в’язниці. Йшлося не про те, чи тюремне середовище надто суворе або надто асептичне, надто примітивне або надто ефективне, а про саму його матеріальність як інструмент і вектор влади; саме цю цілу технологію влади над тілом технологія “душі” — технологія педагогів, психологів і психіатрів — не здатна ні приховати, ні компенсувати з тієї простої причини, що вона є одним із її знарядь. Я хотів би написати історію цієї в’язниці з усіма політичними інвестиціями тіла, які вона збирає у своїй замкненій архітектурі. Чому? Просто тому, що мене цікавить минуле? Ні, якщо під цим мається на увазі написання історії минулого в термінах теперішнього. Так, якщо мається на увазі написання історії теперішнього. [3]

Примітки

[1] Публічна страта зрадників, описана Вільямом Блекстоном у *Коментарях до законів Англії*, т. 4, 1766–1769, 89. Оскільки французький переклад мав підкреслити гуманність англійського законодавства на противагу старому ордонансові 1760 року, французький перекладач додає таку примітку: “У цій формі страти, такій жахливій для погляду, винний не зазнає великого болю або зазнає його недовго”.

[2] У будь-якому разі посиланнями чи цитатами я не міг би дати уявлення про те, чим ця книжка завдячує Жилю Дельозу й роботі, яку він здійснює разом із Феліксом Ґваттарі. Я також мав би процитувати низку сторінок із *Психоаналізму* Р. Кастеля й сказати, наскільки я зобов’язаний П’єру Нора.

[3] Я вивчатиму народження в’язниці лише у французькій каральній системі. Відмінності історичного розвитку й інституцій зробили б детальне порівняльне дослідження надто обтяжливим, а будь-яку спробу описати явище загалом — надто схематичною.

Кінець частини 2. У цій частині завершено розділ “Тіло засудженого”. Наступна частина починається з розділу 2 “Яскравість страти”.

2. Яскравість страти

Ордонанс 1670 року регулював загальні форми карної практики аж до Революції. Він установлював таку ієрархію покарань: “смерть, судові тортури до остаточного доказу, каторжні роботи, шмагання, *amende honorable*, вигнання”. Отже, значна частина покарань мала тілесний характер. Звичаї, природа злочинів, становище засудженого створювали ще більше варіацій. “Смертна кара охоплює багато різновидів смерті: одних в’язнів можуть засудити до повішення, інших — до відтинання рук або виривання чи проколювання язика, а потім до повішення; інших, за тяжчі злочини, — до ламання живцем і смерті на колесі після того, як їм переламають кінцівки; інших — до такого ламання, поки вони не помруть природною смертю; інших — до задушення, а потім ламання; інших — до спалення живцем; інших — до спалення після попереднього задушення; інших — до розривання чотирма кіньми; іншим мають відтяти голову, а іншим — розтрощити голову” (Soulatges, 169–71). І Сулатж додає майже побіжно, що існують також легші покарання, не згадані в ордонансі: відшкодування потерпілій стороні, застереження, догана, короткий термін ув’язнення, заборона входити до певної місцевості і, нарешті, грошові покарання — штрафи або конфіскація.

Але не слід помилятися. Між цим арсеналом жахіть і повсякденною карною практикою існував значний розрив. Публічні тортури й страти аж ніяк не були найчастішими формами покарання. Для нас сьогодні частка смертних вироків у карній практиці класичної доби може здаватися високою: у Шатле [4] протягом 1755–1785 років менш ніж 10 відсотків винесених вироків передбачали смертну кару — колесо, шибеницю або вогнище (Petrovitch, 226 і далі); Фландрський парламент між 1721 і 1730 роками виніс тридцять дев’ять смертних вироків із загалом 260 вироків, а між 1781 і 1790 роками — двадцять шість із 500 (пор. Dautricourt). Проте не можна забувати, що суди знаходили багато способів пом’якшити суворість карної системи: або відмовлялися переслідувати правопорушення, за які передбачалося надто тяжке покарання, або змінювали визначення злочину; інколи й королівська влада давала зрозуміти, що якийсь особливо суворий ордонанс не слід застосовувати надто строго (так Шуазель обійшовся з декларацією від 3 серпня 1744 року про волоцюг — Choiseul, 128–9). У кожному разі більшість вироків передбачала вигнання або штрафи: у такому суді, як Шатле, що розглядав лише порівняно серйозні правопорушення, вигнання становило понад половину вироків, винесених між 1755 і 1785 роками. Але багато з цих нетілесних покарань супроводжувалися додатковими карами, які вже містили певну міру тортури: публічним виставленням, ганебним стовпом, залізним нашийником, шмаганням, тавруванням. Так було з усіма вироками до “галер” або до їхнього відповідника для жінок — ув’язнення в шпиталі; вигнанню часто

передували публічне виставлення й таврування; штрафи іноді супроводжувалися шмаганням. Не лише у великих урочистих стратах, а й у цій додатковій формі покарання тортури виявляли значну роль, яку вони відігравали в карності: кожне покарання певної серйозності мало містити елемент тортури, *supplice*.

Що таке *supplice*? “Тілесне покарання, болісне більшою чи меншою мірою жахливості”, — писав Жокур у своїй статті для *Енциклопедії* й додавав: “Це незбагненне явище, коли розширення людської уяви творить із варварського і жорстокого”. Можливо, незбагненне, але аж ніяк не нерегулярне й не первісне. Тортури — це техніка; це не крайній вияв беззаконної люті. Щоб покарання було тортурами, воно має відповідати трьом головним критеріям. По-перше, воно має породжувати певний ступінь болю, який можна точно виміряти або принаймні розрахувати, порівняти й розташувати в ієрархії. Смерть є тортурами тією мірою, якою вона не є просто вилученням права жити, а стає нагодою й кульмінацією розрахованої градації болю: від обезголовлення, що зводить увесь біль до одного жесту, виконаного в одну мить — нульовий ступінь тортури, — через повішення, вогнище й колесо, які продовжують агонію, до четвертування, що доводить біль майже до нескінченності. Смерть-тортура — це мистецтво підтримувати життя в болю, роздроблюючи його на “тисячу смертей”, досягаючи перед припиненням життя “найвитонченіших агоній” (пор. Ollyffe). Тортури спираються на ціле кількісне мистецтво болю. Але це ще не все: саме виробництво болю регулюється. Тортури співвідносять тип тілесного ефекту, якість, інтенсивність і тривалість болю з тяжкістю злочину, особою злочинця, рангом його жертв. Існує юридичний код болю; коли покарання містить тортури, воно не падає на тіло без розбору або однаково; його розраховують за докладними правилами: кількість ударів батогом, місце прикладання тавра, тривалість смертної агонії на вогнищі чи колесі (суд вирішує, чи злочинця слід задушити одразу, чи дозволити йому помирати повільно, а також у які моменти має відбутися цей жест милості), тип каліцтва (відтята рука, проколоті губи або язик). Усі ці різні елементи множать покарання й поєднуються залежно від суду та злочину. “Поезія Данте, втілена в закони”, — так описував це Россі; у будь-якому разі це був довгий курс фізико-карного знання. Крім того, тортури є частиною ритуалу. Вони є елементом літургії покарання й відповідають двом вимогам. Вони мають позначити жертву: або через шрам, який лишають на тілі, або через видовище, що їх супроводжує, вони покликані затаврувати жертву ганьбою; навіть якщо їхня функція — “очистити” злочин, тортури не примиряють; вони креслять довкола тіла засудженого або, радше, на самому його тілі знаки, які не мають бути стерті. У кожному разі люди пам’ятатимуть публічне виставлення, ганебний стовп, тортури й належно спостережений біль. А з погляду закону, що їх накладає, публічні тортури й страта мають бути видовищними; їх мають бачити всі майже

як тріумф закону. Сам надлишок застосованого насильства є одним з елементів його слави: те, що винний стогне й кричить під ударами, не є ганебним побічним наслідком, це сам церемоніал правосуддя, виражений у всій своїй силі. Звідси, без сумніву, ті тортури, які здійснюються навіть після смерті: спалені трупи, попіл, розвіяний за вітром, тіла, протягнуті на волокушах і виставлені при дорозі. Правосуддя переслідує тіло по той бік будь-якого можливого болю.

Термін “карні тортури” не охоплює будь-якого тілесного покарання: це диференційоване виробництво болю, організований ритуал позначення жертв і вираження влади, що карає; це не вияв правової системи, доведеної до шаленства, яка, забувши свої принципи, втрачає будь-яку міру. У “надмірностях” тортур вкладена ціла економія влади.

Закатоване тіло насамперед вписане в юридичний церемоніал, що має породити — відкрито, на очах у всіх — істину злочину.

У Франції, як і в більшості європейських країн, за помітним винятком Англії, уся кримінальна процедура аж до вироку залишалася таємною: тобто непрозорою не лише для публіки, а й для самого обвинуваченого. Вона відбувалася без нього або принаймні без його знання ні про обвинувачення, ні про докази. У порядку кримінального правосуддя знання було абсолютним привілеєм обвинувачення. Попереднє слідство провадили “якнайстаранніше й якнайтаємніше”, як це формулював едикт 1498 року. Згідно з ордонансом 1670 року, який підтвердив і в деяких пунктах посилив суворість попереднього періоду, обвинуваченому було неможливо отримати доступ до документів справи, неможливо знати особу своїх обвинувачів, неможливо знати характер доказів перед тим, як заперечувати свідків, неможливо до останніх моментів процесу користуватися доказовими документами, неможливо мати адвоката — ні для забезпечення належного ведення справи, ні для участі, по суті, в захисті. Магістрат, зі свого боку, мав право приймати анонімні доноси, приховувати від обвинуваченого характер справи, допитувати його так, щоб упіймати на суперечності, користуватися натяками. До XVIII століття тривали довгі суперечки про те, чи дозволено судді під час “пасткових” запитань вдаватися до фальшивих обіцянок, брехні, слів із подвійним значенням — ціла казуїстика юридичної недобросовісності. Магістрат у самотній всемогутності конституював істину, якою він обкладав обвинуваченого; а судді отримували цю істину вже готовою, у формі документів і письмових свідчень; для них лише ці чинники були доказом; вони зустрічалися з обвинуваченим лише раз, щоб допитати його перед винесенням вироку. Таємна й письмова форма процедури відбиває принцип, згідно з яким у кримінальних справах установлення істини було абсолютним правом і винятковою владою суверена та його суддів. Айро припускав, що ця процедура, більш-менш усталена до XVI століття, походила зі “страху перед гамором, криками й вигуками

схвалення, яким народ зазвичай віддається, страху, що виникнуть безлад, насильство й вибухи проти сторін або навіть проти суддів”; король бажав показати цим, що “суверенна влада”, з якої випливає право карати, у жодному разі не може належати “множині” народу (пор. Ayrault, LIII, розділи LXXII і LXIX). Перед правосуддям суверена всі голоси мають замовкнути.

Однак, попри таємність, під час установлення істини треба було дотримуватися певних правил. Сама таємниця вимагала, щоб було визначено сувору модель карної істини. Ціла традиція, що походила із Середньовіччя й була значно розвинена великими юристами Ренесансу, установлювала, якими можуть бути природа й ужиток доказів. Навіть у XVIII столітті ще часто траплялися такі розрізнення: істинний, прямий або законний доказ, наприклад той, що дається свідками, і непрямий, припущений, штучний доказ, отриманий через аргументацію; або ж очевидний доказ, значний доказ, недосконалий чи слабкий (Jousse, 660); або ж “нагальний чи необхідний” доказ, що не дозволяв сумніватися в істинності факту — це був “повний” доказ: наприклад, два бездоганні свідки стверджують, що бачили обвинуваченого з оголеним і закривавленим мечем, коли він виходив із місця, де згодом було знайдено тіло вбитого з колотими ранами; приблизний або напівповний доказ, який може вважатися істинним, доки обвинувачений не спростує його доказом протилежного, — свідчення одного очевидця або смертельні погрози, що передували вбивству; нарешті, віддалені або “допоміжні” ознаки, *adminicules*, які складалися лише з думки: чутка, втеча підозрюваного, його манера під час допиту тощо (Muyart de Vouglans, 1757, 345–7). Але ці розрізнення не були просто теоретичними тонкощами. Вони мали операційну функцію. По-перше, тому що кожен із цих видів доказів, узятий окремо, міг мати певний тип судового наслідку: “повний” доказ міг привести до будь-якого вироку; “напівповний” доказ — до будь-якої з *peines afflictives*, тобто тяжких тілесних кар, окрім смерті; недосконалі й слабкі ознаки були достатніми для того, щоб видати щодо підозрюваного судовий наказ, відкласти справу для подальшого розслідування або накласти на нього штраф. По-друге, тому що їх поєднували за точними арифметичними правилами: два “напівповні” докази могли утворити повний доказ; *adminicules*, якщо їх було кілька і якщо вони збігалися, могли скласти напівдоказ; але хоч би скільки їх було, самі по собі вони ніколи не могли утворити повного доказу. Отже, ми маємо карну арифметику, педантичну в багатьох пунктах, але таку, що все ж залишала простір для значних суперечок: чи достатньо одного повного доказу для винесення смертного вироку, чи він має супроводжуватися іншими, легшими ознаками? Чи завжди два приблизні докази еквівалентні повному доказові? Чи не потрібно вимагати трьох або двох плюс віддалені ознаки? Чи є елементи, які можна вважати ознаками лише для певних злочинів, за певних обставин і щодо певних осіб? Так, свідчення

відкидають, якщо воно походить від волоцюги; навпаки, його підсилюють, якщо воно дається “значною особою” або господарем у разі домашнього правопорушення. Це арифметика, модульована казуїстикою, функція якої — визначити, як має конструюватися юридичний доказ. З одного боку, ця система “законних доказів” робить істину в карній сфері результатом складного мистецтва; вона підкоряється правилам, відомим лише фахівцям, і, отже, посилює принцип таємності. “Недостатньо, щоб суддя мав переконання, яке може мати будь-яка розумна людина... Немає нічого неправильнішого за такий спосіб судити, який, по суті, є лише більш-менш обґрунтованою думкою”. Але, з другого боку, це суворе обмеження для магістрату; за відсутності такої регулярності “кожен вирок був би необачним, і в певному сенсі можна сказати, що він несправедливий навіть тоді, коли обвинувачений справді винний” (Poullain du Parc, 112–13; див. також Esmein, 260–83, і Mittermaier, 15–19). Настане день, коли своєрідність цієї судової істини здаватиметься скандальною: ніби закон не мав би підкорятися правилам звичайної істини. “Що сказали б про напівдоказ у науках, здатних до доведення? Чого вартий був би геометричний або алгебраїчний напівдоказ?” (Seigneux de Correvon, 63). Але не слід забувати, що ці формальні обмеження юридичного доказу були внутрішнім способом регулювання абсолютної влади та винятковості знання.

Письмове, таємне, підпорядковане суворим правилам у конструюванні своїх доказів, карне розслідування було машиною, яка могла виробити істину за відсутності обвинуваченого. І саме через це, хоч закон у строгому сенсі цього не вимагав, така процедура неминуче мала тяжіти до зізнання. І з двох причин. По-перше, тому що зізнання становило настільки сильний доказ, що майже не було потреби додавати інші або входити в складну й сумнівну комбінаторику ознак; зізнання, якщо його отримано належним чином, майже звільняло обвинувачення від обов’язку надавати подальші докази — принаймні найважчі докази. По-друге, єдиний спосіб, у який ця процедура могла використати всю свою недвозначну владу й стати справжньою перемогою над обвинуваченим, єдиний спосіб, у який істина могла здійснити всю свою силу, полягав у тому, щоб злочинець узяв відповідальність за власний злочин і сам підписав те, що було вправно й темно сконструйовано попереднім слідством. “Недостатньо, — зауважував Айро, який не схвалював цих таємних процедур, — щоб злочинців справедливо карали. Треба, якщо можливо, щоб вони самі себе судили й засуджували” (Ayrault, кн. I, розділ 14). У злочині, реконструйованому письмом, злочинець, який зізнавався, починав відігравати роль живої істини. Зізнання, акт злочинця як відповідального й мовця-суб’єкта, було доповненням до письмового, таємного попереднього слідства. Звідси важливість, яку вся ця процедура інквізиторського типу надавала зізнанню.

Звідси також двозначності його ролі. З одного боку, зізнання намагалися ввести до загальної арифметики доказів; наголошували, що воно є лише одним доказом серед багатьох. Воно не було *evidentia rei*; не було й найсильнішим із доказів, саме по собі його не вистачало для засудження, воно мало супроводжуватися додатковими, обставинними доказами; адже добре відомо, що обвинувачені інколи оголошують себе винними у злочинах, яких не скоювали. Тому слідчий суддя мав провадити додаткові розслідування, якщо він мав лише зізнання обвинуваченого. Але, з іншого боку, зізнання мало першість над будь-яким іншим видом доказу. До певної міри воно перевищувало всі інші докази: як елемент розрахунку істини, воно було водночас актом, через який обвинувачений приймав обвинувачення й визнавав його істинність; воно перетворювало розслідування, проведене без нього, на добровільне ствердження. Через зізнання сам обвинувачений брав участь у ритуалі вироблення карної істини. Як формулювало середньовічне право, зізнання “робить річ відомою й явною”. До цієї першої двозначності додавалася друга: як особливо сильний доказ, що для засудження вимагав лише кількох додаткових ознак, а тому зводив до мінімуму роботу розслідування й механіку доведення, зізнання високо цінували; для його отримання застосовували будь-який можливий примус. Але, хоча в процедурі воно мало бути живим і усним відповідником письмового попереднього слідства, хоча воно мало бути його відповіддю, його посвідченням, так би мовити, з боку обвинуваченого, його треба було оточити гарантіями й формальностями. Воно зберігало щось від угоди: саме тому воно мало бути “спонтанним”, мало формулюватися перед компетентним судом, мало бути зроблене при повній свідомості, не мало стосуватися неможливих речей тощо [5]. Через зізнання обвинувачений включав себе в процедуру; він підписував істину попереднього слідства.

Ця подвійна двозначність зізнання — як елемента доказу і як відповідника попереднього слідства, як наслідку примусу і напівдобровільної угоди — пояснює два великі засоби, якими класичне кримінальне право користувалося, щоб його отримати: присягу, яку обвинуваченого просили скласти перед допитом, а отже, під загрозою клятвопорушення перед людським і божественним правосуддям і водночас як ритуальний акт зобов’язання; та судові тортури — фізичне насильство для здобуття істини, яку в будь-якому разі потім треба було повторити перед суддями як “спонтанне” зізнання, якщо воно мало становити доказ. Наприкінці XVIII століття тортури засуджуватимуть як пережиток варварства іншої доби, як знак дикунства, оголошеного “готичним”. Справді, практика тортур має давнє походження: вона сягає щонайменше Інквізиції і, ймовірно, тортур рабів. Але в класичному праві вона фігурувала не як пережиток або вада. Вона посідала суворо визначене місце в складному карному механізмі, де процедура інквізиторського типу підсилювалася елементами

обвинувальної системи; де письмове доведення вимагало усного корелята; де техніки доказу, керовані магістратами, змішувалися з методами випробування, на яке викликали обвинуваченого; де його закликали — якщо треба, за допомогою найнасильнішого переконання — зіграти роль добровільного партнера в процедурі; де, коротко кажучи, йшлося про вироблення істини механізмом, що складався з двох елементів: розслідування, таємно проведеного судовою владою, і акту, ритуально здійсненого обвинуваченим. Тіло обвинуваченого — тіло, що говорить і, за потреби, страждає, — забезпечувало зчеплення цих двох механізмів. Саме тому, доки класичну систему покарання не було переглянуто згори донизу, радикальної критики тортур було так мало; найвідомішою була праця Ніколя *Si la torture est un moyen à vérifier les crimes* 1682 року. Значно частішими були прості рекомендації обережності: “Судові тортури — небезпечний засіб досягнення пізнання істини; тому судді не повинні вдаватися до них без належного обміркування. Немає нічого двозначнішого. Є винні люди, які мають достатньо твердості, щоб приховати справжній злочин… і є невинні жертви, яких примушують зізнатися у злочинах, яких вони не скоювали” (Ferrière, 612).

На цій основі можна побачити функціонування судових тортур, або допиту під тортурами, як тортури істини. Передусім судові тортури не були способом здобути істину за будь-яку ціну; це не були розгнуздані тортури сучасних допитів; вони, безперечно, були жорстокими, але не дикими. Це була регульована практика, що підкорялася чітко визначеній процедурі: різні етапи, їхня тривалість, використані інструменти, довжина мотузок і вага тягарів, кількість втручань допитуючого магістрату — усе це, згідно з різними місцевими практиками, було ретельно кодифіковане. У 1729 році Аґессо наказав провести розслідування засобів і правил тортур, які застосовувалися у Франції; короткий виклад результатів див. у Joly de Fleury, 322–8. Тортури були суворою судовою грою. І як такі вони були пов’язані зі старими випробуваннями або судовими пробами — ордаліями, судовими двобоями, Божими судами, — які практикувалися в обвинувальних процедурах задовго до технік Інквізиції. Щось від турніру вижило у взаєминах між суддею, який наказував судові тортури, і підозрюваним, якого катували. “Пацієнт” — саме цим терміном позначали жертву — піддавався низці випробувань, градуйованих за суворістю, у яких він перемагав, якщо “витримував”, або програвав, якщо зізнавався. Першим ступенем тортур був сам вигляд інструментів. У випадку дітей або осіб, старших за сімдесят років, далі цього етапу не заходили. Але слідчий магістрат не застосовував тортури, не беручи на себе певного ризику, крім небезпеки спричинити смерть підозрюваного; він мав у грі свою ставку — докази, які вже зібрав. Адже правило було таким: якщо обвинувачений “витримував” і не зізнавався, магістрат був змушений зняти обвинувачення. Закатований тоді перемагав. Звідси звичай,

запроваджений для найсерйозніших справ, застосовувати судові тортури “до остаточного доказу”: у цьому разі магістрат міг продовжити своє розслідування після того, як тортури не дали результату; підозрюваного не оголошували невинним через його опір; але принаймні його перемога рятувала його від засудження до смерті. Суддя зберігав усі свої карти, крім головної. *Omnia citra mortem*. Звідси рекомендація, яку часто давали магістратам у випадках найтяжчих злочинів: не піддавати судовим тортурам підозрюваного, проти якого докази достатньо переконливі, бо якщо він зуміє витримати тортури, магістрат уже не матиме права винести смертний вирок, якого той, однак, заслуговує; у такому двобої правосуддя програло б. Якщо доказів достатньо, “щоб засудити такого винного до смерті”, не слід “віддавати засудження на волю випадку й результату попереднього допиту, який часто ні до чого не приводить; адже в інтересах громадської безпеки — подавати приклади тяжких, жахливих і смертельних злочинів” (Rousseaud de la Combe, 503).

Під видимістю рішучого, нетерплячого пошуку істини в класичних тортурах виявляється регульований механізм випробування: фізичний виклик, який має визначити істину. Якщо “пацієнт” винний, страждання, накладені на нього, не є несправедливими; але якщо він невинний, вони водночас стають знаком виправдання. У практиці тортур біль, зіткнення й істина були зв’язані між собою: вони разом діяли на тіло “пацієнта”. Пошук істини через судові тортури, безумовно, був способом отримати доказ, найсерйозніший з усіх — зізнання винного; але він також був битвою, і саме ця перемога одного супротивника над іншим “виробляла” істину згідно з ритуалом. У тортурах, застосованих для виривання зізнання, був елемент розслідування; але був у них і елемент двобою.

Ніби розслідування й покарання змішалися. І це не найменш парадоксальна річ у цій процедурі. Судові тортури справді визначали як спосіб доповнити доведення, коли “у справі немає достатніх доказів”. Адже їх включали до числа покарань; це було настільки тяжке покарання, що в ієрархії кар ордонанс 1760 року ставив його відразу після смерті. Як можна використовувати покарання як засіб? — запитуватимуть пізніше. Як можна трактувати як покарання те, що мало б бути методом доведення? Причина полягає в тому способі, у який кримінальне правосуддя класичної доби здійснювало вироблення істини. Різні частини доказів не були низкою нейтральних елементів, які очікували моменту, коли їх буде зібрано в єдине тіло доказу, що дасть остаточну певність вини. Кожен доказ викликав певний ступінь огиди. Вина не починалася тоді, коли всі докази було зібрано; вона, шматок за шматком, конституювалася кожним із елементів, що дозволяв упізнати винного. Отже, напівдоказ не залишав підозрюваного невинним до того моменту, коли його буде доповнено; він робив його напіввинним. Слабкі докази тяжкого злочину позначали когось як

слабко злочинного. Коротко кажучи, карне доведення не підкорялося дуалістичній системі “істинне або хибне”, а принципу безперервної градації: ступінь, досягнутий у доведенні, уже утворював ступінь вини й, відповідно, передбачав ступінь покарання. Підозрюваний як такий завжди заслуговував певного покарання; не можна було бути об’єктом підозри й водночас бути цілком невинним. Підозра передбачала елемент доведення щодо судді, знак певного ступеня вини щодо підозрюваного і обмежену форму кари щодо покарання. Підозрюваного, який залишався підозрюваним, не оголошували через це невинним, а частково карали. Коли досягали певного ступеня припущення, можна було легітимно запустити практику з подвійною роллю: почати покарання відповідно до вже зібраної інформації і використати цей перший етап покарання для виривання істини, якої ще бракувало. У XVIII столітті судові тортури функціонували в цій дивній економії, де ритуал, що виробляв істину, ішов пліч-о-пліч із ритуалом, що накладав покарання. Тіло, яке допитували під тортурами, було точкою прикладання покарання і місцем виривання істини. І так само, як припущення було нерозривно і елементом розслідування, і фрагментом вини, регульований біль судових тортур був водночас засобом покарання і засобом розслідування.

Тепер, досить дивним чином, це зчеплення двох ритуалів через тіло тривало й далі: після підтвердження доказів і винесення вироку — у самому виконанні кари. Тіло засудженого знову ставало істотним елементом церемоніалу публічного покарання. Завданням винного було відкрито нести свій вирок і істину злочину, який він скоїв. Його тіло, показане, виставлене в процесії, піддане тортурам, служило публічною опорою процедури, що досі залишалася в тіні; у ньому, на ньому вирок мав стати читабельним для всіх. Це безпосереднє, разюче виявлення істини в публічному здійсненні кар у XVIII столітті набувало кількох аспектів.

1. Воно робило винного глашатаєм власного засудження. Йому, у певному сенсі, доручали проголосити його і таким чином засвідчити істину того, у чому його обвинувачено: процесія вулицями; табличка, прикріплена до його спини, грудей або голови як нагадування про вирок; зупинки на різних перехрестях; читання вироку; *amende honorable* біля дверей церков, під час якої засуджений урочисто визнавав свій злочин: “Босоніж, у сорочці, з факелом у руках, навколішки, сказати й оголосити, що злобно, жахливо, зрадницьки він учинив найогидніший злочин” тощо; виставлення біля стовпа, де читали його діяння й вирок; ще одне читання вироку біля підніжжя ешафоту. Чи мав він іти лише до ганебного стовпа, чи до вогнища й колеса, засуджений публікував свій злочин і правосуддя, яке над ним звершили, фізично несучи їх на своєму тілі.

2. Це знову відтворювало сцену зізнання. Воно дублювало примусове проголошення *amende honorable* спонтанним, публічним визнанням. Воно встановлювало публічну страту як момент істини. Ці останні миті, коли винному вже нічого втрачати, здобувалися для повного світла істини. Після винесення вироку суд міг постановити нові тортури, щоб отримати імена можливих спільників. Також визнавалося, що в сам момент сходження на ешафот засуджений може попросити відстрочки, щоб зробити нові викриття. Публіка чекала цього нового повороту в перебігу істини. Багато хто користувався ним, щоб виграти час, як Мішель Барб'є, визнаний винним у збройному нападі: "Він зухвало втупився в ешафот і сказав, що його, звичайно, поставлено не для нього, бо він невинний; спершу він попросив повернутися до палати, де півгодини ходив колом, усе ще намагаючись виправдатися; потім, коли його знову відправили на страту, він піднявся на ешафот із рішучим виглядом, але, коли побачив себе роздягненим і прив'язаним до хреста перед розтягуванням, він удруге попросив повернутися до палати й там повністю зізнався у своїх злочинах і навіть заявив, що винен ще в одному вбивстві" (Hardy, IV, 80). Функція публічних тортур і страти полягала в тому, щоб явити істину; і в цьому сенсі вони продовжували, на очах публіки, роботу судових тортур, проведених у приватності. Вони додавали до засудження підпис засудженого. Успішна публічна страта виправдовувала правосуддя тим, що публікувала істину злочину в самому тілі людини, яку мали стратити. Прикладом доброго засудженого був Франсуа Бійяр, старший поштовий службовець, який убив свою дружину в 1772 році. Кат хотів закрити йому обличчя, щоб уберегти від образ натовпу: "Це покарання, якого я заслужив, — сказав він, — накладено на мене не для того, щоб мене не бачили люди..." Він усе ще носив жалобний одяг на честь дружини. На ньому були нові черевики, його волосся було щойно завите й напудрене, і він мав настільки скромний і гідний вигляд, що ті присутні, які могли спостерігати його ближче, казали, що він, мабуть, або найдосконаліший християнин, або найбільший із лицемірів. Табличка, яку він носив на грудях, збилася набік, і було помічено, що він сам її поправив, без сумніву, щоб люди могли легше її прочитати" (Hardy, I, 327). Якщо кожен з учасників добре грав свою роль, карна церемонія мала ефективність довгого публічного зізнання.

3. Вона пришпилювала публічні тортури до самого злочину; встановлювала між одним і другим низку розшифровуваних відношень. Це було виставлення трупа засудженого на місці його злочину або на одному з найближчих перехресть. Страту часто виконували саме там, де було скоєно злочин, — як у випадку студента, який у 1723 році вбив кількох осіб і для якого президіальний суд Нанта постановив спорудити ешафот перед заїжджим двором, де він учинив убивства (Nantes, F.F. 124; пор. Parfouru, XXV). Існували "символічні" тортури, у яких форми страти відсилали до природи злочину: блюзнірам проколювали язики,

нечистих спалювали, убивцям відтинали праву руку; інколи засудженого змушували нести знаряддя свого злочину — так Дам’єна змусили тримати у винній правій руці знаменитий кинджал, яким він учинив злочин, причому руку й кинджал змазали сіркою та спалили разом. Як зауважив Віко, ця стара юриспруденція була “цілою поетикою”.

Бували навіть випадки майже театрального відтворення злочину під час страти винного — тими самими знаряддями, тими самими жестами. Таким чином правосуддя змушувало злочин повторитися перед очима всіх, публікуючи його в його істині й водночас скасовуючи його смертю винного. Ще в 1772 році можна знайти такі вироки: служницю в Камбре, яка вбила свою господиню, засудили до того, щоб її відвезли на місце страти у возі, “яким збирають сміття на перехрестях”; там мала бути поставлена шибениця, “біля підніжжя якої буде поставлено той самий стілець, на якому згадана Лале, її господиня, сиділа в момент убивства; і посадивши туди злочинницю, кат Високого суду правосуддя відтне їй праву руку, кине її в її присутності у вогонь і відразу після цього завдасть їй чотири удари тесаком, яким вона вбила згадану Лале: перший і другий — по голові, третій — по лівому передпліччю, четвертий — у груди; після цього її повісять і задушать на згаданій шибениці, доки вона не помре; а коли мине дві години, її мертве тіло буде знято, і голова буде відділена від нього біля підніжжя згаданої шибениці, на згаданому ешафоті, тим самим тесаком, яким вона вбила свою господиню, і ця голова буде виставлена на двадцятифутовому стовпі за брамами згаданого Камбре, біля дороги, що веде до Дуе, а решту тіла покладуть у мішок і поховають біля згаданого стовпа на глибині десяти футів” (цит. за Dautricourt, 269–70).

4. Нарешті, повільність процесу тортур і страти, його раптові драматичні моменти, крики й страждання засудженого служать остаточним доказом наприкінці судового ритуалу. Кожна передсмертна агонія виражає певну істину; але коли вона відбувається на ешафоті, вона робить це з більшою інтенсивністю, бо її прискорює біль; із більшою строгістю, бо вона відбувається точно в точці з’єднання між судом людей і судом Бога; з більшою показовістю, бо вона відбувається публічно. Страждання засудженого є продовженням страждань судових тортур, що їм передували; однак під час судових тортур гра ще не була завершена й можна було врятувати життя; тепер він помре без жодного сумніву, і рятувати треба вже душу. Вічна гра вже почалася: тортури страти передбачають покарання потойбіччя; вони показують, якими вони є; це театр пекла; крики засудженого, його боротьба, його блюзнірства вже означають його невідворотну долю. Але земні болі можуть бути також зараховані як покута й таким чином полегшити потойбічні кари: Бог не забуде взяти до уваги таке мучеництво, якщо його зносили з покорою. Жорстокість земного покарання буде віднята від покарання майбутнього: у ній проглядає обіцянка прощення. Але,

можна сказати, чи не є такі страшні страждання знаком того, що Бог залишив винного на милість його ближніх? І чи не передвіщають вони, замість забезпечувати майбутнє відпущення, близьке прокляття? Тоді, якщо засуджений помирає швидко, без тривалої агонії, чи не є це доказом того, що Бог бажає його захистити й не допустити, щоб він упав у відчай? Отже, у цьому стражданні є двозначність: воно може однаково добре означати істину злочину або помилку суддів, доброту або зло злочинця, збіг або розходження між судом людей і судом Бога. Звідси ненаситна цікавість, яка гнала глядачів до ешафоту, щоб побачити видовище справді перенесених страждань; там можна було розшифрувати злочин і невинність, минуле й майбутнє, цей світ і вічність. Це був момент істини, який усі глядачі допитували: кожне слово, кожен крик, тривалість агонії, тіло, що опиралося, життя, яке відчайдушно трималося за нього, — усе це ставало знаком. Був чоловік, який вижив “шість годин на колесі й не хотів, щоб кат, який, без сумніву, як міг утішав і підбадьорював його, залишав його хоч на мить”; був той, хто помер “із справді християнським почуттям і виявив найщиріше каяття”; той, хто “сконав на колесі за годину після того, як його туди поклали; кажуть, що глядачі його тортур були зворушені зовнішніми знаками релігійності й каяття, які він подавав”; той, хто показував найвиразніші ознаки розкаяння протягом усього шляху до ешафоту, але, коли його живим поклали на колесо, “не припиняв видавати найжахливіші крики”; або жінка, яка “зберігала спокій до тієї миті, коли було прочитано вирок, але тоді її розум почав затьмарюватися; на момент повішення вона була цілком божевільна” (Hardy, I, 13; IV, 42; V, 134).

Коло замкнулося: від судових тортур до страти тіло виробляло й відтворювало істину злочину — або радше воно становить елемент, який через цілу сукупність ритуалів і випробувань зізнається, що злочин відбувся, визнає, що обвинувачений справді його скоїв, показує, що він носив його вписаним у себе й на собі, підтримує дію покарання і виявляє його наслідки найразючішим способом. Тіло, кілька разів піддане тортурам, забезпечує синтез реальності вчинків і істини розслідування, документів справи й заяв злочинця, злочину й покарання. Отже, воно є істотним елементом карної літургії, у якій має служити партнером процедури, впорядкованої довкола грізних прав суверена, обвинувачення і таємниці.

Кінець частини 3. Наступна частина продовжується з абзацу: “Публічну страту слід розуміти не лише як судовий, а й як політичний ритуал…”

Публічну страту слід розуміти не лише як судовий, а й як політичний ритуал. Вона належить — навіть у незначних випадках — до церемоній, через які влада виявляє себе.

Злочин, згідно з правом класичної доби, незалежно від шкоди, яку він може заподіяти, і навіть незалежно від правила, яке він порушує, ображає праведність тих, хто дотримується закону: “Якщо хтось учиняє те, що закон забороняє, навіть якщо немає ні шкоди, ні кривди окремій особі, це є злочин, який вимагає відшкодування, бо порушено право вищої людини й бо це ображає гідність її становища” (Risi, 9). Окрім своєї безпосередньої жертви, злочин атакує суверена: атакує його особисто, оскільки закон репрезентує волю суверена; атакує його фізично, оскільки сила закону є силою принца. “Щоб закон мав чинність у цьому королівстві, він неодмінно має безпосередньо походити від суверена або принаймні бути підтверджений печаткою його влади” (Muyart de Vouglans, xxxiv). Отже, втручання суверена — це не арбітраж між двома супротивниками; це навіть значно більше, ніж дія, спрямована на забезпечення поваги до прав окремої особи; це пряма відповідь тому, хто його образив. Немає сумніву, що “здійснення суверенної влади в покаранні злочину є однією з істотних частин відправлення правосуддя” (Jousse, vii). Тому покарання не можна ототожнювати з відшкодуванням завданої шкоди чи навіть вимірювати ним; у покаранні завжди має бути частка, що належить принцові, і, навіть коли вона поєднується з установленим відшкодуванням, саме вона становить найважливіший елемент карного зведення рахунків зі злочином. Але ця частка, що належить принцові, сама по собі не є простою: з одного боку, вона вимагає відшкодування шкоди, завданої його королівству (як елемент безладу і як приклад, поданий іншим, ця значна шкода є непропорційною тій, що її завдано приватній особі); але вона також вимагає, щоб король помстився за образу, завдану самій його особі.

Отже, право карати є аспектом права суверена вести війну проти своїх ворогів: карати належить до “тієї абсолютної влади над життям і смертю, яку римське право називає *merum imperium*, права, завдяки якому принц дбає, щоб його закон поважали, наказуючи карати злочин” (Muyart de Vouglans, xxxiv). Але покарання є також способом вимагати відплати — водночас особистої й публічної, оскільки фізико-політична сила суверена в певному сенсі присутня в законі: “Уже з самого визначення закону видно, що він прагне не лише забороняти, а й мститися за зневагу до своєї влади покаранням тих, хто порушує його заборони” (Muyart de Vouglans, xxxiv). У виконанні найзвичайнішої кари, у найретельнішому дотриманні правових форм панують активні сили помсти.

Отже, публічна страта має юридико-політичну функцію. Це церемоніал, через який тимчасово поранена суверенність відновлюється. Вона відновлює цю суверенність, виявляючи її в найвидовищнішому вигляді. Публічна страта, хоч би якою поспішною й повсякденною вона була, належить до цілої низки великих ритуалів, у яких влада затемнюється й знову постає (коронація, в’їзд короля до завойованого міста, підкорення

бунтівних підданих); понад злочином, який поставив суверена в становище зневаги, вона розгортає перед усіма очима непереможну силу. Її мета полягає не стільки у відновленні рівноваги, скільки в тому, щоб довести до крайньої точки асиметрію між підданим, який наважився порушити закон, і всемогутнім сувереном, який демонструє свою силу. Хоча відшкодування приватної шкоди, спричиненої правопорушенням, має бути пропорційним, хоча вирок має бути справедливим, покарання здійснюється так, щоб дати видовище не міри, а дисбалансу й надміру; у цій літургії покарання має відбутися наголошене ствердження влади та її внутрішньої переваги. І ця перевага є не просто перевагою права, а перевагою фізичної сили суверена, що падає на тіло його супротивника й опановує його: порушуючи закон, злочинець торкнувся самої особи принца; і саме принц — або принаймні ті, кому він делегував свою силу, — заволодіває тілом засудженого й виставляє його позначеним, побитим, зламаним. Отже, церемонія покарання є вправлянням у “терорі”. Коли юристи XVIII століття почали свою полеміку з реформаторами, вони запропонували обмежувальне, “модерністське” тлумачення фізичної жорстокості кар, накладених законом: якщо потрібні суворі кари, то тому, що їхній приклад має глибоко закарбуватися в серцях людей. Але насправді те, що досі підтримувало практику тортур, було не економією прикладу в тому сенсі, у якому її мали розуміти за доби *idéologues* — тобто щоб уявлення про кару було сильнішим за інтерес злочину, — а політикою терору: змусити кожного усвідомити, через тіло злочинця, нестримну присутність суверена. Публічна страта не відновлювала справедливість; вона реактивувала владу. Тому в XVII столітті й навіть на початку XVIII століття, з усім її театром терору, вона не була просто затяжним пережитком попередньої доби. Її безжальність, її видовищність, її фізичне насильство, її нерівна гра сил, її ретельний церемоніал, увесь її апарат були вписані в політичне функціонування карної системи.

Це дає змогу зрозуміти деякі риси літургії тортур і страти — передусім важливість ритуалу, який мав розгорнути свою пишність публічно. Нічого не мало бути приховано в цьому тріумфі закону. Його епізоди традиційно були однаковими, але вироки ніколи не забували їх перелічувати, настільки важливими вони були в карному механізмі: процесії, зупинки на перехрестях і біля церковних дверей, публічне читання вироку, ставання навколішки, заяви покаяння за образу Бога й короля. Іноді питання старшинства й церемоніалу вирішував сам суд: “Урядовці їхатимуть у такому порядку: а саме, на чолі — два поліцейські сержанти; далі — пацієнт; після пацієнта Бонфор і Ле Кор ліворуч від нього підуть разом, за ними — судовий писар, і в такий спосіб вони рушать до ринкової площі, де вирок буде виконано” (цит. за Corre, 7). Але цей ретельний церемоніал був не лише юридичним, а й цілком явно військовим. Правосуддя короля показувало себе як озброєне

правосуддя. Меч, що карав винних, був також мечем, який знищував ворогів. Довкола ешафоту стояла ціла військова машина: кіннота варти, лучники, гвардійці, солдати. Це було призначено, звісно, щоб запобігти будь-якій втечі або демонстрації сили; також щоб запобігти будь-якому вибухові співчуття чи гніву з боку народу, будь-якій спробі врятувати засудженого або негайно домогтися його смерті; але водночас це нагадувало, що кожен злочин був, так би мовити, бунтом проти закону, а злочинець — ворогом принца. Усі ці причини — чи то йшлося про запобіжний захід за певних обставин, чи про функціональний елемент виконання ритуалу — робили публічну страту чимось більшим, ніж акт правосуддя; вона була маніфестацією сили; або, радше, це було правосуддя як фізична, матеріальна й грізна сила суверена, розгорнута тут. Церемонія публічних тортур і страти показувала всім відношення влади, яке надавало закону його силу.

Як ритуал озброєного закону, у якому принц показував себе нерозривно і главою правосуддя, і главою війни, публічна страта мала два аспекти: один — перемоги, другий — боротьби. Вона урочисто завершувала війну, результат якої було вирішено наперед, між злочинцем і сувереном; вона мала показати непропорційність влади суверена над тими, кого він звів до безсилля. Асиметрія, незворотний дисбаланс сил були істотним елементом публічної страти. Тіло стерте, зведене на порох і розвіяне за вітром, тіло, знищене частина за частиною безмежною владою суверена, становило не лише ідеал, а й реальну межу покарання. Візьмімо знамениту тортурну страту Массоли, що відбулася в Авіньйоні й була однією з перших, які викликали обурення сучасників. Це була на вигляд парадоксальна церемонія, оскільки вона майже повністю відбувалася після смерті, а правосуддя, по суті, лише розгортало свій величний театр, ритуальну хвалу своїй силі, над трупом. Засудженому зав’язали очі й прив’язали до стовпа; довкола, на ешафоті, стояли палі із залізними гаками. “Сповідник шепотів пацієнтові на вухо і, давши йому благословення, кат, який мав залізну довбню на кшталт тих, що використовують на бойнях, із усієї сили вдарив нещасного в скроню, і той упав мертвий; *mortis exactor*, маючи великий ніж, тоді перерізав йому горло, і його оббризкала кров; це було жахливе видовище; він перерізав сухожилля біля обох п’ят, а потім розкрив живіт, з якого дістав серце, печінку, селезінку й легені, насадив їх на залізний гак, розрізав і розчленував на шматки, які потім насаджував на інші гаки в міру того, як їх відрізав, як це роблять із твариною. Дивіться, хто може, на таке видовище” (Bruneau, 259). У цьому явному посиланні на ремесло різника найдрібніше знищення тіла поєднане з видовищем: кожен шматок виставлено напоказ.

Страту супроводжував цілий церемоніал тріумфу; але вона також містила, як драматичне ядро свого монотонного поступу, сцену зіткнення: це була безпосередня, пряма дія ката на тіло “пацієнта”. Це була, звісно, закодована дія, оскільки звичай, а часто й цілком явно сам

вирок, приписували її головні епізоди. Проте вона зберігала щось від битви. Кат не лише виконував закон, він також розгортав силу; він був агентом насильства, застосованого, щоб опанувати насильство злочину. Матеріально, фізично він був супротивником цього злочину: супротивником, здатним виявити жалість або безжальність. Дамудер, як і багато його сучасників, скаржився, що кати виявляли “будь-яку жорстокість щодо злочинних пацієнтів, поводячись із ними, б’ючи й убиваючи їх так, наче в руках у них була тварина” (Damhoudère, 219). І ця звичка ще довго не зникала. [6] У церемонії публічної страти ще залишався елемент виклику й поєдинку. Якщо кат тріумфував, якщо йому вдавалося відрубати голову одним ударом, він “показував її народові, клав на землю, а тоді махав публіці, яка гучно аплодувала його майстерності”. (Сцена, яку Т. С. Гелетт спостерігав під час страти Монтіньї 1737 року — пор. Anchel, 62–9.) І навпаки, якщо він зазнавав невдачі, якщо йому не вдавалося вбити “пацієнта” так, як належало, він міг бути покараний. Так було з катом Дам’єна, який, не зумівши четвертувати свого пацієнта за правилами, мусив розрізати його ножем; унаслідок цього волосся Дам’єна, яке було обіцяне катові, конфіскували, а гроші, отримані від продажу, віддали бідним. За кілька років потому кат в Авіньйоні завдав надмірного болю трьом бандитам, хоч і грізним персонажам, яких він мав повісити; глядачі розгнівалися, донесли на нього; щоб покарати його і водночас захистити від насильства натовпу, його посадили до в’язниці (Duhamel, 25). А за цим покаранням невмілого ката стоїть традиція, ще близька до нас, згідно з якою засудженого слід було помилувати, якщо страта випадково не вдавалася. У деяких країнах цей звичай був чітко встановлений: у Бургундії, наприклад (пор. Chassanée, 55). Народ часто очікував, що його буде застосовано, й іноді захищав засудженого, який таким чином уникнув смерті. Щоб скасувати і звичай, і очікування, довелося відродити приказку “шибениця не втрачає своєї здобичі”, а в смертні вироки впровадити явні формули на кшталт: “повісити за шию, доки не помре”. І юристи, як Серпійон або Блекстон, у середині XVIII століття наполягали, що невдача ката не означає збереження життя засудженому (Serpillon, III, 1100). У своїх *Коментарях до законів Англії* Блекстон зауважує: “Очевидно, що коли за вироком має бути повішено за шию, доки він не помре, а злочинця не вбито цілком і він оживає, шериф мусить повісити його знову. Бо попереднє повішення не було виконанням вироку; і якщо в таких випадках допустити хибну поблажливість, може виникнути безліч змов” (Blackstone, 199). У церемонії страти ще було щось від ордалії і щось від Божого суду, що залишалося нерозшифрованим. У своєму зіткненні із засудженим кат був трохи схожий на королівського чемпіона. Але він був чемпіоном, якого не можна було визнати і якого не визнавали: традиція, здається, полягала в тому, що коли запечатували грамоти ката, їх не клали на стіл, а кидали на землю. Добре відомі різні заборони довкола цієї “дуже необхідної”, але “неприродної” посади (Loyseau, 80–81). Кат, можливо, у

певному сенсі був мечем короля, але він поділяв ганьбу свого супротивника. Суверенна влада, що наказувала йому вбивати і через нього вбивала, не була присутня в ньому; вона не ототожнювалася з його власною безжальністю. І вона ніколи не виявлялася з більшим видовищним ефектом, ніж тоді, коли переривала жест ката грамотою про помилування. Короткий час, який зазвичай минав між вироком і стратою (часто кілька годин), означав, що помилування звичайно прибувало в останню мить. Але церемонія, самою повільністю свого перебігу, без сумніву, була влаштована так, щоб залишити місце для такої можливості. (Пор. Hardy, 30 січня 1769, I, 125 і 14 грудня 1779, IV, 229; Anchel, 162–3, розповідає історію Антуана Буллете, який уже стояв біля підніжжя ешафоту, коли прибув вершник зі знаменитим пергаментом. Залунали вигуки “Боже, бережи короля”, і Буллете відвели до таверни, тоді як судовий писар збирав пожертви на його користь.) Засуджені завжди сподівалися на помилування і, щоб затягнути справу, вдавали навіть біля підніжжя ешафоту, ніби мають зробити ще якісь викриття. Коли народ хотів помилування, він гучно вимагав його й намагався відкласти останню мить, вдивляючись, чи не прибуває посланець із грамотою, запечатаною зеленою восковою печаткою, і за потреби стверджуючи, що він уже в дорозі (так сталося під час страти засуджених за повстання проти викрадення дітей 3 серпня 1750 року). Суверен був присутній на страті не лише як влада, що вимагає помсти закону, а й як влада, здатна зупинити і закон, і помсту. Лише він мав залишатися володарем; лише він міг стерти образи, завдані його особі; хоча правда, що він делегував судам завдання здійснювати його владу відправляти правосуддя, він не передав її; він зберігав її в усій повноті й міг за власною волею призупинити вирок або посилити його.

Отже, публічну страту, якою її ще ритуалізували у XVIII столітті, треба розглядати як політичну операцію. Вона логічно була вписана в систему покарання, у якій суверен прямо чи опосередковано вимагав, вирішував і здійснював кари тією мірою, якою саме він через закон був поранений злочином. У кожному правопорушенні було *crimen majestatis*, а в найменшому злочинцеві — потенційний царевбивця. І царевбивця, своєю чергою, був ні більше ні менше, як повним, абсолютним злочинцем, бо замість атакувати, як будь-який порушник, певне рішення або бажання суверенної влади, він атакував сам принцип і фізичну особу принца. Ідеальне покарання царевбивці мало становити *summum* усіх можливих тортур. Воно мало бути виразом безмежної помсти: французьке право, у кожному разі, не передбачало жодних фіксованих кар для такого різновиду потворності. Для страти Равальяка форму церемонії довелося винайти, поєднавши всі найжорстокіші тортури, що тоді практикувалися у Франції. Для Дам’єна намагалися вигадати ще жахливіші муки. Пропозиції робилися, але їх визнали менш досконалими. Тож форму страти Равальяка повторили. І треба визнати,

що вона була відносно скромною, якщо згадати, як у 1584 році вбивцю Вільгельма Оранського віддали тому, що здається майже нескінченністю помсти. “Першого дня його привели на площу, де він побачив казан із киплячою водою; туди занурили руку, якою він учинив злочин. Наступного дня руку відтяли, і, оскільки вона впала йому до ніг, він безперервно підкидав її ногами по ешафоту; на третій день розпечені щипці прикладали до його грудей і передньої частини руки; на четвертий день такі самі щипці прикладали до тильної частини руки й до сідниць; і так, день за днем, цю людину катували протягом вісімнадцяти днів”. Останнього дня його поклали на колесо й “*mailloté*” [били дерев’яною палицею]. Через шість годин він усе ще просив води, якої йому не дали. “Нарешті поліцейського магістрата почали благати покінчити з ним задушенням, щоб його душа не впала у відчай і не загинула” (Brantôme, II, 191–2).

Немає сумніву, що існування публічних тортур і страт було пов’язане з чимось зовсім іншим, ніж ця внутрішня організація. Руше й Кірхгаймер мають рацію, вбачаючи в них наслідок системи виробництва, у якій робоча сила, а отже й людське тіло, ще не мають тієї корисності й комерційної вартості, які надає їм економіка індустріального типу. Крім того, ця “зневага” до тіла, безперечно, пов’язана із загальним ставленням до смерті; і в такому ставленні можна виявити не лише цінності, властиві християнству, а й демографічну, у певному сенсі біологічну ситуацію: спустошення, спричинені хворобами й голодом, періодичні масові жертви епідемій, грізна дитяча смертність, нестійкість біоекономічних рівноваг — усе це робило смерть звичною і породжувало ритуали, покликані інтегрувати її, зробити прийнятною і надати сенсу її постійній агресії. Але, аналізуючи, чому публічні страти зберігалися так довго, треба також звернутися до історичної кон’юнктури; не слід забувати, що ордонанс 1670 року, який регулював кримінальне правосуддя майже до Революції, у деяких аспектах навіть посилив суворість старих едиктів; за це відповідав Пюссор, який серед комісарів, уповноважених складати документи, представляв наміри короля, попри погляди таких магістратів, як Ламуаньйон; кількість повстань у самий розквіт класичної доби, близький гуркіт громадянської війни, бажання короля утвердити свою владу коштом парламентів значною мірою пояснюють виживання такої суворої карної системи.

Для пояснення карної системи, що містила стільки тортур, це загальні й у певному сенсі зовнішні причини; вони пояснюють не лише можливість і тривале існування тілесних покарань, а й слабкість та досить спорадичний характер опозиції до них. На цьому загальному тлі треба виявити їхню точну функцію. Якщо тортури були так міцно вкорінені в юридичній практиці, то тому, що вони відкривали істину й показували дію влади. Вони забезпечували зчленування письмового з усним, таємного з публічним, процедури розслідування з дією зізнання; вони

робили можливим відтворення злочину на видимому тілі злочинця; в одному й тому самому жахові злочин мав бути виявлений і скасований. Вони також робили тіло засудженого місцем, де застосовувалася помста суверена, точкою закріплення маніфестації влади, нагодою ствердити асиметрію сил. Далі ми побачимо, що відношення істини й влади залишається в осерді всіх механізмів покарання і що його й досі можна знайти в сучасній карній практиці — але в цілком іншій формі й з дуже іншими наслідками. Просвітництво невдовзі засудить публічні тортури й страти як “звірство” — термін, який самі юристи часто вживали для їхнього опису, але без жодного критичного наміру. Можливо, поняття “звірства” є одним із тих, що найкраще позначають економію публічної страти в старій карній практиці. Передусім звірство є характеристикою деяких великих злочинів: воно відсилає до кількості природних або позитивних, божественних або людських законів, на які вони зазіхають, до скандальної відкритості або, навпаки, до таємної хитрості, з якою їх учинено, до рангу й статусу їхніх авторів і жертв, до безладу, який вони передбачають або несуть із собою, до жаху, який вони викликають. Оскільки покарання має поставити злочин перед очима всіх, у всій його тяжкості, воно має взяти на себе це звірство: воно має винести його на світло через зізнання, заяви, написи, що роблять його публічним; воно має відтворити його в церемоніях, які прикладають його до тіла винного у формі приниження й болю. Звірство є тією частиною злочину, яку покарання повертає як тортури, щоб виставити її в повному світлі дня: це фігура, притаманна механізмові, що виробляє видиму істину злочину в самому серці покарання. Публічна страта входила до процедури, яка встановлювала реальність того, що карали. Крім того, звірство злочину було також насильством виклику, кинутого суверену; саме воно спонукало його дати відповідь, функція якої полягала в тому, щоб піти далі за це звірство, опанувати його, подолати його надміром, який його анулює. Отже, звірство, що переслідувало публічну страту, відігравало подвійну роль: воно було принципом зв’язку між злочином і покаранням, а також загостренням покарання щодо злочину. Воно надавало видовищу і істину, і силу; воно було кульмінацією ритуалу розслідування й церемонії, у якій тріумфував суверен. І воно поєднувало обидва в закатованому тілі. Каральна практика XIX століття намагатиметься створити якомога більшу відстань між “спокійним” пошуком істини й насильством, яке неможливо цілком усунути з покарання. Вона прагнула позначити неоднорідність, що відділяє злочин, який треба покарати, від покарання, накладеного публічною владою. Між істиною й покаранням більше не мало бути іншого зв’язку, крім зв’язку законного наслідку. Влада, що карає, не повинна бруднити руки злочином більшим за той, який вона хотіла покарати. Вона має залишатися невинною щодо кари, яку накладає. “Поспішімо заборонити такі тортури. Вони були гідні лише коронованих чудовиськ, які правили римлянами” (Pastoret, про покарання царевбивць, II, 61). Але згідно з карною практикою попереднього періоду, близькість суверена й

злочину в публічній страті, суміш “доказування” і покарання, що там вироблялася, не були наслідком варварської плутанини; їх поєднував механізм звірства і його необхідні ланцюги. Звірство спокути організовувало ритуальне знищення безчестя всесиллям.

Те, що злочин і покарання співвідносилися й зв’язувалися у формі звірства, не було наслідком якогось темно прийнятого закону відплати. Це було наслідком, у ритуалах покарання, певного механізму влади: влади, яка не лише не вагалася діяти безпосередньо на тіла, а й підносилася та зміцнювалася своїми видимими проявами; влади, яка стверджувала себе як озброєна влада, чиї функції підтримання порядку не були цілком відокремлені від функцій війни; влади, яка подавала правила й обов’язки як особисті зв’язки, порушення яких становило образу й вимагало помсти; влади, для якої непослух був актом ворожості, першим знаком бунту, що принципово не відрізняється від громадянської війни; влади, яка мала демонструвати не те, чому вона примушує виконувати свої закони, а хто є її ворогами і який вибух сили їм загрожує; влади, яка за відсутності постійного нагляду шукала оновлення свого ефекту у видовищі своїх окремих проявів; влади, яка перезаряджалася в ритуальному показі своєї реальності як “над-влади”.

Серед усіх причин, через які покарання, що анітрохи не соромилося бути “звірячим”, було замінене покаранням, яке мало претендувати на честь бути “гуманним”, є одна, яку треба проаналізувати відразу, бо вона внутрішня самій публічній страті: вона водночас є елементом її функціонування і принципом її постійного безладу.

У церемоніях публічної страти головною дійовою особою був народ, чия реальна й безпосередня присутність була потрібна для виконання. Страта, про яку було відомо, що вона відбувається, але яка відбувалася таємно, навряд чи мала б якийсь сенс. Мета полягала в тому, щоб подати приклад — не лише змусивши людей знати, що найменше правопорушення може бути покаране, а й пробудивши почуття страху видовищем влади, що обрушує свій гнів на винного: “У кримінальних справах найважчий пункт — накладення кари: це мета й кінець процедури, і її єдиний плід, через приклад і терор, коли вона добре застосована до винного” (Bruneau, ненумерована передмова до першої частини).

Але в цій сцені терору роль народу була двозначною. Людей скликали як глядачів: їх збирали, щоб вони спостерігали публічні виставлення й *amendes honorables*; ганебні стовпи, шибениці й ешафоти зводили на публічних площах або біля дороги; іноді трупи страчених осіб виставляли на кілька днів неподалік місць їхніх злочинів. Люди мали не лише знати — вони мали бачити на власні очі. Бо їх треба було налякати; але також тому, що вони мали бути свідками, гарантами покарання і певною мірою брати в ньому участь. Право бути свідками

було тим, чим вони володіли й на що претендували; прихована страта була привілейованою стратою, і в таких випадках часто підозрювали, що вона не відбулася з усією звичною суворістю. Виникали протести, коли в останню мить жертву забирали з-перед очей. Старшого поштового службовця, якого виставили публічно за вбивство дружини, згодом забрали від натовпу. “Його посадили в найману карету; вважали, що якби його не супроводжували належно, було б важко захистити його від знущань простолюду, який кричав і глузував із нього” (Hardy, I, 328). Коли повісили жінку Лескомба, подбали про те, щоб сховати її обличчя; у неї “на шиї й голові була хустка, що змусило публіку бурчати й казати, що це не Лескомба” (Anchel, 70–71). Народ заявляв право спостерігати страту й бачити, кого страчують. Коли вперше використали гільйотину, *Chronique de Paris* повідомляла, що люди скаржилися, ніби нічого не видно, і скандували: “Поверніть нам наші шибениці” (Lawrence, 71 і далі). Народ також мав право брати участь. Засуджений, якого везли процесією, виставляли, принижували, безліччю способів нагадуючи жах його злочину, був відданий образам, а іноді й нападам глядачів. Помсту народу закликали стати непомітною частиною помсти суверена. Не тому, що вона була в якомусь сенсі фундаментальною або що король мав по-своєму виражати народну помсту; радше народ мав надати допомогу королю, коли той брався “мститися своїм ворогам”, особливо коли ці вороги були серед самого народу. Це було схоже на “ешафотну службу”, яку народ винен був королівській помсті. Цю “службу” було визначено в старих ордонансах; едикт 1347 року щодо блюзнірів постановляв, що їх виставлятимуть біля ганебного стовпа “від години прими до години їхньої смерті. І бруд та інші нечистоти, але не каміння чи щось шкідливе, можна буде кидати їм в обличчя… Удруге, у випадку рецидиву, наша воля полягає в тому, щоб його поставили біля ганебного стовпа в урочистий базарний день, а верхню губу розсікли так, щоб було видно зуби”. Без сумніву, у класичну добу ця форма участі в тортурах уже лише терпілася, і її намагалися обмежити: через варварства, які вона породжувала, і через узурпацію влади карати, яку вона передбачала. Але вона була надто тісно пов’язана із загальною економією публічної страти, щоб її можна було цілком усунути. Навіть у XVIII столітті траплялися сцени на кшталт тієї, що супроводжувала страту Монтіньї 1737 року; коли кат виконував страту, місцеві рибалки-жінки йшли процесією, високо тримаючи опудало засудженого, а потім відрубали йому голову (Anchel, 63). І дуже часто злочинців, коли їх повільно везли процесією крізь натовп, доводилося “захищати” від юрби — водночас як приклад і як мішень, як можливу загрозу і як “здобич”, обіцяну, але також заборонену. Закликаючи натовп виявити свою силу, суверен на мить терпів акти насильства, які приймав як знак вірності, але які були суворо обмежені власними привілеями суверена.

Саме в цій точці народ, притягнутий до видовища, покликаного його тероризувати, міг виразити своє відкинення каральної влади й іноді

повстати. Перешкодити страті, яку вважали несправедливою, вирвати засудженого з рук ката, силою домогтися його помилування, можливо, переслідувати й нападати на катів, у кожному разі ображати суддів і здіймати галас проти вироку — усе це входило до народних практик, які вкладалися в ритуал публічної страти, проходили крізь нього й часто перевертали його. Це, звісно, часто траплялося у випадку засуджених за бунти: були заворушення після знаменитої справи про викрадення дітей, коли натовп хотів перешкодити страті трьох гаданих бунтівників, яких мали повісити на цвинтарі Сен-Жан, “бо там було менше входів і процесій для охорони”; [7] наляканий кат зняв одного із засуджених; лучники випустили стріли. Це повторилося після хлібних бунтів 1775 року; і знову 1786 року, коли поденні робітники рушили на Версаль і взялися звільняти своїх заарештованих товаришів. Але, крім цих випадків, коли процес заворушення був запущений раніше й з причин, що не стосувалися якогось заходу карного правосуддя, можна знайти багато прикладів, коли хвилювання безпосередньо провокували вирок і страта: малі, але незліченні “заворушення довкола ешафоту”.

Кінець частини 4. Наступна частина продовжується з абзацу: “У своїх найелементарніших формах ці заворушення починалися з вигуків підбадьорення…”

У своїх найелементарніших формах ці заворушення починалися з вигуків підбадьорення, інколи з оплесків, що супроводжували засудженого до страти. Протягом довгої процесії його підтримували “співчуття лагідних і чутливих, а також оплески, захват і заздрість усіх зухвалих та загартованих” (Fielding, 449). Якщо натовп збирався довкола ешафоту, то не лише для того, щоб споглядати страждання засудженого або розпалити гнів ката: він збирався також, щоб почути людину, якій уже нічого було втрачати, коли вона проклинала суддів, закони, уряд і релігію. Публічна страта давала розкіш цих миттєвих сатурналій, коли вже не залишалося нічого, що могло б забороняти або карати. Під захистом близької смерті злочинець міг сказати все, і натовп його вітав. “Якби існували аннали, у яких сумлінно записували б останні слова тих, кого катували й страчували, і якби хтось мав мужність їх прочитати, навіть якби він лише розпитав мерзенний люд, що збирається довкола ешафотів із жорстокої цікавості, йому сказали б, що немає жодного колесованого, який би не звинувачував небо в нещасті, що привело його до злочину, не дорікав своїм суддям за їхнє варварство, не проклинав служителя вівтаря, що супроводжує їх, і не блюзнив проти Бога, чиїм органом той є” (Boucher d’Argis, 128–9). У цих стратах, які мали б показувати лише страхітливу владу принца, був цілий карнавальний аспект, у якому правила переверталися, влада висміювалася, а злочинці перетворювалися на героїв. Ганьба оберталася навпаки; мужність, як і сльози та крики засудженого, ображали лише закон. Філдінг із жалем зауважує: “Поєднати ідеї смерті й сорому не так легко, як може здатися… Я звернуся до кожного, хто

бачив страту або процесію до страти; хай він скаже мені: коли він бачив бідолаху, зв’язаного у возі, вже на самому порозі вічності, блідого й тремтячого перед близькою долею, чи спадала йому на думку ідея сорому? А зухвалий, відчайдушний пройдисвіт, який пишається своїм теперішнім станом, тим паче не викличе в глядача такого почуття” (Fielding, 450). Для людей, які присутні й дивляться, навіть у найкрайнішій помсті суверена завжди є привід для помсти у відповідь.

Особливо так було тоді, коли вирок вважали несправедливим — або коли бачили, як людину з народу страчують за злочин, що для когось вищого походження або багатшого спричинив би порівняно легке покарання. Здається, певні практики карного правосуддя у XVIII столітті — а можливо, й довше — вже не підтримувалися нижчими верствами населення. Це пояснює, чому страти так легко могли ставати початком соціальних заворушень. Оскільки найбідніші — це спостереження зробив один магістрат (Dupaty, 1786, 247) — не могли бути почуті в судах, саме там, де закон виявляв себе публічно, де їх закликали бути свідками й майже співпомічниками цього закону, вони могли втрутитися фізично: силою увійти в каральний механізм і перерозподілити його наслідки; в іншому сенсі перебрати на себе насильство каральних ритуалів. Виникали хвилювання проти різниці в покараннях залежно від соціального класу: 1781 року пан маєтку вбив парафіяльного священника Шампре, і вбивцю намагалися оголосити божевільним; “селяни, надзвичайно прив’язані до свого пастиря, були розлючені й спершу, здавалося, готові накласти руки на свого пана та підпалити замок… Усі протестували — і справедливо — проти поблажливості міністра, який позбавив правосуддя засобів покарати такий огидний злочин” (Hardy, IV, 394). Були хвилювання й проти надмірних вироків за певні звичайні правопорушення, які не вважалися тяжкими, наприклад за крадіжку зі зломом; або проти покарань за правопорушення, пов’язані із соціальними умовами, такі як дрібна крадіжка. Смертна кара за цей злочин викликала велике невдоволення, бо в одному домі було багато слуг, і в такому випадку їм важко було довести свою невинність; до того ж вони легко могли стати жертвами злоби своїх господарів, а поблажливість деяких панів, які заплющували очі на такі вчинки, робила долю слуг, звинувачених, засуджених і повішених, ще несправедливішою. Страти таких слуг часто породжували протести (пор. Hardy, I, 319, 367; III, 227–8; IV, 180). У Парижі 1761 року стався невеликий бунт на підтримку служниці, яка вкрала в господаря шматок тканини. Попри те, що жінка визнала провину, повернула матеріал і благала про милість, господар відмовився відкликати скаргу. У день страти місцеві жителі перешкодили повішенню, увірвалися до крамниці купця й пограбували її; зрештою служницю помилували, але одну жінку, яка безуспішно намагалася вколоти голкою злого господаря, вислали на три роки (Anchel, 226).

Пам’ятають великі судові справи XVIII століття, коли просвітницька думка втручалася через філософів і певних магістратів: наприклад, справи Каласа, Сірвена й шевальє де Ла Барра. Але менше уваги приділяють народним заворушенням, спричиненим каральною практикою. Справді, вони рідко поширювалися за межі міста або навіть округу. Проте вони мали реальне значення. Іноді ці рухи, що виникали знизу, розростalися й привертали увагу людей вищого становища, які, підхопивши їх, надавали їм нового виміру: у роки перед Революцією — справа Катрін Еспінас, фальшиво засудженої за батьковбивство 1785 року; або справа трьох чоловіків із Шомона, засуджених до колесування, на захист яких Дюпаті 1786 року написав свій знаменитий меморандум; або справа Марі-Франсуази Сальмон, яку Руанський парламент 1782 року засудив до спалення за отруєння, але яку 1786 року ще не було страчено. Частіше ж ці заворушення підтримували довкола карного правосуддя і його проявів, що мали бути зразковими, стан постійного неспокою. Як часто, щоб забезпечити порядок довкола ешафотів, доводилося вживати заходів, “прикрих для народу” і “принизливих для влади” (Argenson, 241)? Було очевидно, що велике видовище покарання ризикує бути відкинутим саме тими людьми, до яких воно зверталося. Насправді жах публічної страти створював осередки незаконності: у дні страти робота припинялася, корчми були повні, владу ображали, у ката, варту й солдатів кидали лайку або каміння; намагалися схопити засудженого — або щоб урятувати його, або щоб напевніше його вбити; спалахували бійки, а для злодіїв не було кращої здобичі, ніж цікава юрба довкола ешафоту. Гарді наводить низку таких випадків, наприклад велику крадіжку, вчинену в тому самому будинку, де мешкав поліцейський магістрат (IV, 56). Але передусім — і саме тому ці незручності ставали політичною небезпекою — народ ніколи не почувався ближчим до тих, хто зазнавав кари, ніж у тих ритуалах, які мали показувати жах злочину й непереможність влади; ніколи народ не почувався, як і вони, настільки загроженим правовим насильством, що здійснювалося без міри й стримування. Солідарність цілої частини населення з тими, кого ми назвали б дрібними правопорушниками — волоцюгами, фальшивими жебраками, нужденними бідняками, кишеньковими злодіями, скупниками й торговцями краденим, — виявлялася постійно: опір поліцейським обшукам, переслідування донощиків, напади на варту або інспекторів дають цьому численні докази (пор. Richet, 118–19). І саме розрив цієї солідарності ставав метою карної та поліцейської репресії. Однак із церемонії публічної страти, з цього непевного свята, у якому насильство могло миттєво обернутися в інший бік, з подвоєною силою могла вийти радше ця солідарність, ніж суверенна влада. Реформатори XVIII і XIX століть не забудуть, що врешті-решт страти насправді не лякали народ. Одним із їхніх перших закликів була вимога скасувати їх.

Щоб прояснити політичну проблему, яку ставило втручання народу у видовище страт, досить навести дві події. Перша сталася в Авіньйоні наприкінці XVII століття. Вона містила всі головні елементи театру жаху: фізичне зіткнення між катом і засудженим, перевертання поєдинку, переслідування ката народом, порятунок засудженого завдяки бунту і насильницьке перевертання карального механізму. Вбивцю на ім'я П'єр дю Фор мали повісити; кілька разів він "зачіпався ногами за сходинки" і не міг вільно повиснути. "Побачивши це, кат натягнув йому куртку на обличчя й ударив його нижче колін, по шлунку й животу. Коли люди побачили, що кат завдає йому надто багато болю, і навіть подумали, що він убиває його там унизу багнетом... зворушені співчуттям до пацієнта й люттю до ката, вони почали кидати каміння в ешафот саме тоді, коли кат вибив дві драбини, скинув пацієнта вниз, скочив йому на плечі й почав бити ногами, тоді як дружина ката тягнула його за ноги з-під шибениці. Так вони спричинили кровотечу з його рота. Але град каміння ставав густішим — один камінь навіть ударив повішеного по голові, і це змусило ката піднятися драбиною, з якої він спустився так швидко, що впав із неї на середину ешафоту; натовп кинувся на нього. Він підвівся з ножем у руці, погрожуючи вбити кожного, хто наблизиться. Але після кількох падінь і підйомів його жорстоко побили й забруднили болотом, а потім втопили в струмку, волочачи з великою люттю й несамовитістю. Тим часом кілька чужинців і невідомих піднялися драбиною й перерізали мотузку засудженого; інші прийняли його знизу, щойно він упав. Потім його віднесли на цвинтар, щоб не схопили представники правосуддя, а звідти перенесли до церкви Сен-Антуан". Архієпископ помилував його, наказав перевезти до лікарні й доручив службовцям особливо про нього дбати. Нарешті, додає укладач протоколу, "ми зробили для нього новий одяг, дві пари панчіх, черевики; одягли його в усе нове від голови до ніг. Наші співбрати дали йому сорочки, бриджі та рукавички" (Duhamel, 25–6).

Інша подія сталася в Парижі століттям пізніше. Це було 1775 року, невдовзі після хлібного бунту. Через стан крайнього напруження серед народу влада хотіла, щоб страта відбулася без перерв. Між ешафотом і публікою, яку тримали на безпечній відстані, на варті стояли два ряди солдатів: один був повернений до страти, що мала відбутися, інший — до народу на випадок бунту. Контакт було розірвано: це була публічна страта, але така, у якій видовищний елемент нейтралізували або, радше, звели до абстрактного залякування. Захищене силою зброї, на порожній площі, правосуддя спокійно виконувало свою роботу. Якщо воно й показувало смерть, яку завдало, то згори й здалеку: "Дві шибениці заввишки вісімнадцять футів, без сумніву, для прикладу, поставили лише о третій годині дня. З другої години площа Ґрев і всі прилеглі вулиці були заповнені загонами різних військ, одні пішки, інші верхи; швейцарці й французька гвардія продовжували патрулювати сусідні вулиці. Нікого не допустили на площу Ґрев під час страти, а в

усій околиці можна було побачити подвійний ряд солдатів зі штиками на рушницях, які стояли спинами один до одного, так що одні дивилися назовні, інші — всередину площі. Обидвох злочинців, коли вони їхали у возі, супроводжували двісті кінних лучників; страта відбулася без будь-якого безладу; торговці не знімали своїх капелюхів аж до останнього моменту. Немає сумніву, що цього прикладу було досить, щоб налякати, якби всієї цієї обстановки можна було помітити те, що насправді мало бути видовищем" (Hardy, IV, 67). Зникаючи, видовище перетворювалося на нову мішень народної ненависті: тепер люди лякалися вже не кари, а війська.

Ясно проявлялася така двозначна настанова в тому, що можна було б назвати "промовами при шибениці". Ритуал страти був улаштований так, щоб сам засуджений проголосив свою провину: через *amende honorable*, яку він промовляв, через плакат, який носив, а також через заяви, які, без сумніву, його змушували робити. Крім того, у момент страти йому, здається, надавали ще одну нагоду говорити — не для того, щоб проголосити невинність, а щоб визнати злочин і справедливість свого засудження. Хроніки передають чимало таких промов. Чи були вони справді виголошені? У низці випадків — безперечно. Чи це були вигадані промови, які потім поширювали як приклад і повчання? Без сумніву, так бувало частіше. Якої довіри, наприклад, заслуговує оповідь про смерть Маріон Ле Гофф, відомої ватажки розбійників у Бретані середини XVIII століття? Вона нібито вигукнула з ешафоту: "Батьки й матері, що мене чуєте, стережіть своїх дітей і добре їх навчайте; у дитинстві я була брехухою й ледащицею; почала з крадіжки маленького ножа за шість ліарів... Потім я грабувала коробейників і торговців худобою; зрештою я очолила розбійницьку ватагу, і саме тому я тут. Розкажіть усе це своїм дітям, і хай це буде їм прикладом" (Corre, 257). Така промова надто близька, навіть у своїх зворотах, до моралі, яку традиційно знаходили в летючих листках і брошурах, щоб не бути апокрифічною. Але саме існування жанру "останніх слів засудженого" є значущим. Закон вимагав, щоб його жертва в певному сенсі засвідчила справжність тортур, яких зазнала. Від злочинця вимагали освятити власне покарання, проголосивши чорну сутність своїх злочинів; його змушували сказати, як Жан-Домінік Ланглад, тричі вбивця: "Слухайте про мій жахливий, ганебний і жалюгідний учинок, скоєний у місті Авіньйоні, де пам'ять про мене проклята, бо я нелюдськи порушив священні обряди дружби" (Duhamel, 32). У певному сенсі летючий листок і передсмертна пісня були продовженням судового процесу; або, радше, вони продовжували той механізм, завдяки якому публічна страта переносила таємну, письмову істину процедури на тіло, жести й мовлення злочинця. Правосуддю були потрібні ці апокрифи, щоб утвердитися в істині. Його рішення оточувалися всіма цими посмертними "доказами". Іноді також оповіді про злочини й ганебні життя публікували просто як пропаганду ще до

будь-якого суду, щоб примусити суд, підозрюваний у надмірній поблажливості, діяти суворіше. Щоб дискредитувати контрабандистів, *Compagnie des Fermes* публікувала “бюлетені” з описом їхніх злочинів: 1768 року вона поширила летючі листки проти певного Монтаня, ватажка банди, про якого сам автор писав: “Йому приписали деякі крадіжки, істинність яких дещо непевна... Монтаня зобразили як дикого звіра, другу гієну, на яку треба полювати; з огляду на гарячі голови Оверні ця ідея прижилася” (пор. Juillard, 24).

Але ефект цієї літератури, як і її використання, був двозначним. Засуджений перетворювався на героя вже самим масштабом широко розголошених злочинів, а іноді й завдяки заяві про запізніле каяття. Проти закону, проти багатих, могутніх, магістратів, поліції або нічної варти, проти податків і їхніх збирачів він нібито вів боротьбу, з якою надто легко було ототожнитися. Проголошення цих злочинів роздувало до епічних масштабів крихітну боротьбу, яка в повсякденному житті лишалася непомітною. Якщо засудженого показували як такого, що кається, приймає вирок, просить прощення за свої злочини і в Бога, і в людей, це було так, ніби він пройшов певний процес очищення: він помирав, по-своєму, як святий. Але незламність була альтернативною претензією на велич: не поступившись під тортурами, він доводив силу, яку не змогла зігнути жодна влада. “У день страти — це здаватиметься майже неймовірним — я не виявив жодного сліду хвилювання, коли виконував свою *amende honorable*, а коли нарешті ліг на хрест, не показав страху” (*Complainte* Ж.-Д. Ланглада, страченого в Авіньйоні 12 квітня 1768 року). Чорний герой або примирений злочинець, захисник справжнього права або незламна сила — злочинець із летючих листків, брошур, альманахів і пригодницьких оповідей приносив із собою під видимою мораллю прикладу, якого не слід наслідувати, цілу пам’ять боротьб і зіткнень. Засуджений злочинець міг після смерті стати чимось на кшталт святого: його пам’ять шанували, його могилу поважали. Так було з Танги, страченим у Бретані близько 1740 року. Щоправда, ще до засудження він почав довгу покуту, призначену йому сповідником. Чи був це конфлікт між цивільним правосуддям і релігійною покутою? Пор. Corre, 21. Злочинець майже цілком перетворювався на позитивного героя. Були ті, для кого слава й огидність не роз’єднувалися, а співіснували в оборотній фігурі. Можливо, цю літературу злочину, що розросталася довкола кількох зразкових постатей [8], не слід бачити ані як спонтанну форму “народного вираження”, ані як узгоджену програму пропаганди й моралізації згори; це було місце, де зустрічалися два вкладення в карну практику — своєрідне поле бою довкола злочину, його покарання й пам’яті про нього. Якщо ці оповіді дозволяли друкувати й поширювати, то тому, що від них очікували ефекту ідеологічного контролю: друк і розповсюдження цих альманахів, летючих листків тощо в принципі підлягали суворому нагляду. Але якщо ці правдиві історії повсякденної історії приймали з такою

жадобою, якщо вони становили частину базового читання нижчих класів, то тому, що люди знаходили в них не лише спогади, а й прецеденти; інтерес “цікавості” був також політичним інтересом. Отже, ці тексти можна читати як двобічні дискурси — у фактах, які вони викладають, у наслідках, яких надають цим фактам, у славі, якою наділяють “славетних” злочинців, і, без сумніву, у самих словах, якими користуються: варто було б вивчити використання таких категорій, як “нещастя” чи “огидність”, або таких епітетів, як “знаменитий” чи “жалюгідний”, в оповідях на кшталт *Історії життя, великих розбоїв і хитрощів Ґільєрі та його товаришів і їхнього жалюгідного й нещасливого кінця* [9].

Можливо, цю літературу слід зіставити із “заворушеннями довкола ешафоту”, у яких через закатоване тіло злочинця влада, що засуджувала, стикалася з народом — свідком, учасником, можливою й непрямою жертвою цієї страти. Услід за церемонією, яка недостатньо спрямовувала відносини влади, що їх прагнула ритуалізувати, з’являлася ціла маса дискурсів, які продовжували те саме зіткнення; посмертне проголошення злочинів виправдовувало правосуддя, але водночас прославляло злочинця. Саме тому реформатори карної системи невдовзі вимагали заборонити ці летючі листки [10]. Саме тому народ так жваво цікавився тим, що більш-менш служило малою, повсякденною епопеєю незаконностей. Саме тому летючі листки втратили своє значення, коли змінилася політична функція народної незаконності.

І вони зникли тоді, коли розвинулася цілком нова література злочину: література, у якій злочин прославляється, бо він є одним із витончених мистецтв; бо він може бути справою лише виняткових натур; бо він відкриває монструозність сильних і могутніх; бо лиходійство є ще одним різновидом привілею. Від пригодницької повісті до де Квінсі або від *Замку Отранто* до Бодлера розгортається ціле естетичне переписування злочину, яке водночас є привласненням злочинності в прийнятних формах. На вигляд це відкриття краси й величі злочину; насправді — ствердження, що велич також має право на злочин і що він навіть стає винятковим привілеєм тих, хто справді великий. Великі вбивства — не для рознощиків дрібного злочину. Водночас, починаючи з Ґаборіо, література злочину здійснює цей перший зсув: своєю хитрістю, трюками, гострим розумом злочинець, представлений у цій літературі, зробив себе невразливим для підозри; а боротьба між двома чистими умами — убивцею й детективом — становитиме головну форму зіткнення. Ми вже дуже далеко від тих оповідей про життя й злочини злочинця, у яких він визнавав свої провини і які докладно переказували тортури його страти: ми перейшли від викладення фактів або зізнання до повільного процесу відкриття; від страти — до розслідування; від фізичного зіткнення — до інтелектуальної боротьби між злочинцем і слідчим. Із народженням літератури злочину зникли не лише летючі

листки; разом із ними зникла й слава сільського злочинця та його похмуре перетворення на героя через процес тортур і страти. Людина з народу стала надто простою, щоб бути протагоністом витончених істин. У цьому новому жанрі більше не було народних героїв чи великих страт; злочинець був, звісно, лихий, але він був також розумний; і хоч його карали, він не мусив страждати. Література злочину переносить на інший соціальний клас видовище, що раніше оточувало злочинця. Тим часом газети перебрали на себе завдання переказувати сірі, негероїчні подробиці повсякденного злочину й покарання. Розкол завершився: народ було позбавлено його давньої гордості за свої злочини; великі вбивства стали тихою грою вихованих людей.

Примітки до розділу

[4] Назва двох фортець у старому Парижі — Великого й Малого Шатле. Першу, знесену 1802 року, було розташовано на правому березі Сени. Вона була осідком кримінальної юрисдикції віконтства й превоства Парижа. Друга, на лівому березі, біля Отель-Дьє, слугувала в'язницею [прим. перекладача англ. видання].

[5] У каталогах судових доказів зізнання з'являється приблизно в XIII або XIV столітті. Бернард Павійський не згадує його, але воно є в Гостієнсіса. Характерним є визначення Кратера: "Aut legitime convictus aut sponte confessus". У середньовічному праві зізнання було чинним лише тоді, коли його зробила доросла людина і перед супротивною стороною. Пор. Levy.

[6] *Gazette tribunaux* від 6 липня 1837 року, посилаючись на ґлостерську газету, повідомляла про "жахливу й огидну" поведінку ката, який після повішення засудженого "схопив труп за плечі, різко повернув його й кілька разів ударив, кажучи: «Ну що, тепер ти достатньо мертвий?»; потім, обернувшись до натовпу, сміючись і глузуючи, він зробив кілька непристойних зауваг".

[7] Argenson, 241. Пор. також Barbier, 455. Один із перших епізодів цієї справи був дуже типовим для народного хвилювання щодо карного правосуддя у XVIII столітті. Генерал-лейтенант поліції Берр'є схопив "розпусних дітей без зізнання"; вартові погоджувалися повертати їх батькам "лише за гроші"; казали, що дітей призначали для королівських утіх. Натовп, виявивши донощика, убив його "з нелюдяністю, доведеною до крайньої межі", і "після смерті тягнув його, з мотузкою на шиї, до дверей пана Берр'є". Цей донощик був злодієм, якого разом зі спільником Раффіа мали б колесувати, якби він не погодився стати донощиком; поліція дуже цінувала його за знання всіх тонкощів змови, і він був "високо шанований у своєму новому ремеслі". Тут маємо приклад, цікавий із багатьох поглядів: рух бунту, спровокований відносно новим засобом репресії, яким було не карне правосуддя, а поліція; випадок тієї технічної співпраці між правопорушниками й

поліцією, яка від XVIII століття стане нормальною; бунт, у якому люди взяли на себе тортури засудженого, що несправедливо уник ешафоту.

[8] Ті, кого Р. Мандру називає двома великими: Картуш і Мандрен, до яких слід додати Ґільєрі (Mandrou, 112). В Англії подібну роль певною мірою відігравали Джонатан Вайлд, Джек Шеппард і Клод Дюваль.

[9] Цю назву можна знайти не лише в *Bibliothèque de Troyes*, а й у *Bibliothèque de Normandie* (пор. Helot).

[10] Пор., наприклад, Лакретеля: “Щоб задовольнити цю потребу в сильному хвилюванні, щоб поглибити враження великого прикладу, дозволяють поширювати ці страшні історії. Поети народу підхоплюють їх і розносять їхню славу в усі кінці країни. Одного дня родина чує біля своїх дверей пісенну історію злочину й страти своїх синів” (Lacretelle, 106).

Кінець частини 5. Наступна частина починається з Частини другої: “Покарання”, розділ 1 — “Узагальнене покарання”.

Частина друга. Покарання

1. Узагальнене покарання

“Нехай покарання будуть упорядковані й співмірні з правопорушеннями; нехай смертний вирок виносять лише тим, кого засуджено за вбивство; нехай буде скасовано тортури, що обурюють людяність”. Так 1789 року канцелярія підсумувала загальну позицію петицій, звернених до влади щодо катувань і страт (пор. Seligman і Desjardin, 13–20). У другій половині XVIII століття протести проти публічних страт множилися: серед філософів і теоретиків права; серед адвокатів і парламентаріїв; у народних петиціях і серед законодавців асамблей. Була потрібна інша форма покарання: фізичне зіткнення між сувереном і засудженим мало закінчитися; ця рукопашна боротьба між помстою принца й стриманим гнівом народу, що проходила через посередництво жертви й ката, мала бути припинена. Дуже швидко публічна страта стала нестерпною. З боку влади, де вона видавала тиранію, надмір, жагу помсти і “жорстоке задоволення від покарання” (Petion de Villeneuve, 641), вона обурювала. З боку жертви, яка, доведена до відчаю, все ще мала благословляти “небо і його суддів, що, здавалося, її покинули” (Boucher d’Argis, 1781, 125), вона була ганебною. У будь-якому разі вона була небезпечною, бо давала опору для зіткнення між насильством короля і насильством народу. Ніби суверенна влада не бачила в цьому змаганні жорстокості виклику, який вона сама кидала і який одного дня могли прийняти: звикнувши “бачити, як ллється кров”, народ швидко засвоював, що “помститися можна лише кров’ю” (Lachère). У цих церемоніях, що ставали об’єктом

такого ворожого вкладення, перетиналися надмір озброєного правосуддя і гнів загроженого народу. Жозеф де Местр мав розпізнати в цьому зв’язку один із фундаментальних механізмів абсолютної влади: кат діє як зубець передавання між принцом і народом; смерть, яку він завдає, подібна до смерті кріпаків, що будували Санкт-Петербург серед боліт і моровиці: це принцип універсальності; індивідуальну волю деспота він перетворює на закон для всіх, а кожне знищене тіло — на камінь для Держави; байдуже навіть те, що під удар потрапляють і невинні! У цьому самому небезпечному й ритуальному насильстві реформатори XVIII століття, навпаки, засуджували те, що з обох боків перевищувало законне здійснення влади: у цьому насильстві, на їхню думку, тиранія зустрічається з бунтом; одна викликає інший. Це подвійна небезпека. Замість мститися, кримінальне правосуддя має просто карати.

Ця потреба в покаранні без катування спершу була сформульована як крик серця або обуреної природи. Навіть у найгіршому з убивць є щось одне, що при покаранні слід поважати: його “людяність”. Настане день, у XIX столітті, коли цей “людина”, відкритий у злочинцеві, стане мішенню карального втручання, об’єктом, який воно претендуватиме виправляти й перетворювати, сферою цілої низки “кримінологічних” наук і дивних “пенітенціарних” практик. Але в добу Просвітництва людину протиставляли варварству публічних страт не як тему позитивного знання, а як юридичну межу: законну межу влади карати. Не те, до чого треба дістатися, щоб змінити її, а те, що потрібно залишити недоторканим, щоб її поважати. *Noli me tangere*. Це позначає кінець суверенної помсти. “Людина”, яку реформатори поставили проти деспотизму ешафоту, стала також “людиною-мірою”: не речей, а влади.

Отже, тут постає проблема: як цю людину-міру було протиставлено традиційній практиці покарання? Як вона стала великим моральним виправданням реформаторського руху? Чому виник цей універсальний жах перед катуванням і така лірична наполегливість у вимозі, щоб покарання було “гуманним”? Або, що означає те саме: як два елементи, всюди присутні у вимогах м’якшої карної системи, — “міра” і “людяність” — з’єднуються між собою в єдиній стратегії? Ці елементи настільки необхідні й водночас настільки непевні, що саме їх — так само тривожних і досі пов’язаних у тому самому сумнівному співвідношенні — ми знаходимо щоразу, коли сьогодні порушується проблема економії покарання. Ніби XVIII століття відкрило кризу цієї економії й, щоб її розв’язати, запропонувало основний закон: покарання має мати “людяність” за свою “міру”, хоча цьому принципу не було надано остаточного змісту, але його все ж почали вважати непереборним. Отже, треба розповісти про народження і перші дні цієї загадкової “м’якості”.

Віддають шану “великим реформаторам” — Беккаріа, Сервану, Дюпаті, Лакретелю, Дюпору, Пасторе, Тарже, Бергассу, укладачам *Cahiers*, або петицій, і Установчим зборам — за те, що вони нав’язали цю м’якість юридичному механізму та “класичним” теоретикам, які наприкінці XVIII століття все ще відкидали її добре сформульованими аргументами. (Пор., зокрема, полеміку Мюяра де Вуглана проти Беккаріа — Muyart, 1766.)

Однак цю реформу треба помістити в процес, який історики нещодавно виявили завдяки вивченню судових архівів: пом’якшення каральності у XVIII столітті, або, точніше, подвійний рух, у межах якого в цей період злочини, здавалося, втрачали частину своєї насильницькості, а покарання, відповідно, — частину своєї інтенсивності, але ціною більшого втручання. Справді, від кінця XVII століття помітно значне зменшення кількості вбивств і, загалом, фізичних нападів; правопорушення проти власності, здається, починають витісняти злочини насильства; крадіжка й шахрайство — вбивство й напад; розпорошену, випадкову, але часту правопорушність найбідніших класів заступає обмежена, але “вправна” злочинність; злочинці XVII століття були “загнаними людьми, погано нагодованими, швидкими до дії, швидкими до гніву, сезонними злочинцями”; злочинці XVIII століття — це “спритні, хитрі, лукаві, розважливі” злочинці на узбіччі суспільства (Chaunu, 1962, 236 і 1966, 107–8). Нарешті, змінилася внутрішня організація правопорушності; великі банди злочинців — грабіжники, що діяли невеликими озброєними загонами, групи контрабандистів, які стріляли по агентам податкової влади, демобілізовані солдати або дезертири, що разом блукали сільською місцевістю, — мали тенденцію розпадатися; їх переслідували ефективніше, вони були змушені діяти меншими групами — часто не більш як по пів десятка людей, — щоб залишатися непоміченими, і задовольнялися прихованішими операціями, скромнішим розгортанням сил і меншим ризиком кровопролиття: “Фізичне знищення або інституційне роз’єднання великих банд... залишило поле відкритим для форми правопорушності проти власності, що практикувалася окремими особами або дуже малими групами грабіжників і кишенькових злодіїв, рідко чисельнішими за чотирьох” (Le Roy-Ladurie). Загальний рух змістив злочинність від нападу на тіла до більш-менш прямого привласнення майна; і від “масової злочинності” — до “маргінальної злочинності”, частково зарезервованої за професіоналами. Ніби відбулося поступове зниження рівня — “розрядження напружень, що панують у людських стосунках,... кращий контроль над насильницькими імпульсами” [11], — і ніби самі незаконні практики послабили свій зв’язок із тілом і звернулися до інших цілей. Злочин став менш насильницьким задовго до того, як покарання стало менш суворим. Але цю трансформацію не можна відокремити від кількох глибинних процесів. Першим із них, як зауважує П. Шоню, була зміна в дії економічного тиску, загальне

підвищення рівня життя, значне демографічне зростання, збільшення багатства і власності та “наслідкова потреба в безпеці” (Chaunu, 1971, 56). Крім того, протягом усього XVIII століття можна помітити певне посилення суворості закону: в Англії з 223 злочинів, за які на початку XIX століття передбачалася смертна кара, 156 було введено протягом попередніх ста років (Buxton, XXXIX); у Франції законодавство про бродяжництво від XVII століття кілька разів переглядалося в напрямку більшої суворості; суворіше й прискіпливіше застосування закону дедалі частіше враховувало масу дрібних правопорушень, які колись легше вислизали: “у XVIII столітті закон став повільнішим, важчим, суворішим щодо крадіжки, відносна частота якої зросла і щодо якої він тепер набув буржуазної подоби класового правосуддя”; [12] розвиток у Франції, передусім у Парижі, поліцейського апарату, що перешкоджав розвитку організованої, відкритої злочинності, змістив її до прихованіших форм; до цього комплексу запобіжних заходів треба додати дуже поширене переконання в постійному й небезпечному зростанні злочинності. Тоді як сучасні історики спостерігають зменшення великих банд злочинців, Ле Трон бачив, як вони блукають французькою сільською місцевістю мов рої сарани: “Саме ці ненажерливі комахи щодня спустошують засоби існування землеробів. Вони, буквально, є ворожими військами, що розповзаються поверхнею території, живучи як заманеться, наче в завойованій країні, стягуючи побори під назвою милостині”. Вони коштували найбіднішим селянам дорожче, ніж податки: заможніші селяни мусили платити аж до третини своїх доходів (Le Trosne, 1764, 4). Більшість спостерігачів стверджувала, що злочинність зростає; серед них були, звісно, ті, хто вимагав суворіших заходів; були й ті, хто вважав, що закон, стриманіший у застосуванні насильства, буде ефективнішим і менше відступатиме перед власними наслідками (пор., наприклад, Dupaty, 247); були також магістрати, які заявляли, що їх затоплює кількість процесів: “злидні народу й розбещення звичаїв збільшили число злочинів і засуджених злочинців” (один із суддів Палати Турнель у зверненні до короля 2 серпня 1768 року, цит. за Farge, 66). У будь-якому разі, що злочинність зростає, показувала реальна практика судів. “Революційну й імперську епоху вже можна було відчути в останні роки Старого режиму. У процесах 1782–1789 років вражає зростання напруження. З’являється нова суворість щодо бідних, узгоджене відкидання доказів, зростання взаємної недовіри, ненависті й страху” (Chaunu, 1966, 108).

Насправді перехід від злочинності крові до злочинності обману є частиною цілого складного механізму, що охоплює розвиток виробництва, збільшення багатства, вищу юридичну й моральну цінність, надану відносинам власності, суворіші методи нагляду, щільніший поділ населення, ефективніші техніки виявлення й здобування інформації: зміщення незаконних практик співвідноситься з розширенням і витонченням каральних практик.

Чи була це загальна зміна ставлення, “зміна, що належить до сфери духу й підсвідомого” (вислів Могенсена)? Можливо; але певніше й безпосередніше це було зусилля пристосувати механізми влади, які обрамляють повсякденне життя індивідів; адаптація і вдосконалення механізму, що бере на себе відповідальність за їхню повсякденну поведінку й ставить її під нагляд: їхню ідентичність, їхню діяльність, їхні начебто незначні жести; інша політика щодо тієї множини тіл і сил, яка становить населення. Без сумніву, виникала не стільки нова повага до людяності засудженого — катування все ще часто застосовували навіть під час страти дрібних злочинців, — скільки тенденція до точніше налаштованого правосуддя, до щільнішого карного картографування соціального тіла. У круговому процесі піднімається поріг переходу до насильницьких злочинів, зростає нетерпимість до економічних правопорушень, контроль стає ретельнішим, а каральні втручання — одночасно більш ранніми й численнішими.

Якщо порівняти цей процес із критичним дискурсом реформаторів, виявляється помітний стратегічний збіг. У традиційному правосудді вони, перш ніж викласти принципи нової каральності, безумовно, нападали на надмірний характер покарань; але це був надмір, пов’язаний радше з нерегулярністю, ніж зі зловживанням владою карати. 24 березня 1790 року Туре відкрив в Установчих зборах дебати про нову організацію судової влади. На його думку, ця влада у Франції “втратила свою природу” трьома способами. Через приватне привласнення: посади суддів продавалися; вони були спадковими; вони мали комерційну вартість, і тому правосуддя, яке вони здійснювали, було обтяжливим. Через змішання двох типів влади: тієї, що чинить правосуддя й формулює вирок, застосовуючи закон, і тієї, що створює сам закон. Нарешті, через існування цілої низки привілеїв, які робили застосування закону непослідовним: існували суди, процедури, сторони процесу, навіть правопорушення, що були “привілейованими” й випадали зі сфери загального права (*Archives parlementaires*, XII, 344). Це була лише одна з багатьох критик, спрямованих проти судової системи щонайменше протягом попередніх п’ятдесяти років, і всі вони в цій втраті природи викривали принцип нерегулярного правосуддя. Кримінальне правосуддя було нерегулярним передусім через множинність судів, що мали його забезпечувати, але ніколи не утворювали єдиної й безперервної піраміди (пор. Linguet або Boucher d’Argis, 1789). Окрім церковних юрисдикцій, треба брати до уваги розриви, накладання і конфлікти між різними судовими системами: системами дворянства, які ще відігравали важливу роль у судженні дрібних правопорушень; системами короля, які самі були численні й погано скоординовані (суверенні суди часто конфліктували з судами бальї, а передусім із президіальними судами, нещодавно створеними як проміжні інстанції); тими, що *de jure* або *de facto* адмініструвалися урядовими органами — як-от інтендантами, тобто провінційними

адміністраторами, — або поліцейськими органами — як-от прево й поліцейськими магістратами; до цього треба додати право, яким володів король або його представники, ухвалювати рішення про інтернування чи вигнання цілком поза всякою регулярною процедурою. Самою своєю надмірною кількістю ці незліченні влади взаємно нейтралізували одна одну й були неспроможні охопити соціальне тіло в його цілості. Парадоксально, але їхнє накладання залишало кримінальному правосуддю незліченні проломи. Ця неповнота була наслідком відмінностей звичаю і процедури, попри Загальний ордонанс 1670 року; внутрішніх конфліктів компетенції; приватних інтересів — політичних або економічних, — які кожна влада мусила захищати; і, нарешті, втручань королівської влади, що могла через помилування, пом’якшення вироків, передання справи на розгляд королівської ради або прямий тиск на магістратів перешкодити регулярному, суворому ходу правосуддя.

Критика реформаторів була спрямована не стільки проти слабкості чи жорстокості носіїв влади, скільки проти поганої економії влади. Забагато влади було в нижчих юрисдикціях, які могли — спираючись на невігластво й бідність засуджених — ігнорувати апеляційні процедури й виконувати довільні вироки без належного нагляду; забагато влади було на боці обвинувачення, яке мало майже необмежені засоби вести розслідування, тоді як обвинувачений протистояв йому майже беззбройним, — це змушувало суддів бути то надмірно суворими, то, як реакцію, надто поблажливими; забагато влади було в руках суддів, які могли задовольнятися порожніми доказами, якщо ті були “законними”, і яким дозволялося надто вільно обирати покарання; забагато влади було в руках *gens du roi*, або королівських магістратів, не лише щодо обвинуваченого, а й щодо інших магістратів; нарешті, забагато влади здійснював король, який міг призупиняти діяльність судів, змінювати їхні рішення, усувати магістратів з посад або висилати їх і замінювати суддями, що діяли за королівським дорученням. Параліч правосуддя був зумовлений не стільки ослабленням, скільки погано врегульованим розподілом влади, її концентрацією в певній кількості пунктів, а також конфліктами й розривами, що з цього випливали.

Ця дисфункція влади була пов’язана з центральним надміром: тим, що можна назвати монархічною “над-владою”, яка ототожнювала право карати з особистою владою суверена. Це теоретичне ототожнення робило короля *fons justitiae*; але практичні наслідки цього були помітні навіть у тому, що, здавалося, протистояло йому й обмежувало його абсолютизм. Саме тому, що король, щоб зібрати гроші, привласнив право продавати судові посади, які “належали” йому, він зіткнувся з магістратами, що володіли своїми посадами і були не лише непоступливими, а й неосвіченими, корисливими й часто скомпрометованими. Саме тому, що він постійно створював нові посади, він множив конфлікти влади й авторитету. Саме тому, що він здійснював

надто близьку владу над своїми *gens* і надавав їм майже дискреційні повноваження, він посилював конфлікти всередині магістратури. Саме тому, що він протиставив законові надто багато сумарних актів правосуддя — юрисдикції прево або поліцейських магістратів — чи адміністративних заходів, він паралізував нормальне правосуддя, робив його іноді поблажливим і непослідовним, а іноді — надто квапливим і суворим. [13]

Кінець частини 6. Наступна частина починається з абзацу: “Критика реформаторів не стосувалася лише привілеїв правосуддя, його сваволі й архаїчної зарозумілості...”

Критика стосувалася не стільки — або не лише — привілеїв правосуддя, його сваволі, його архаїчної зарозумілості, його неконтрольованих прав; радше вона була спрямована проти суміші його слабкостей і надмірів, його перебільшень і його прогалин, а передусім — проти самого принципу цієї суміші, проти “над-влади” монарха. Справжня мета реформаторського руху, навіть у найзагальніших його формулюваннях, полягала не так у тому, щоб установити нове право карати на основі справедливіших принципів, як у тому, щоб заснувати нову “економію” влади карати, забезпечити її кращий розподіл: щоб вона не була ані надто зосереджена в певних привілейованих точках, ані надто розділена між протилежними інстанціями; щоб вона розподілялася в однорідних колах, здатних діяти всюди, безперервно, аж до найдрібнішого зерна соціального тіла. [14] Реформу кримінального права треба читати як стратегію перебудови влади карати за такими модальностями, що роблять її регулярнішою, ефективнішою, сталішою і докладнішою у своїх наслідках; коротко кажучи, такими, що збільшують її ефекти, водночас зменшуючи її економічну вартість — тобто відриваючи її від системи власності, купівлі й продажу, корупції в здобуванні не лише посад, а й самих рішень — і її політичну вартість — відриваючи її від сваволі монархічної влади. Нова юридична теорія каральності фактично відповідає новій “політичній економії” влади карати. Це пояснює, чому “реформа” не мала єдиного походження. Її започаткували не просто освіченіші представники публіки, не лише *philosophes*, які вважали себе ворогами деспотизму й друзями людства; її ініціювали навіть не тільки соціальні групи, опозиційні до парламентаріїв. Або, точніше, не тільки вони: у цьому самому загальному проєкті нового розподілу влади карати і нового розподілу її наслідків зійшлося багато різних інтересів. Реформа готувалася не поза юридичним механізмом і не проти всіх його представників; здебільшого вона готувалася зсередини — значною кількістю магістратів, на основі спільних цілей і конфліктів влади, що їх розділяли. Звичайно, реформатори не становили більшості серед магістратів; але саме корпус юристів окреслив її загальні принципи: влада судити не повинна зазнавати впливу безпосереднього здійснення суверенітету принца; вона має бути звільнена від будь-якої претензії на законодавство; вона має бути відокремлена від відносин власності; і, не

маючи жодних інших функцій, окрім судити, вона має здійснювати цю владу повністю. Одне слово, влада судити більше не повинна залежати від незліченних, уривчастих, іноді суперечливих привілеїв суверенітету, а має спиратися на безперервно розподілені ефекти публічної влади. Цей загальний принцип визначив цілісну стратегію, що охоплювала багато різних боротьб. Боротьби філософів на кшталт Вольтера і публіцистів на кшталт Бріссо чи Марата; але також боротьби магістратів, чиї інтереси, однак, були дуже різними: Ле Трона, судді президіального суду Орлеана, і Лакретеля, генерального адвоката в парламенті; Тарже, який разом із парламентами виступав проти реформи Мопу; але також Ж. Н. Моро, який підтримував королівську владу проти парламентаріїв; Сервана і Дюпаті, обох магістратів, але таких, що конфліктували зі своїми колегами, тощо.

Протягом усього XVIII століття, всередині й поза юридичним апаратом, як у щоденній карній практиці, так і в критиці інституцій, можна бачити появу нової стратегії здійснення влади карати. А “реформа” у вузькому сенсі — так, як її формулювали в теоріях права або як її намічали в різних проєктах, — була політичним або філософським відновленням цієї стратегії з її головними цілями: зробити покарання і придушення незаконностей регулярною функцією, співмірною із суспільством; не карати менше, а карати краще; карати, можливо, з ослабленою суворістю, але для того, щоб карати з більшою універсальністю і необхідністю; глибше вписати владу карати в соціальне тіло.

Отже, кон’юнктура, що породила реформу, була не кон’юнктурою нової чутливості, а кон’юнктурою іншої політики щодо незаконностей.

Грубо кажучи, можна сказати, що за Старого режиму кожен із різних соціальних прошарків мав свою межу толерованої незаконності: незастосування правила, недотримання незліченних едиктів або ордонансів були умовою політичного й економічного функціонування суспільства. Ця риса, можливо, не була властива тільки Старому режимові. Але незаконність була настільки глибоко вкорінена й настільки необхідна для життя кожного соціального прошарку, що в певному сенсі мала власну зв’язність і власну економію. Іноді вона набувала абсолютно статутної форми — як у випадку привілеїв, наданих певним індивідам і групам, — що робило її не так незаконністю, як регулярним винятком. Іноді вона набувала форми масового загального недотримання, коли десятиліттями, а інколи й століттями могли публікуватися й постійно поновлюватися ордонанси, які ніколи не виконувалися. Іноді йшлося про закони, що поступово виходили з ужитку, а потім раптово знову активувалися; іноді — про мовчазну згоду влади, недбалість або просто фактичну неможливість нав’язати закон і схопити порушників. Найменш привілейовані прошарки населення, в принципі, не мали жодних привілеїв; однак у межах того, що накладали на них закон і звичай, вони користувалися простором

терпимості, здобутим силою або впертістю; і цей простір був для них настільки необхідною умовою існування, що вони часто були готові повстати, щоб його захистити. Періодичні спроби скоротити його — оживленням старих законів або вдосконаленням способів затримання — викликали народні заворушення так само, як спроби скоротити певні привілеї збурювали дворянство, духовенство й буржуазію.

Ця необхідна незаконність, специфічні форми якої кожен соціальний прошарок носив у собі, була втягнута в низку парадоксів. У своїх нижчих регіонах вона ототожнювалася зі злочинністю, від якої її було важко відрізнити юридично, якщо не морально: від фіскальної незаконності — до митної незаконності, до контрабанди, до грабунку, до збройної боротьби проти урядових податкових агентів, потім проти самих солдатів і, нарешті, до бунту пролягала безперервність, у якій було важко провести межі. Або, знов-таки, бродяжництво — суворо каране за умовами ордонансів, які ніколи не виконувалися, — разом із грабунком, обтяженою крадіжкою, навіть убивством, що його супроводжували, створювало гостинне середовище для безробітних, для робітників, які нерегулярно залишили своїх роботодавців, для домашніх слуг, що мали підстави тікати від господарів, для скривджених учнів, для дезертирів-солдатів, для всіх, хто хотів уникнути примусового набору. Отже, злочинність зливалася з ширшою незаконністю, до якої нижчі прошарки були прив’язані як до умов існування; і, навпаки, ця незаконність була постійним чинником зростання злочинності. Звідси — двозначність народних ставлень: з одного боку, злочинець, особливо якщо він виявлявся контрабандистом або селянином, що втік від поборів господаря, користувався спонтанною хвилею симпатії: його насильницькі дії бачили як пряме продовження давніх боротьб. З іншого боку, людина, яка під прикриттям незаконності, прийнятої населенням, чинила злочини коштом цього самого населення, — наприклад, жебрак-бродяга, що грабував і вбивав, — легко ставала об’єктом особливої ненависті: вона повертала проти найменш привілейованих незаконність, що була невіддільною від їхніх умов існування. Так навколо злочинів виростала мережа прославлення й осуду; ефективна допомога і страх чергувалися щодо цієї рухливої маси людей, про яку знали, що вона зовсім близько, але від якої, як відчувалося, міг виникнути злочин. Народна незаконність огортала ціле ядро злочинності, що було водночас її крайньою формою і внутрішньою небезпекою.

Між цією незаконністю глибин і незаконностями інших соціальних каст не було ані точної збіжності, ані глибокої протилежності. Загалом різні незаконності, властиві кожній групі, підтримували між собою такі відносини, що містили не лише суперництво, конкуренцію і конфлікти інтересів, а й взаємодопомогу та співучасть: відмова селян платити певні державні або церковні ренти не обов’язково викликала несхвалення землевласників; невиконання ремісниками виробничих регламентів часто заохочувалося новими підприємцями; контрабанда —

історія Мандрена, якого вітало все населення, приймали в замках і захищали парламентарії, це доводить — мала дуже широку підтримку. Щонайбільше, у XVII столітті можна було бачити, як різні фіскальні відмови зливалися в серйозні повстання серед дуже віддалених один від одного соціальних прошарків. Одне слово, взаємна гра незаконностей була частиною політичного й економічного життя суспільства. Або радше низка трансформацій — наприклад, вихід із ужитку регламентів Кольбера, недотримання митних бар'єрів усередині королівства, занепад цехових практик — відбувалася в проломі, який щодня розширювала народна незаконність; буржуазія потребувала цих трансформацій, і економічне зростання частково було зумовлене ними. Тоді терпимість ставала заохоченням.

У другій половині XVIII століття цей процес мав тенденцію до зворотного руху. Передусім із загальним збільшенням багатства, а також із раптовим демографічним зростанням головною мішенню народної незаконності ставали вже не стільки права, скільки майно: дрібне привласнення і крадіжка починали замінювати контрабанду та збройну боротьбу проти податкових агентів. І в цьому сенсі її головними жертвами часто ставали селяни, фермери й ремісники. Ле Трон, без сумніву, перебільшував реальну тенденцію, коли описував страждання селян від поборів бродяг як навіть тяжчі за феодальні повинності: злодії тепер нападали на них, мов хмара шкідливих комах, пожираючи врожаї й виснажуючи комори (Le Trosne, 1764, 4). Можна сказати, що поступово у XVIII столітті настала криза народної незаконності; і ні рухи на початку Революції — довкола відмови від сеньйоріальних прав, — ні пізніші рухи, в яких поєднувалися боротьба проти прав власності, політичні й релігійні протести та відмова від військового набору, уже не відтворили незаконність у її давній, гостинній формі. Крім того, хоча значна частина буржуазії без особливих труднощів приймала незаконність у сфері прав, їй було важко підтримувати незаконність, коли йшлося про її власні права власності. Ніщо не є типовішим за проблему селянської правопорушності наприкінці XVIII століття і особливо після Революції (Bercé, 161). Перехід до інтенсивного землеробства дедалі сильніше обмежував права користування спільними землями, різні толеровані практики, дрібні прийняті незаконності. Крім того, земельна власність, частково придбана буржуазією і тепер звільнена від феодальних тягарів, які колись на ній лежали, стала абсолютною власністю: усі толеровані "права", що їх селянство здобуло або зберегло — відмова від старих повинностей або закріплення нерегулярних практик: право вільного випасу, збирання хмизу тощо, — нові власники тепер відкидали, вважаючи їх просто крадіжкою. Це спричиняло серед народу низку ланцюгових реакцій дедалі незаконнішого або, якщо хочете, злочинного характеру: пошкодження огорож, крадіжки або вбивство худоби, підпали, напади, убивства (пор. Festy і Agulhon). Незаконність у сфері прав, яка часто

означала виживання найбільш знедолених, із новим статусом власності мала тенденцію ставати незаконністю щодо власності. Відтак її треба було карати.

І ця незаконність, яка обурювала буржуазію там, де йшлося про земельну власність, була нестерпною у сфері торговельної й промислової власності: розвиток портів, поява великих складів, де зберігалися товари, організація величезних майстерень — із значними кількостями сировини, інструментів і вироблених речей, що належали підприємцям і які було важко наглядати, — також вимагали суворого придушення незаконності. Те, що багатство почало вкладатися в значно ширшому масштабі, ніж будь-коли раніше, у товари й машини, передбачало систематичну, озброєну нетерпимість до незаконності. Це явище, очевидно, було дуже помітним там, де економічний розвиток був найінтенсивнішим. Колкгун узявся доводити, спираючись на цифри, нагальну потребу стримати незліченні незаконні практики, що розрослися: за оцінками підприємців і страхових компаній, крадіжка продуктів, імпортованих з Америки і складованих уздовж берегів Темзи, у середньому зросла до 250 000 фунтів стерлінгів на рік; загалом у самому Лондонському порту щороку крали товарів приблизно на 500 000 фунтів — і це не враховуючи арсеналів та складів поза власне портом; до цього треба додати 700 000 фунтів для самого міста. У цій ситуації постійного розкрадання, каже Колкгун, слід брати до уваги три явища: по-перше, співучасть і часто активну участь писарів, наглядачів, майстрів і робітників: “Скрізь, де велика кількість робітників зібрана в одному місці, серед них неминуче буде багато поганих характерів”; по-друге, існування цілої організації незаконної торгівлі, що починалася в майстернях або доках, потім переходила до скупників — гуртових скупників, які спеціалізувалися на певних видах товарів, і роздрібних скупників, чиї ятки виставляли “жалюгідний показ старого заліза, лахміття й зношеного одягу, тоді як у глибині крамниці були сховані морські боєприпаси великої цінності, мідні болти й цвяхи, шматки литого заліза і дорогоцінних металів, продукти з Вест-Індії, меблі й усілякі товари, куплені в робітників”, — а далі до торговців і розносників, які розподіляли крадені товари далеко в сільській місцевості (Colquhoun, 1797; у розділах VII, VIII і XV він дає дуже докладний опис цього процесу); по-третє, фальшування грошей — здається, по всій Англії постійно діяло від сорока до п’ятдесяти монетних майстерень, що виготовляли підроблену монету. Але роботу цього величезного підприємства, яке поєднувало розкрадання і конкуренцію, полегшувала ціла сукупність терпимостей: деякі майже дорівнювали набутому праву — наприклад, право збирати уламки заліза або мотузки навколо кораблів чи перепродавати цукрові залишки; інші мали характер морального прийняття; самі дрібні крадії розглядали свою діяльність як різновид контрабанди, яку “не вважали серйозним правопорушенням”.

Отже, виявилося необхідним контролювати ці незаконні практики й запровадити нове законодавство, щоб їх охопити. Правопорушення треба було правильно визначити й карати певніше; з цієї маси нерегулярностей, які іноді толерувалися, а іноді каралися із суворістю, абсолютно непропорційною правопорушенню, треба було встановити, що є нестерпним правопорушенням, а порушників треба було затримувати й карати. З новими формами накопичення капіталу, новими виробничими відносинами і новим юридичним статусом власності всі народні практики, що належали — у мовчазній, щоденній, толерованій формі або в насильницькій формі — до незаконності у сфері прав, були силою зведені до незаконності щодо власності. У тому русі, який перетворював суспільство юридично-політичних стягнень на суспільство привласнення засобів і продуктів праці, крадіжка мала тенденцію ставати першою з великих прогалин у законності. Або, інакше кажучи, економія незаконностей була перебудована з розвитком капіталістичного суспільства. Незаконність щодо власності була відокремлена від незаконності у сфері прав. Ця відмінність означає класову опозицію, бо, з одного боку, незаконність, що мала бути найдоступнішою для нижчих класів, була незаконністю щодо власності — насильницьким перенесенням володіння; а з іншого боку, буржуазія мала зарезервувати за собою незаконність у сфері прав: можливість обходити власні регламенти й власні закони, забезпечувати собі величезний сектор економічного обігу вправним маніпулюванням прогалинами в законі — прогалинами, передбаченими його мовчанням або відкритими фактичною терпимістю. І цей великий перерозподіл незаконностей мав виразитися навіть через спеціалізацію юридичних контурів: для незаконностей щодо власності — для крадіжки — існували звичайні суди й покарання; для незаконностей у сфері прав — шахрайства, ухилення від податків, нерегулярних комерційних операцій — застосовувалися спеціальні юридичні інституції з домовленостями, пристосуваннями, зменшеними штрафами тощо. Буржуазія зарезервувала за собою плідну сферу незаконності у сфері прав. І водночас із цим розколом виникла потреба в постійному поліцейському нагляді, зосередженому передусім на незаконності щодо власності. Необхідно було позбутися старої економії влади карати, заснованої на принципах плутаної й недостатньої множинності інстанцій, розподілу й концентрації влади, співвідносних із фактичною інерцією і неминучою терпимістю, покарань, видовищних у своїх проявах і випадкових у застосуванні. Треба було визначити стратегію і техніки покарання, в яких економія безперервності й постійності замінила б економію витрати й надміру. Одне слово, карна реформа народилася в точці з’єднання між боротьбою проти над-влади суверена і боротьбою проти під-влади набутих і толерованих незаконностей. І якщо карна реформа була чимось більшим, ніж тимчасовим результатом суто обставинної зустрічі, то це тому, що між цією над-владою і цією під-владою формувалася ціла мережа відносин. Покладаючи на бік суверена

додатковий тягар видовищної, необмеженої, особистої, нерегулярної й переривчастої влади, форма монархічного суверенітету залишала підданим свободу практикувати постійну незаконність; ця незаконність була мовби корелятом такого типу влади. Настільки, що, атакуючи різні прерогативи суверена, водночас атакували і функціонування незаконностей. Обидві цілі були в безперервності. І, залежно від конкретних обставин або тактик, реформатори робили більший наголос то на одній, то на іншій. Прикладом може слугувати Ле Трон, фізіократ, який був суддею президіального суду Орлеана. 1764 року він опублікував меморандум про бродяжництво: цей розсадник злодіїв і вбивць, “які живуть посеред суспільства, не будучи його членами”, які ведуть “справжню війну проти всіх громадян” і перебувають серед нас “у тому стані, який припускають існуючим до встановлення громадянського суспільства”. Проти них він вимагав найсуворіших покарань — характерно, що він дивувався, чому до них слід бути поблажливішими, ніж до контрабандистів; він хотів посилити поліцію, щоб кінна жандармерія полювала на них за допомогою населення, яке потерпало від їхніх спустошень; він вимагав, щоб цих непотрібних і небезпечних людей “придбала держава і щоб вони належали їй так, як раби належать своїм господарям”; а за потреби слід було організовувати колективні облави в лісах, щоб вигнати їх звідти, і платити кожному, хто здійснив затримання: “За того, хто вб’є вовка, дають винагороду в десять ліврів. Бродяга безмежно небезпечніший для суспільства” (Le Trosne, 1764, 8, 50, 54, 61–2). У 1777 році в *Vues sur la justice criminelle* той самий Ле Трон вимагав скоротити прерогативи Корони, вважати обвинуваченого невинним, доки його провину не доведено, зробити суддю справедливим арбітром між ним і суспільством, а закони — “фіксованими, сталими, визначеними найточнішим способом”, щоб піддані знали, “на що вони наражаються”, а магістрати були не більш як “органом закону” (Le Trosne, 1777, 31, 37, 103–6). Для Ле Трона, як і для багатьох інших у той час, боротьба за обмеження влади карати безпосередньо зчіплювалася з потребою піддати народну незаконність суворішому й постійнішому контролю. Зрозуміло, що критика публічної страти набула такого значення в карній реформі: адже вона була формою, у якій найвидимішим чином сходилися необмежена влада суверена і повсякчас активна незаконність народу. Людяність у вироках була правилом, наданим системі покарання, що мала встановити межі для обох. “Людина”, яку треба поважати у вироку, була юридичною і моральною формою, наданою цьому подвійному обмеженню.

Але хоча правда, що реформа — як карна теорія і як стратегія влади карати — сформувалася в точці збігу цих двох цілей, її подальша стабільність була зумовлена тим, що протягом тривалого часу пріоритет надавався другій. Саме тому, що тиск на народні незаконності в період Революції, потім за Імперії і, нарешті, протягом усього XIX століття став

істотним імперативом, реформа змогла перейти зі стадії проєкту до стадії інституції та сукупності практик. Тобто, хоча нове кримінальне законодавство, здається, характеризується менш суворими покараннями, чіткішою кодифікацією, помітним зменшенням довільності, загальніше прийнятим консенсусом щодо влади карати — за відсутності реальнішого поділу в її здійсненні, — насправді воно спирається на переворот у традиційній економії незаконностей і на суворе застосування сили для підтримання їхнього нового налаштування. Карну систему треба мислити як механізм, призначений для диференційованого управління незаконностями, а не для їх повного усунення.

Кінець частини 7. Наступна частина починається з абзацу: “Змінити об’єкт і змінити масштаб...”

Змінити об’єкт і змінити масштаб. Визначити нові тактики, щоб досягти цілі, яка тепер стала тоншою, але водночас ширше розсіяною в соціальному тілі. Знайти нові техніки, щоб пристосувати до неї покарання і налаштувати його наслідки. Встановити нові принципи регуляризації, витончення й універсалізації мистецтва карати. Уніфікувати його застосування. Зменшити його економічну й політичну вартість, підвищивши його ефективність і помноживши його канали. Одне слово, сформувати нову економію і нову технологію влади карати: саме в цьому, без сумніву, полягали головні *raisons d’être* карної реформи XVIII століття.

На рівні принципів ця нова стратегія легко вписується в загальну теорію договору. Передбачається, що громадянин раз і назавжди прийняв разом із законами суспільства і сам закон, за яким його можуть покарати. Отже, злочинець постає як юридично парадоксальна істота. Він порушив пакт і тому є ворогом усього суспільства; але водночас він бере участь у покаранні, яке здійснюється над ним. Найменший злочин атакує все суспільство; і все суспільство — включно із самим злочинцем — присутнє в найменшому покаранні. Тому карне покарання є узагальненою функцією, співпротяжною функціонуванню соціального тіла і кожного з його елементів. Звідси виникає проблема ступеня покарання, економії влади карати.

Справді, правопорушення протиставляє індивіда всьому соціальному тілу; щоб покарати його, суспільство має право протиставити йому себе цілком. Це нерівна боротьба: з одного боку — усі сили, уся влада, усі права. І саме так має бути, оскільки тут ідеться про захист кожного індивіда. Так встановлюється грізне право карати, бо правопорушник стає спільним ворогом. Ба більше, він гірший за ворога, адже завдає ударів ізсередини самого суспільства: він не хто інший, як зрадник, “монстр”. Як суспільство могло б не мати абсолютного права над ним? Як могло б воно не вимагати просто його усунення? І хоча правда, що

принцип покарання має бути прийнятий у самому пакті, хіба не повинен кожен громадянин логічно прийняти й крайню кару для тих, хто нападає на них як на єдине тіло? “Кожен злочинець, атакуючи суспільні права, своїми злочинами стає бунтівником і зрадником батьківщини; порушуючи її закони, він перестає бути її членом; він навіть веде проти неї війну. У такому випадку збереження держави несумісне з його власним збереженням, і один із них має загинути; страчуючи винного, ми вбиваємо не стільки громадянина, скільки ворога”. [15] Право карати було перенесене з помсти суверена на захист суспільства. Але тепер воно знову поєдналося з настільки сильними елементами, що стало майже ще страшнішим. Злочинця врятовано від загрози, яка за самою своєю природою є надмірною, але його виставлено перед покаранням, що здається безмежним. Це повернення до жахливої “над-влади”. Воно приносить із собою потребу встановити принцип поміркованості для влади покарання.

“Хто не здригнеться від жаху, читаючи в історії про стільки страшних і непотрібних мук, вигаданих і холодно застосованих монстрами, які привласнили собі ім’я мудреців?” (Beccaria, 87). Або ще: “Закони закликають мене до найвищого покарання злочинів. Я йду з усією люттю, яку воно в мені викликало. Але що це? Вони йдуть ще далі… Боже, що закарбував у наших серцях відразу до болю — нашого власного і болю наших ближніх, — невже це ті самі істоти, яких ти створив такими слабкими й чутливими, вигадали такі варварські, такі витончені тортури?” (Lacretelle, 129). Принцип поміркованості в покаранні, навіть коли йдеться про покарання ворога соціального тіла, спершу артикулюється як дискурс серця. А радше — прориває ться як крик тіла, обуреного видовищем або уявленням надмірної жорстокості. Формулу принципу, згідно з яким каральність має залишатися “людяною”, реформатори висловлюють у першій особі. Наче безпосередньо промовляє чутливість того, хто говорить; наче тіло філософа або теоретика стало між катом і жертвою, щоб утвердити власний закон і нарешті нав’язати його всій економії покарання. Чи виражає цей ліризм неспроможність знайти раціональну основу для карної арифметики? Між договірним принципом, який виганяє злочинця із суспільства, і образом монстра, “вивергнутого” природою, де шукати межу, якщо не в людській природі, що проявляється не в суворості закону і не в люті правопорушника, а в чутливості розумної людини, яка створює закон і не чинить злочину?

Але це звернення до “чутливості” не зовсім виражає теоретичну неможливість. Насправді воно містить у собі принцип розрахунку. Тіло, уява, біль, серце, які треба поважати, — це, власне, не тіло, уява, біль і серце злочинця, якого мають покарати, а тих людей, які, прийнявши пакт, мають право здійснювати проти нього владу зібрання. Біль, що має унеможливити будь-яке зменшення покарання, — це біль, який відчувають судді або глядачі, з усією жорсткістю серця, яку він може

породити, з усією лютістю, яку викликає звичка, або, навпаки, з погано обґрунтованими почуттями жалю й поблажливості: “Слава Богові за ті ніжні, чутливі душі, для яких ці жахливі страти стають різновидом тортури” (Lacretelle, 131). Отже, упорядкувати й розрахувати треба зворотні ефекти покарання на каральну владу і на ту силу, яку вона претендує здійснювати.

Саме тут укорінюється принцип, що “нелюдяні” покарання не слід застосовувати до злочинця, який, однак, цілком може бути зрадником і монстром. Якщо закон тепер має поводитися “людяно” з індивідом, що перебуває “поза природою” — тоді як старе правосуддя поводилося з “поза законом” нелюдяно, — то не через якусь глибоку людяність, приховану в самому злочинці, а через необхідне регулювання ефектів влади. Саме ця “економічна” раціональність має розраховувати покарання і приписувати відповідні техніки. “Людяність” — це поважна назва, дана цій економії та її ретельним розрахункам. “Коли йдеться про покарання, мінімум наказується людяністю і радиться політикою”. [16]

Отже, щоб зрозуміти цю техно-політику покарання, візьмімо крайній випадок, остаточний злочин: діяння такої величезності, що воно порушує всі найшановаиіші закони. Воно здійснюється за таких надзвичайних обставин, у такій глибокій таємниці, з такою нестриманістю, ніби на самій межі можливого, що не може бути нічим іншим, як унікальним — у всякому разі останнім у своєму роді: ніхто не міг би його повторити; ніхто не міг би взяти його за приклад або навіть відчути скандал від того, що його було скоєно. Воно приречене зникнути без сліду. Ця байка [17] про “остаточний злочин” є для нової каральності тим, чим первородний гріх був для старої: чистою формою, в якій з’являється підстава покарання.

Чи слід карати такий злочин? За яким розрахунком? Яка користь від його покарання в економії влади карати? Воно було б корисним настільки, наскільки могло б відшкодувати “шкоду, завдану суспільству” (Pastoret, II, 21). Але якщо відкинути суто матеріальну шкоду — яка, навіть коли вона непоправна, як у випадку вбивства, є незначною щодо суспільства в цілому, — то ушкодження, яке злочин завдає соціальному тілу, полягає в безладі, який він у нього вносить: у скандалі, що його породжує, у прикладі, який подає, у спонуці повторити його, якщо його не покарано, у можливості поширення, яку він у собі містить. Щоб бути корисним, покарання має мати своїм об’єктом наслідки злочину, тобто серію безладів, які він здатен започаткувати: “Співвідношення між покаранням і якістю правопорушення визначається тим впливом, який порушення пакту має на суспільний порядок” (Filangieri, 214). Але цей вплив злочину не обов’язково прямо пропорційний його жахливості; злочин, що вражає сумління, часто має менший ефект, ніж правопорушення, яке всі толерують і яке кожен почувається цілком готовим наслідувати. Великі злочини трапляються рідко; натомість

існує небезпека, що щоденні правопорушення можуть множитися. Тому не слід шукати якісного зв’язку між злочином і його покаранням, еквівалентності жаху: “Чи можуть крики нещасного в муках повернути з глибин минулого, яке вже не повернеться, дію, що вже була вчинена?” (Beccaria, 87). Покарання треба розраховувати не в термінах злочину, а в термінах його можливого повторення. Треба брати до уваги не минуле правопорушення, а майбутній безлад. Речі мають бути влаштовані так, щоб злочинець не мав ані бажання повторити своє правопорушення, ані можливості мати наслідувачів. [18] Отже, покарання буде мистецтвом ефектів; замість протиставляти величезність кари величезності злочину, треба взаємно припасувати дві серії, що випливають зі злочину: його власні наслідки і наслідки покарання. Злочин без династії не потребує покарання; так само, як, за іншою версією тієї самої байки, суспільство на межі розпаду й зникнення не мало б права зводити ешафоти. Останній злочин не може не залишитися непокараним.

Це була давня думка. Функція покарання як прикладу існувала задовго до реформи XVIII століття. Те, що покарання спрямоване в майбутнє і що принаймні одна з його головних функцій полягає в запобіганні злочину, протягом століть було одним зі звичних виправдань права карати. Але відмінність полягала в тому, що запобігання, очікуване як наслідок покарання і його видовища — а отже і його надміру, — тепер мало стати принципом його економії та мірою його справедливих пропорцій. Карати треба рівно настільки, щоб запобігти повторенню. Отже, відбувається зміна механіки прикладу: у каральності, що користувалася публічними тортурами і стратою, приклад був відповіддю на злочин; він мав, через своєрідне подвоєне явлення, показати злочин і водночас показати суверенну владу, яка його приборкує. У каральності, розрахованій за власними ефектами, приклад має відсилати назад до злочину, але якомога стриманіше і з якомога більшою економією вказувати на втручання влади; в ідеалі він також має запобігати будь-якій подальшій появі і злочину, і покарання. Приклад більше не є ритуалом, що демонструє; він є знаком, який служить перешкодою. За допомогою цієї техніки каральних знаків, що прагне перевернути все часове поле карної дії, реформатори вважали, що дають владі карати економний, ефективний інструмент, який можна узагальнити по всьому соціальному тілу, здатний кодувати всю його поведінку і, відповідно, зменшувати всю розсіяну сферу незаконностей. Семіотехніка, якою намагалися озброїти владу карати, спиралася на п’ять або шість головних правил.

Правило мінімальної кількості. Злочин здійснюють тому, що він приносить певні вигоди. Якби з ідеєю злочину поєднати ідею трохи більшої невигоди, він перестав би бути бажаним. “Щоб покарання дало той ефект, якого від нього треба очікувати, досить, щоб зло, яке воно спричиняє, перевищувало добро, яке злочинець здобув із злочину”

(Beccaria, 89). Близькість між покаранням і злочином справді можна і треба прийняти; але вже не в її старій формі, коли публічна страта мала бути еквівалентною злочину за інтенсивністю, з додатковим чинником, що позначав “надлишок влади” суверена, який здійснює свою законну помсту. Тепер це квазіеквівалентність на рівні інтересів: трохи більше зацікавлення в тому, щоб уникнути покарання, ніж у тому, щоб ризикнути злочином.

Правило достатньої ідеальності. Якщо мотивом злочину є вигода, яку від нього очікують, то ефективність покарання полягає в невигоді, якої від нього очікують. Це означає, що “біль” у серці покарання — не реальне відчуття болю, а ідея болю, незадоволення, незручності; “біль” ідеї “болю”. Покарання має користуватися не тілом, а уявленням. Або, точніше, якщо воно й користується тілом, то не стільки як суб’єктом болю, скільки як об’єктом уявлення: пам’ять про біль має запобігати повторенню злочину, так само як видовище, хай навіть штучне, тілесного покарання може запобігати зараженню злочином. Але інструментом техніки покарання буде не сам біль. Тому якомога довше — і за винятком випадків, коли потрібне дієве уявлення, — слід уникати звернення до великого арсеналу ешафоту. Тіло усувається як суб’єкт покарання, але не обов’язково як елемент видовища. Відкидання публічної страти, яке на порозі теорії мало не більше ніж ліричний вираз, тепер отримало можливість раціональної артикуляції: максимізувати треба уявлення про покарання, а не його тілесну реальність.

Правило бічних ефектів. Покарання має найінтенсивніше впливати на тих, хто не вчинив злочину; якщо довести аргумент до межі, то, коли б можна було бути певним, що злочинець не повторить злочину, досить було б змусити інших повірити, що його покарано. Відбувається відцентрове посилення ефектів, яке веде до парадоксу: у розрахунку покарань найменш важливим елементом усе ще є сам злочинець — якщо тільки він не схильний повторити правопорушення. Беккарія проілюстрував цей парадокс покаранням, яке пропонував замість смертного вироку, — довічним рабством. Чи не є це фізично жорстокішим покаранням, ніж смерть? Зовсім ні, каже він: адже біль рабства для засудженого розподіляється на стільки часток, скільки митей йому залишилося жити; це нескінченно подільне покарання, елейське покарання, значно менш суворе, ніж смертна кара, яка перебуває лише за один крок від публічної страти. Натомість для тих, хто бачить цих рабів або уявляє їх собі, страждання, які вони несуть, концентруються в єдиній ідеї; усі миті рабства стискаються в уявлення, що стає страшнішим за ідею смерті. Це економічно ідеальне покарання: мінімальне для того, хто його зазнає — і хто, зведений до рабства, не може повторити свій злочин, — і максимальне для того, хто уявляє його собі. “Серед покарань і способів їх застосування пропорційно до

правопорушень треба обирати такі засоби, що залишають найтриваліше враження в умах людей і є найменш жорстокими для тіла злочинця” (Beccaria, 87).

Правило досконалої певності. З ідеєю кожного злочину та вигод, яких від нього можна очікувати, має бути пов’язана ідея конкретного покарання з точними незручностями, що з нього випливають; зв’язок між одним і другим має вважатися необхідним і нерозривним. Цей загальний елемент певності, що має надати системі покарання її ефективність, передбачає низку точних заходів. Закони, які визначають злочин і встановлюють покарання, мають бути абсолютно ясними, “щоб кожен член суспільства міг відрізняти злочинні дії від доброчесних” (Brissot, 24). Ці закони мають бути оприлюднені, щоб кожен мав до них доступ; потрібні не усні традиції й звичаї, а письмове законодавство, яке може бути “стійким пам’ятником суспільного пакту”, друковані тексти, доступні всім: “Лише друк може зробити хранителями священного кодексу законів увесь народ, а не тільки кількох осіб” (Beccaria, 26). Монарх має відмовитися від свого права помилування, щоб сила, присутня в ідеї покарання, не послаблювалася надією на втручання: “Якщо дати людям побачити, що злочин може бути пробачений і що покарання не є його необхідним наслідком, у них живиться надія залишитися непокараними… Закони мають бути невблаганними, а ті, хто їх виконує, — непохитними”. [19] Передусім жоден учинений злочин не повинен вислизнути від погляду тих, чиє завдання — вершити правосуддя. Ніщо так не послаблює механізм закону, як надія уникнути покарання; як можна встановити в умах публіки суворий зв’язок між правопорушенням і карою, якщо на нього впливає певний коефіцієнт імовірності? Чи не довелося б робити покарання тим страшнішим у його насильстві, чим менше його бояться через його непевність? Замість наслідувати в цьому стару систему і бути “суворішими, треба бути пильнішими”. [20] Звідси ідея, що механізм правосуддя має бути подвоєний органом нагляду, який працював би поруч із ним і дозволяв би або запобігати злочинам, або, якщо вони вже скоєні, затримувати їхніх авторів. Поліція і правосуддя мають діяти разом як дві взаємодоповнювальні дії одного процесу: поліція забезпечує “дію суспільства на кожного індивіда”, правосуддя — “права індивідів проти суспільства” (Duport, *Archives parlementaires*, XXI, 45). Так кожен злочин вийде на світло дня і буде покараний із повною певністю. Але потрібно також, щоб юридичні процедури не залишалися таємними, щоб причини, з яких обвинуваченого засуджують або виправдовують, були відомі всім, і щоб кожен індивід міг розпізнати підстави покарання: “Нехай магістрат висловлює свою думку вголос; нехай він буде зобов’язаний у своєму вироку прочитати текст закону, що засуджує обвинуваченого… Нехай процедури, таємниче поховані в темряві архівної канцелярії, будуть відкриті всім громадянам, яких хвилює доля засудженого” (Mably, 348).

Правило спільної істини. Під цим на вигляд звичайним принципом прихована важлива трансформація. Стара система юридичних доказів, застосування тортури, видобування зізнань, використання публічної страти, тіла і видовища для відтворення істини довгий час відокремлювали карну практику від звичайних форм доведення: напівдокази породжували напівістини і напіввинних; слова, видобуті болем, мали більшу автентичність; підозра передбачала певний ступінь покарання. Неоднорідність цієї системи щодо звичайної системи доказів справді стала скандалом лише тоді, коли владі карати для її власної економії знадобився клімат незаперечної певності. Як абсолютно пов’язати в умах людей ідею злочину та ідею покарання, якщо реальність покарання не випливає в усіх випадках із реальності правопорушення? Встановити правопорушення з усією очевидністю і засобами, чинними для всіх, стає завданням першорядної ваги. Перевірка злочину має підкорятися загальним критеріям будь-якої істини. У своїх аргументах і доказах юридичне судження має бути однорідним із судженням взагалі. Отже, відбувається відмова від юридичного доказу, відкидання тортури, виникає потреба в повній демонстрації істини, стирається будь-яка кореляція між ступенями підозри і ступенями покарання. Як математична істина, істина злочину буде прийнята лише тоді, коли її повністю доведено. З цього випливає, що аж до остаточного доведення його злочину підсудного треба вважати невинним; і що для здійснення цього доведення суддя має користуватися не ритуальними формами, а спільними інструментами — розумом, яким володіє кожен і який є також розумом філософів і вчених: “У теорії я розглядаю магістрата як філософа, що береться відкрити цікаву істину… Його проникливість дасть йому змогу схопити всі обставини і всі відношення, поєднати або розділити все, що треба поєднати чи розділити, щоб дійти здорового судження” (Seigneux de Correvon, 49). Розслідування, здійснення спільного розуму, залишає стару інквізиційну модель і приймає значно тоншу модель — подвійно підтверджену наукою і здоровим глуздом — емпіричного дослідження. Суддя буде подібний до “керманича, що веде корабель між скелями”: “Які докази або які ознаки вважатимуться достатніми, ні я, ні хтось інший не насмілився визначити загалом; оскільки обставини підлягають нескінченним варіаціям, оскільки докази й ознаки треба виводити з цих обставин, найясніші ознаки й докази необхідно змінюватимуться пропорційно до них” (Risi, 53). Віднині карна практика мала підлягати спільному правилу істини — або, радше, складному правилу, в якому неоднорідні елементи наукової демонстрації, очевидність почуттів і здоровий глузд поєднуються, щоб сформувати “глибоке переконання” судді. Хоча карне правосуддя зберігає форми, які гарантують його справедливість, воно тепер може відкриватися для всіх видів істин, якщо вони очевидні, добре обґрунтовані й прийнятні для всіх. Юридичний ритуал сам собою більше не породжує розділеної істини. Він заново розміщується в полі референції спільних доказів. Із

множинністю наукових дискурсів тоді сформувався складний, нескінченний зв’язок, який карне правосуддя досі не здатне контролювати. Володар правосуддя більше не є володарем його істини.

Правило оптимальної специфікації. Щоб карна семіотика охопила всю сферу незаконностей, які хочуть усунути, треба визначити всі правопорушення; їх треба класифікувати і зібрати у види, з яких жодне не зможе вислизнути. Отже, потрібен кодекс, і цей кодекс має бути достатньо точним, щоб у ньому чітко був присутній кожен тип правопорушення. Мовчання закону не повинно приховувати надію на безкарність. Потрібен вичерпний, явний кодекс, що визначає злочини і встановлює покарання. Про цю тему див., серед інших, Linguet, 8. Але та сама імперативна потреба повного збігу між усіма можливими правопорушеннями і ефектами-знаками покарання змушує йти далі. Ідея одного й того самого покарання не має однакового ефекту на всіх: багаті не бояться штрафів, а люди з поганою славою — безчестя. Шкода, завдана правопорушенням, і його значення як прикладу різняться залежно від статусу правопорушника; злочин, учинений дворянином, шкодить суспільству більше, ніж злочин, учинений людиною з народу (Lacretelle, 144). Нарешті, оскільки покарання має запобігти повторенню правопорушення, воно повинне враховувати глибинну природу самого злочинця, імовірний ступінь його злостивості, внутрішню якість його волі: “Із двох людей, які вчинили ту саму крадіжку, наскільки менш винним є той, хто ледве мав найнеобхідніше для життя, ніж той, хто потопав у надмірі? Із двох клятвопорушників, наскільки злочиннішим є той, кому з дитинства намагалися прищепити почуття честі, ніж той, хто, покинутий природі, ніколи не отримав благ виховання?” (Marat, 34). Ми бачимо одночасне виникнення потреби в паралельній класифікації злочинів і покарань та потреби в індивідуалізації вироків відповідно до особливих характеристик кожного злочинця. Ця індивідуалізація мала важко важити впродовж усієї історії сучасного кримінального права; вона закорінена саме тут: у термінах теорії права і згідно з вимогами щоденної практики вона, без сумніву, радикально протистоїть принципу кодифікації; але з погляду економії влади карати і технік, за допомогою яких хочуть циркулювати по всьому соціальному тілу точно відкалібровані знаки покарання — без надмірностей і без прогалин, без марної “витрати” влади і без боязкості, — стає очевидним, що кодифікація системи “правопорушення-покарання” і модуляція пари “злочинець-покарання” йдуть поруч, кожна вимагає іншої. Індивідуалізація постає як кінцева мета точно пристосованого кодексу.

Але ця індивідуалізація за своєю природою дуже відрізняється від модуляцій покарання, які можна знайти в старій юриспруденції. Стара система — і в цьому вона наслідувала християнську пенітенціарну практику — використовувала дві серії змінних для налаштування

покарання: “обставини” і “намір”; тобто елементи, які дозволяли кваліфікувати сам акт. Модуляція кари належала до “казуїстики” в широкому сенсі. Про неіндивідуалізувальний характер казуїстики див. Cariou. Але тепер починала з’являтися модуляція, що стосувалася самого обвинуваченого, його природи, способу життя і душевної настанови, його минулого, “якості”, а не наміру його волі. Можна розрізнити — але як місце ще незаповнене — той локус, у якому в карній практиці психологічне знання перебере на себе роль казуїстичної юриспруденції. Звичайно, наприкінці XVIII століття цей момент був ще далеким. Зв’язок між кодексом та індивідуалізацією шукали в наукових моделях того часу. Природнича історія, без сумніву, пропонувала найвідповіднішу схему: таксономію видів за безперервною градацією. Намагалися створити Ліннея злочинів і покарань, щоб кожне окреме правопорушення і кожен караний індивід могли — без найменшого ризику довільної дії — потрапити під приписи загального закону. “Треба скласти таблицю всіх родів злочинів, які можна спостерігати в різних країнах. Відповідно до переліку злочинів треба здійснити поділ на види. Найкраще правило цього поділу, як мені здається, полягає в тому, щоб розділяти злочини відповідно до їхніх об’єктів. Цей поділ має бути таким, щоб кожен вид був цілком відмінним від іншого і щоб кожен окремий злочин, розглянутий у всіх своїх відношеннях, міг бути розміщений між тим, що має йому передувати, і тим, що має за ним іти, у найсуворішій градації; нарешті, ця таблиця має бути такою, щоб її можна було порівняти з іншою таблицею, яку буде складено для покарань, так, щоб вони точно відповідали одна одній” (Lacretelle, 351–352). У теорії — або, радше, у мрії — подвійна таксономія покарань і злочинів розв’яже проблему; але як застосувати фіксовані закони до окремих індивідів?

Далеко від цієї спекулятивної моделі в той самий період формувалися ще дуже грубі й приблизні форми антропологічної індивідуалізації. Візьмімо спершу поняття повторення злочину. Не те щоб старі кримінальні закони його не знали. [21] Але воно мало тенденцію ставати описом самого обвинуваченого, здатним змінювати винесений вирок: за законодавством 1791 року рецидивістам майже в усіх випадках загрожувало подвоєння покарання; за законом флореаля X року їх мали таврувати літерою R; а Кримінальний кодекс 1810 року накладав на них або максимально можливе звичайне покарання, або покарання, безпосередньо вище за нього. Тепер через повторення злочину цілили вже не в автора акту, визначеного законом, а в самого делінквентного суб’єкта, в певну волю, що виявляла його внутрішньо злочинний характер. Поступово, в міру того як об’єктом карного втручання ставала радше злочинність, ніж злочин, опозиція між тим, хто вчинив злочин уперше, і рецидивістом набувала дедалі більшого значення. І на основі цієї опозиції, посилюючи її в кількох пунктах, у той самий період можна бачити формування поняття “злочину пристрасті”

— злочину мимовільного, непередумисного, пов’язаного з надзвичайними обставинами, який, хоча й не давав такого самого виправдання, як божевілля, все ж не дозволяв розглядати його як звичайний злочин. Уже 1791 року Ле Пелетьє зауважував, що тонка градація покарань, яку він подав Установчим зборам, могла відвернути від злочину “лиходія, який холоднокровно планує злу дію” і якого може стримати думка про покарання; але, з іншого боку, вона безсила проти злочинів, спричинених “бурхливими пристрастями, що не зважають на наслідки”; це, однак, не мало великого значення, бо такі злочини виявляли в їхніх авторах “не обдуману злостивість”. [22]

Кінець частини 8. Наступна частина починається з абзацу: “Під гуманізацією покарань...”

Під гуманізацією покарань виявляються всі ті правила, які дозволяють — або, точніше, вимагають — “поблажливості” як розрахованої економії влади карати. Але вони також спричиняють зміщення точки прикладання цієї влади: це вже не тіло з ритуальною грою надмірних болів, із видовищними тавруваннями в ритуалі публічної страти; це дух — або, радше, гра уявлень і знаків, що непомітно, але необхідно й очевидно циркулюють у свідомості всіх. Уже не тіло, а душа, казав Маблі. І ми дуже ясно бачимо, що він мав на увазі під цим словом: корелят певної техніки влади. Старі “анатомії” покарання залишаються позаду. Але чи справді ми увійшли в епоху нетілесного покарання?

Отже, у вихідній точці можна поставити політичний проєкт викорінення незаконностей, узагальнення каральної функції та обмеження влади карати, щоб її контролювати. Звідси виникають дві лінії об’єктивації злочину і злочинця. З одного боку, злочинець, визначений як ворог усіх, якого всім вигідно переслідувати, опиняється поза пактом, сам позбавляє себе якості громадянина і постає так, ніби несе в собі дикий уламок природи; він з’являється як лиходій, монстр, можливо — божевільний, хворий і, невдовзі, “ненормальний” індивід. Саме як такий він одного дня належатиме до наукової об’єктивації і до відповідного їй “лікування”. З іншого боку, потреба вимірювати зсередини наслідки каральної влади приписує тактики втручання щодо всіх злочинців — реальних або потенційних: організацію поля запобігання, розрахунок інтересів, циркуляцію уявлень і знаків, утворення горизонту певності й доказу, пристосування покарань до дедалі тонших змінних; усе це також веде до об’єктивації злочинців і злочинів. В обох випадках видно, що відношення влади, яке лежить в основі здійснення покарання, починає дублюватися відношенням до об’єкта, в якому захоплено не лише злочин як факт, що його треба встановити за спільними нормами, а й злочинця як індивіда, якого треба пізнати за специфічними критеріями. Видно також, що це об’єктне відношення не накладається ззовні на каральну практику — ні як заборона, що її чутливість наклала б на лють публічної страти, ні як раціональне чи “наукове” запитання

про те, ким насправді є ця людина, яку карають. Процеси об’єктивації беруть початок у самих тактиках влади і в упорядкуванні її здійснення.

Проте два типи об’єктивації, які виникають разом із проєктом карної реформи, дуже відрізняються один від одного — і за хронологією, і за своїми наслідками. Об’єктивація злочинця як того, хто перебуває поза законом, як природної людини, поки що є лише можливістю, слідом, що зникає, в якому переплітаються теми політичної критики та образи уяви. Доведеться чекати ще довго, перш ніж *homo criminalis* стане визначеним об’єктом у полі знання. Інша ж об’єктивація, навпаки, мала значно швидші й вирішальніші наслідки, оскільки вона була безпосередніше пов’язана з реорганізацією влади карати: кодифікацією, визначенням правопорушень, установленням шкали покарань, правилами процедури, визначенням ролі магістратів. А також тому, що вона скористалася вже сформованим дискурсом ідеологів. Цей дискурс, через теорію інтересів, уявлень і знаків, через серії та генези, які він відтворював, фактично давав певний загальний рецепт здійснення влади над людьми: “дух” як поверхню запису для влади, а семіологію — як її інструмент; підкорення тіл через контроль ідей; аналіз уявлень як принцип політики тіл, значно ефективнішої, ніж ритуальна анатомія тортури й страти. Думка ідеологів була не лише теорією індивіда і суспільства; вона розвивалася як технологія тонких, дієвих, економних сил — на противагу пишній витраті влади суверена. Послухаймо ще раз, що каже Серван: ідеї злочину й покарання мають бути міцно пов’язані й “іти одна за одною без перерви… Коли ви таким чином сформуєте ланцюг ідей у головах ваших громадян, тоді зможете пишатися тим, що спрямовуєте їх і є їхніми володарями. Дурний деспот може сковувати своїх рабів залізними ланцюгами; але справжній політик зв’язує їх ще міцніше ланцюгом їхніх власних ідей; кінець цього ланцюга він закріплює в непорушній точці розуму; цей зв’язок тим сильніший, що ми не знаємо, з чого він зроблений, і вважаємо його власною справою; відчай і час роз’їдають пута заліза й сталі, але вони безсилі проти звичного поєднання ідей і можуть лише ще більше його зміцнити; і на м’яких волокнах мозку засновано непохитну основу найміцніших імперій” (Servan, 35).

Саме ця семіотехніка покарань, ця “ідеологічна влада” — принаймні частково — залишиться у підвішеному стані й буде витіснена новою політичною анатомією, у якій тіло знову, але вже в новій формі, стане головною дійовою особою. І ця нова політична анатомія дозволить перетнутися двом розбіжним лініям об’єктивації, що, як ми бачимо, виникають у XVIII столітті: тій, яка відкидає злочинця “на той бік” — на бік природи проти природи; і тій, яка прагне контролювати делінквентність за допомогою розрахованої економії покарань. Погляд на нове мистецтво карати ясно виявляє, як каральну семіотехніку витісняє нова політика тіла.

[11] Mogensen, 326. Автор показує, що в Оже напередодні Революції насильницькі злочини були в чотири рази менш численними, ніж наприкінці правління Людовіка XIV. Загалом праця, якою керував П’єр Шоню, про злочинність у Нормандії показує таке саме зростання шахрайства коштом насильства. Див. статті B. Boutelet, J. C. Gégot і V. Boucheron в *Annales de Normandie* за 1962, 1966 і 1971 роки. Для Парижа див. Petrovitch. Те саме явище, здається, мало місце й в Англії: див. Hibbert, 72, і Tobias, 37 і далі.

[12] Le Roy-Ladurie, 1973. Див. також Farge, яка підтверджує цю тенденцію: між 1750 і 1755 роками 5 відсотків засуджених за крадіжку їжі відправляли на галери, а між 1775 і 1790 роками — 15 відсотків: “Суди з часом ставали суворішими… Цінності, корисні для суспільства, яке прагнуло бути впорядкованим і поважати власність, опинилися під загрозою” (Farge, 130–42).

[13] Про цю критику “надмірної влади” та її поганого розподілу в судовому апараті див., зокрема, Dupaty, 1788, Lacretelle і Target.

[14] Див. N. Bergasse про судову владу: “Позбавлена будь-якого роду діяльності проти політичного режиму держави й не маючи впливу на волі, які сходяться, щоб сформувати цей режим або підтримувати його, вона повинна мати у своєму розпорядженні, щоб захищати всіх індивідів і всі права, таку силу, яка, будучи всемогутньою в обороні й допомозі цьому режимові, ставала б абсолютно нульовою, щойно її призначення змінюється в будь-якій спробі використати її для пригнічення” (Bergasse, 11–12).

[15] Rousseau, 28. Слід зазначити, що ці ідеї Руссо в Установчих зборах використовували деякі депутати, які хотіли зберегти систему дуже суворих покарань. І, що цікаво, принципи *Суспільного договору* могли бути використані для підтримки старої відповідності жорстокості між злочином і покаранням. “Захист, належний громадянам, вимагає, щоб покарання вимірювалися відповідно до жорстокості злочинів і щоб у ім’я людяності не приносили в жертву саму людяність” (Mougins de Roquefort, який цитує цей уривок із *Суспільного договору*: див. Mougins, 637).

[16] Duport, *Archives parlementaires*, X, 744. На підтвердження можна було б також навести різні конкурси, запропоновані наприкінці XVIII століття вченими товариствами й академіями: “Як узгодити м’якість цих розслідувань і покарань із певністю швидкого та взірцевого покарання так, щоб громадянське суспільство знаходило якнайбільшу безпеку для свободи й людяності?” (Економічне товариство Берна, 1777). Марат відповів на це своїм *Plan de Législation criminelle*. “Якими є засоби пом’якшити суворість карних законів у Франції без шкоди для громадської безпеки?” (*Académie de Châlons-sur-Marne*, 1780; переможцями стали Brissot і Bernardi); “чи прагне крайня суворість

законів зменшити кількість і величезність злочинів у розбещеній нації?” (*Académie de Marseille*, 1786; переможцем став Eymar).

[17] G. Target, *Observations sur le projet du Code pénal*, у Locré, 7–8. В інвертованій формі це можна знайти в Канта.

[18] “Суспільство не бачить у покараннях, які воно накладає, варварського задоволення змушувати людську істоту страждати; воно бачить у цьому необхідну пересторогу, щоб запобігти подібним злочинам, щоб захистити суспільство від лих, якими йому загрожує вбивство” (Barnave, 9).

[19] Beccaria, 26. Див. також Brissot: “Якщо помилування справедливе, закон поганий; коли законодавство добре, помилування є лише злочинами проти закону” (Brissot, 200).

[20] Mably, 327. Див. також Vattel: “Не так жорстокість покарань, як точність, із якою їх виконують, утримує кожного в межах його обов’язку” (Mably, 163).

[21] На противагу тому, що кажуть Carnot або Hélie та Chauveau, рецидив дуже чітко карався в низці законів за Старого режиму. Ордонанс 1549 року проголошує, що злочинець, який повторює свій злочин, є “огидною, безчесною істотою, надзвичайно згубною для спільного блага”; рецидив у богохульстві, крадіжці, бродяжництві тощо підлягав особливим покаранням.

[22] Le Peletier, 321–2. Наступного року Bellart виголосив те, що можна вважати першим захистом *crime passionel*. Це була справа Gras. Див. *Annales du barreau moderne*, 1823, III, 34.

Кінець частини 9. Наступна частина починається з розділу: “М’який спосіб покарання” / “The gentle way in punishment”.

2. М’який спосіб покарання

Отже, мистецтво карати має спиратися на цілу технологію уявлення. Це починання може досягти успіху лише тоді, коли воно вписується в природну механіку. “Подібно до тяжіння тіл, таємна сила постійно спонукає нас до нашого добробуту. Цей потяг змінюється лише перешкодами, які закони йому протиставляють. Усі різноманітні дії людини є наслідками цієї внутрішньої схильності”. Знайти належне покарання за злочин — означає знайти таку невигоду, сама ідея якої назавжди позбавляє ідею злочину будь-якої привабливості. Це мистецтво зіткнення енергій, мистецтво образів, пов’язаних асоціацією, творення стійких зв’язків, що протистоять часові: треба встановити уявлення про пари протилежних цінностей, установити кількісні відмінності між протилежними силами, створити комплекс знаків-перешкод, які можуть підпорядкувати рух сил певному відношенню

влади. “Нехай ідея тортури й страти завжди буде присутня в серці слабкої людини і панує над почуттям, що штовхає її до злочину” (Beccaria, 119). Ці знаки-перешкоди мають утворити новий арсенал покарань, так само як старі публічні страти були організовані навколо системи каральних позначок-відплат. Але, щоб діяти, вони повинні відповідати кільком умовам.

1. Вони мають бути якомога менш довільними. Правда, саме суспільство, виходячи зі своїх інтересів, визначає, що треба вважати злочином: отже, це не є природним. Але якщо покарання має поставати перед свідомістю відразу, щойно людина подумає про вчинення злочину, між ними треба встановити якнайбезпосередніший зв’язок: зв’язок подібності, аналогії, близькості. “Покарання треба якомога точніше узгодити з природою правопорушення, щоб страх перед карою відвертав розум від дороги, якою його вела перспектива вигідного злочину” (Beccaria, 119). Ідеальне покарання було б прозорим щодо злочину, який воно карає; тому для того, хто його споглядає, воно безпомилково буде знаком злочину, за який карає; а для того, хто мріє про злочин, самої ідеї правопорушення буде досить, щоб викликати знак покарання. Це має перевагу для стабільності зв’язку, перевагу для розрахунку пропорцій між злочином і покаранням та для кількісного прочитання інтересів; воно має й ту перевагу, що, набуваючи форми природної послідовності, покарання не здається довільним наслідком людської влади: “Виводити покарання з правопорушення — найкращий засіб співмірити кару зі злочином. Якщо це тріумф справедливості, то це також тріумф свободи, бо тоді покарання походять уже не з волі законодавця, а з природи речей; людина більше не бачить, як людина чинить насильство над людиною” (Marat, 33). В аналогічному покаранні влада, яка карає, прихована.

Реформатори пропонували цілу панораму покарань, що були “природними” за інституцією і самою своєю формою представляли зміст злочину. Візьмімо, наприклад, Вермея: тих, хто зловживає громадською свободою, буде позбавлено власної; тих, хто зловживає благами закону і привілеями публічної посади, буде позбавлено громадянських прав; спекуляцію й лихварство каратимуть штрафами; крадіжку — конфіскацією; “марнославство” — приниженням; убивство — смертю; підпал — вогнищем. У випадку отруйника “кат подасть йому келих, вміст якого буде вилито йому в обличчя; так його змусить відчути жах його злочину, запропонувавши йому його образ; потім його кинуть у казан із киплячою водою” (Vermeil, 68–145; див. також Dufriche de Valazé, 349). Чисте марення? Можливо. Але принцип символічного сполучення був чітко сформульований Ле Пелетьє, коли 1791 року він представляв нове кримінальне законодавство: “Потрібні точні співвідношення між природою правопорушення і природою покарання”; той, хто застосував у своєму злочині насильство, має зазнати фізичного

болю; той, хто був ледачим, має бути засуджений до каторжної праці; той, хто вчинив підло, буде підданий ганьбі (Le Peletier, 321–2).

Попри жорстокості, які дуже нагадують тортури Старого режиму, в цих аналогічних покараннях діє зовсім інший механізм. Жах уже не протистоїть жахові в двобої влади; це більше не симетрія помсти, а прозорість знака щодо того, що він означає; потрібно встановити в театрі покарань такий зв’язок, який одразу зрозумілий чуттям і на якому можна заснувати простий розрахунок: своєрідну розумну естетику покарання. “Не лише в красних мистецтвах треба вірно наслідувати природу; політичні інституції, принаймні ті, що виявляють мудрість і сталість, засновані на природі” (Beccaria, 114). Покарання має випливати зі злочину; закон має здаватися необхідністю речей, а влада має діяти, приховуючи себе під м’якою силою природи.

2. Цей комплекс знаків має увійти в механіку сил: зменшити бажання, яке робить злочин привабливим; збільшити інтерес, що змушує боятися кари; перевернути співвідношення інтенсивностей так, щоб уявлення про покарання та його невигоди було жвавішим, ніж уявлення про злочин і його насолоди. Отже, існує ціла механіка інтересу, його руху, способу, у який людина його собі уявляє, і жвавості цього уявлення. “Законодавець має бути вправним архітектором, який знає, як використати всі сили, що можуть сприяти міцності будівлі, і як послабити всі ті, що могли б її зруйнувати” (Beccaria, 135).

Цього можна досягти кількома способами. “Ідіть просто до джерела зла” (Mably, 246). Розбийте головну пружину, що оживлює уявлення про злочин. Послабте інтерес, який його породив. За правопорушеннями волоцюги стоїть лінощі; саме з ними й треба боротися. “Неможливо досягти успіху, замикаючи жебраків у брудних в’язницях, більше схожих на клоаки”; їх треба примусити працювати. “Найкращий спосіб карати їх — це використовувати їхню працю” (Brissot, 258). Проти поганої пристрасті — добра звичка; проти однієї сили — інша сила, але це має бути сила чутливості й пристрасті, а не сила озброєної влади. “Чи не треба виводити всі покарання з цього принципу, такого простого, такого доречного і вже добре відомого: обирати їх у тому, що найбільше приборкує пристрасть, яка призвела до вчиненого злочину?” (Lacretelle, 361).

Поставити проти самої себе ту силу, яка привела злочинця до злочину. Розділити інтерес, використати його, щоб зробити кару предметом страху. Нехай покарання дратує його й збуджує сильніше, ніж злочин міг йому лестити. Якщо гордість привела до вчинення злочину, нехай її буде вражено, нехай покарання викличе в ній огиду. Ганебні покарання дієві, бо вони спираються на марнославство, яке лежало в основі злочину. Фанатики пишаються і своїми поглядами, і тортурами, яких зазнають за них. Отже, протиставмо фанатизмові горду впертість, що

його підтримує: “Приборкайте його сміхом і соромом; якщо принизити горде марнославство фанатиків перед великим натовпом глядачів, можна очікувати добрих наслідків від цього покарання”. Натомість завдавати їм фізичного болю було б цілком марно (Beccaria, 113).

Знову оживити корисний, доброчесний інтерес, який був так послаблений злочином. Почуття поваги до власності — до багатства, але також до честі, свободи, життя — злочинець утрачає, коли грабує, обмовляє, викрадає або вбиває. Отже, його треба знову навчити цього почуття. І почнуть із того, що навчать його цього для його власної користі; йому покажуть, що означає втратити свободу розпоряджатися, як хочеш, своїм майном, честю, часом і тілом, щоб він поважав їх в інших (Pastoret, I, 49). Покарання, що формує стійкі й легко читані знаки, має також заново скласти економію інтересів і динаміку пристрастей.

3. Відповідно, треба використати часову модуляцію. Покарання перетворює, змінює, встановлює знаки, розставляє перешкоди. Яка була б від нього користь, якби воно мусило бути постійним? Покарання без кінця було б суперечністю: усі обмеження, які воно накладає на засудженого і з яких він, знову ставши доброчесним, ніколи не зміг би скористатися, були б не набагато кращими за тортури; а зусилля, спрямовані на його виправлення, стали б для суспільства змарнованими клопотами й витратами. Якщо існують невиправні, треба наважитися їх усунути. Але для всіх інших покарання може діяти лише тоді, коли воно завершується. Цей аналіз був прийнятий Установчими зборами: кодекс 1791 року встановлює смертну кару для зрадників і вбивць; усі інші покарання мають мати кінець (максимум — двадцять років).

Але передусім роль тривалості має бути включена в економію покарання. У самому своєму насильстві публічна страта мала тенденцію давати такий результат: що тяжчий злочин, то коротше покарання. Тривалість, звісно, втручалася і в стару систему покарань: дні біля ганебного стовпа, роки вигнання, години помирання на колесі. Але це був час випробування, а не узгодженого перетворення. Тепер тривалість має полегшувати належну дію покарання: “Тривала послідовність болісних позбавлень, яка щадить людство від жаху тортури, справляє на винного набагато більший ефект, ніж швидкоплинна мить болю… Вона постійно поновлює в очах народу, який її бачить, пам’ять про мстиві закони й оживляє в усіх митях спасенний жах”. [23] Час — оператор покарання.

Але делікатний механізм пристрастей не слід стримувати однаково або з тією самою наполегливістю тоді, коли вони починають поліпшуватися; покарання має слабшати в міру того, як воно дає свої наслідки. Воно цілком може бути фіксованим у тому сенсі, що закон визначає його для всіх однаково, але його внутрішній механізм має бути змінним. У

законопроєкті, внесеному до Установчих зборів, Ле Пелетьє запропонував систему зменшуваних покарань: засуджений до найтяжчого покарання мав перебувати в “карцері” — кайдани на руках і ногах, темрява, самотність, хліб і вода — лише протягом першого етапу ув’язнення; спершу йому дозволяли працювати два, а потім три дні на тиждень. Після відбуття двох третин терміну він міг перейти до режиму “утиску”: камера зі світлом, ланцюг навколо пояса, самотня праця по п’ять годин на день, але в інші два дні — разом з іншими в’язнями; ця праця оплачувалася і дозволяла йому поліпшити щоденну їжу. Нарешті, коли він наближався до кінця терміну, він міг перейти до звичайного тюремного режиму: “Йому щодня буде дозволено зустрічатися з іншими в’язнями для спільної праці. Якщо він волітиме, він зможе працювати сам. Він оплачуватиме своє харчування з того, що заробить працею” (Le Peletier, 329–30).

4. Для засудженого покарання є механікою знаків, інтересів і тривалості. Але винний — лише одна з цілей покарання. Адже покарання спрямоване передусім на інших, на всіх потенційно винних. Отже, ці знаки-перешкоди, що поступово вкарбовуються в уявлення засудженого, мають швидко й широко циркулювати; їх мають приймати й перерозподіляти всі; вони мають формувати дискурс, який кожен індивід веде з іншими і через який злочин забороняється всім усіма, — справжню монету, що замінює в людській свідомості фальшиві прибутки злочину.

Для цього кожен має бачити покарання не лише як природне, а й як таке, що відповідає його власному інтересові; кожен має бути здатний прочитати в ньому власну користь. Більше не повинно бути видовищних, але марних покарань. Не повинно бути й таємних покарань; покарання має розглядатися як відшкодування, яке винний сплачує кожному зі своїх співгромадян за злочин, що скривдив їх усіх, — покарання, постійно розміщені перед очима громадян і такі, що “виявляють суспільну корисність спільних та окремих рухів” (Dufriche de Valazé, 346). Ідеалом було б, щоб засуджений поставав як своєрідна власність, яку можна орендувати: раб на службі всіх. Чому суспільство мало б усувати життя й тіло, які могло б привласнити? Було б корисніше змусити його “служити державі в рабстві, більш чи менш тривалому відповідно до природи його злочину”; у Франції надто багато непрохідних доріг, що перешкоджають торгівлі; злодії, які також заважають вільному обігу товарів, могли б відбудовувати шляхи. Набагато промовистішим за смерть був би “приклад людини, яка весь час перед очима, яку позбавили свободи і яка змушена решту своїх днів відшкодовувати втрату, завдану суспільству” (Boucher d’Argis, 1781, 139).

У старій системі тіло засудженого ставало власністю короля, на якій суверен залишав свій знак і на яку зводив наслідки своєї влади. Тепер

воно радше стане власністю суспільства, об’єктом колективного й корисного привласнення. Цим пояснюється, чому реформатори майже завжди пропонували громадські роботи як одне з найкращих можливих покарань; у цьому їх підтримували *Cahiers de doléances*: “Нехай засуджених до покарань, нижчих за смерть, відправляють на громадські роботи країни на час, пропорційний їхньому злочину”. [24] Громадські роботи означали дві речі: колективний інтерес у покаранні засудженого і видимий, перевірюваний характер покарання. Отже, засуджений платить двічі: працею, яку надає, і знаками, які продукує. У серці суспільства, на площах або дорогах, засуджений є осередком користі й значення. Видимо він служить усім; але водночас він впускає в уми всіх знак “злочин — покарання”: вторинну, суто моральну, але значно реальнішу корисність.

5. Звідси — ціла вчена економія публічності. У фізичній тортурі приклад спирався на терор: фізичний страх, колективний жах, образи, що мали вкарбуватися в пам’ять глядачів, подібно до тавра на щоці або плечі засудженого. Тепер приклад спирається на урок, дискурс, розшифровуваний знак, уявлення про публічну мораль. Церемонію покарання більше не підтримуватиме страхітливе відновлення суверенітету, а реактивація кодексу, колективне посилення зв’язку між ідеєю злочину та ідеєю покарання. У карі читатимуть не присутність суверена, а самі закони. Закони пов’язали певний злочин із певним покаранням. Щойно злочин скоєно, покарання має настати відразу, розігруючи дискурс закону і показуючи, що кодекс, який пов’язує ідеї, також пов’язує реальності. З’єднання, безпосереднє в тексті, має бути безпосереднім у діях. “Подумайте про ті перші порухи, коли звістка про якийсь жахливий учинок розходиться нашими містами й селами; громадяни схожі на людей, які бачать, як поряд падає блискавка; усіх охоплюють обурення і жах… Саме це мить, коли треба карати злочин: не дайте їй вислизнути; поспішайте довести його й судити. Поставте ешафоти, палі, виведіть винного на площі, скличте народ гучними вигуками; тоді ви почуєте, як він аплодує проголошенню ваших вироків, наче проголошенню миру й свободи; ви побачите, як люди біжать до цих страшних видовищ, немов до тріумфу законів” (Servan, 35–6). Публічне покарання є церемонією негайного перекодування.

Закон відновлюється: він знову стає поруч зі злочином, що його порушив. Злочинець, навпаки, відокремлюється від суспільства, виходить із нього. Але не в тих двозначних святах Старого режиму, у яких народ неминуче брав участь або в злочині, або в страті, а в церемонії жалоби. Суспільство, яке знову віднайшло свої закони, втратило громадянина, що їх порушив. Публічне покарання має виявляти цю подвійну скорботу: що громадянин виявився здатним знехтувати законом і що довелося відокремити себе від громадянина. “Поєднайте ешафот із найпохмурішими й найзворушливішими церемоніями; нехай цей страшний день буде днем жалоби для нації;

нехай загальна скорбота буде всюди змальована великими літерами… Нехай магістрат, одягнений у чорне, у траурний креп, оголосить народові про злочин і сумну необхідність законної помсти. Нехай різні сцени цієї трагедії вражають усі чуття, зворушують усі лагідні й чесні почуття” (Dufau, 688).

Сенс цієї жалоби має бути ясний для всіх; кожен елемент її ритуалу має промовляти, повторювати злочин, нагадувати закон, показувати необхідність покарання і виправдовувати його міру. Афіші, плакати, знаки, символи мають розповсюджуватися, щоб кожен міг засвоїти їхні значення. Публічність покарання не повинна мати фізичного ефекту терору; вона має відкривати книгу для читання. Ле Пелетьє пропонував, щоб раз на місяць народові дозволяли відвідувати засуджених “у їхніх скорботних камерах: вони читатимуть написані великими літерами над дверима ім’я засудженого, його злочин і вирок” (Le Peletier, 329–30). А в простому, військовому стилі імперських церемоній Бексон кілька років по тому уявляв цілу картину карної геральдики: “В’язня, засудженого до смерті, повезуть до ешафоту у возі, ‘обвішаному або пофарбованому в чорне й червоне’; якщо він зрадник, він носитиме червоне вбрання, на якому спереду і ззаду буде написано слово ‘зрадник’; якщо він батьковбивця, його голову покриють чорним покривалом, а на сорочці будуть вишиті кинджали або ті знаряддя смерті, якими він користувався; якщо він отруйник, його червону сорочку прикрасять зміями та іншими отруйними тваринами” (Bexon, 24–5; цей проєкт був представлений королю Баварії).

Цей читабельний урок, це ритуальне перекодування мають повторюватися якомога частіше; покарання мають бути радше школою, ніж святом; постійно відкритою книгою, а не церемонією. Тривалість, яка робить покарання дієвим для винного, корисна також і для глядачів. Вони мають мати змогу щомиті звертатися до постійного лексикону злочину й покарання. Таємне покарання — це покарання, наполовину змарноване. Дітям слід дозволити приходити до місць, де виконується кара; там вони відвідуватимуть уроки громадянськості. А дорослі чоловіки періодично заново вивчатимуть закони. Уявімо місця покарання як Сад Законів, який родини відвідували б у неділю. “Я пропоную, щоб час від часу, попередньо підготувавши розуми людей розважливим дискурсом про збереження суспільного порядку, про корисність покарання, чоловіків так само, як і хлопців, водили до копалень і трудових таборів, щоб вони споглядали жахливу долю цих вигнанців із закону. Такі паломництва були б корисніші, ніж паломництва, які турки здійснюють до Мекки” (Brissot). І Ле Пелетьє вважав цю видимість покарання одним із фундаментальних принципів нового кримінального кодексу: “Часто, у певні особливі моменти, присутність народу має зводити ганьбу на голови винних; а присутність винного в жалюгідному стані, до якого його довів злочин, має приносити душам народу корисне повчання” (Le Peletier, 322). Задовго

до того, як злочинця почали розглядати як об’єкт науки, його уявляли як джерело навчання. Колись здійснювали благодійні відвідини в’язнів, щоб розділити їхні страждання — XVII століття винайшло або відродило цю практику; тепер же пропонувалося, щоб діти приходили й вчилися, як блага закону застосовуються до злочину: живий урок у музеї порядку.

Кінець частини 10. Наступна частина починається з пункту 6 розділу “М’який спосіб покарання”: “Це зробить можливим у суспільстві перевертання традиційного дискурсу злочину…”

6. Це зробить можливим у суспільстві перевертання традиційного дискурсу злочину. Як загасити сумнівну славу злочинця? Це було предметом великої турботи законодавців XVIII століття. Як змусити замовкнути пригоди великих злочинців, оспівані в альманахах, листівках і народних оповідях? Якщо перекодування покарання виконано добре, якщо церемонія жалоби відбувається так, як слід, злочин уже не може з’являтися інакше, ніж як нещастя, а злочинець — інакше, ніж як ворог, якого треба знову виховати для суспільного життя. Замість хвалебних пісень, що перетворюють злочинця на героя, в людському дискурсі циркулюватимуть лише ті знаки-перешкоди, які зупиняють бажання вчинити злочин через розрахований страх перед покаранням. Позитивна механіка діятиме повною мірою в мові щоденного життя, яка постійно підсилюватиме її новими розповідями. Дискурс стане носієм закону: постійним принципом загального перекодування. Народні поети нарешті приєднаються до тих, хто називає себе “місіонерами вічного розуму”; вони стануть моралістами. “Наповнений цими страшними образами й спасенними ідеями, кожен громадянин поширюватиме їх у своїй родині, і там, довгими розповідями, виголошеними з такою ж ревністю, з якою їх жадібно слухатимуть, його діти, зібрані навколо нього, відкриють свої юні пам’яті, щоб прийняти в незнищенних рисах поняття злочину й покарання, любов до закону й батьківщини, повагу й довіру до магістратури. Селяни також будуть свідками цих прикладів і посіють їх навколо своїх хатин; смак до чесноти пустить коріння в цих грубих душах, тоді як злочинець, збентежений громадською радістю, наляканий видом такої кількості ворогів, може відмовитися від задумів, результат яких буде таким же швидким, як і похмурим” (Servan, 37).

Отже, саме так треба уявляти каральне місто. На перехрестях, у садах, біля доріг, які ремонтують, або мостів, які будують, у майстернях, відкритих для всіх, у глибинах шахт, які можна відвідувати, будуть сотні маленьких театрів покарання. Кожен злочин матиме свій закон; кожен злочинець — своє покарання. Це буде видиме покарання, покарання, яке все розповідає, пояснює, виправдовує себе, викриває: плакати, шапки різних кольорів із написами, афіші, символи, тексти, прочитані або надруковані, невтомно повторюватимуть кодекс. Декорації,

перспективи, оптичні ефекти, іноді обман зору збільшують сцену, роблячи її страшнішою, ніж вона є, але водночас яснішою. З місця, де сидить публіка, можна повірити в існування певних жорстокостей, яких насправді не відбувається. Але головне в усіх цих суворостях, реальних або перебільшених, полягає в тому, щоб вони всі, згідно зі строгою економією, давали урок: щоб кожне покарання було байкою. І щоб, у контрапункті до всіх прямих прикладів чесноти, кожної миті можна було зустріти, як живе видовище, нещастя пороку. Навколо кожної з цих моральних “вистав” збиратимуться школярі зі своїми вчителями, а дорослі навчатимуться, яких уроків мають навчати своїх дітей. Великий страхітливий ритуал публічної страти день за днем, вулиця за вулицею поступається цьому серйозному театрові з його різноманітними й переконливими сценами. А народна пам’ять відтворюватиме в чутках суворий дискурс закону. Але, можливо, над усіма цими незліченними видовищами й оповідями треба буде поставити головний знак покарання за найжахливіші злочини: наріжний камінь карної споруди. У всякому разі, Вермеїль уявляв сцену абсолютного покарання, яка мала б панувати над усіма театрами повсякденного покарання: єдиний випадок, коли треба було прагнути досягти безконечності покарання, чогось еквівалентного в новій карній системі тому, чим царевбивство було в старій. Людині, визнаній винною в цьому злочині, викололи б очі; її посадили б у залізну клітку, підвішену в повітрі над громадською площею; вона була б цілком голою; її прикріпили б до ґрат клітки залізним поясом навколо талії; до кінця своїх днів її годували б хлібом і водою. “Так її виставили б на всі суворості пір року: іноді її голову вкривав би сніг, іноді її палило б пекуче сонце. Саме в цій енергійній тортурі, яка радше являє собою протяжність болісної смерті, ніж протяжність болісного життя, можна було б по-справжньому впізнати лиходія, гідного жаху всієї природи, засудженого більше не бачити неба, яке він образив, і більше не жити на землі, яку він осквернив” (Vermeil, 148–9). Над каральним містом висить цей залізний павук; а злочинець, якого новий закон має так розіп’яти, — це батьковбивця.

Існує цілий новий арсенал мальовничих покарань. “Уникайте призначати однакові покарання”, — казав Маблі. Ідея одноманітної кари, модульованої лише відповідно до тяжкості злочину, відкидається. Точніше: використання ув’язнення як загальної форми покарання ніколи не подається в цих проєктах специфічних, видимих і “промовистих” кар. Ув’язнення розглядається, але як одна кара серед інших; це специфічне покарання за певні правопорушення — ті, що порушують свободу індивідів, наприклад викрадення, або ті, що виникають зі зловживання свободою: безлад, насильство. Воно також розглядається як умова, що дає змогу виконати певні покарання, наприклад примусову працю. Але воно не покриває всього поля каральності своєю тривалістю як єдиним принципом варіювання. Ба більше: ідею карного ув’язнення багато реформаторів прямо

критикують. Тому що воно не здатне відповідати специфічності злочинів. Тому що воно не справляє дії на публіку. Тому що воно марне, навіть шкідливе для суспільства: воно дороге, тримає засуджених у неробстві, примножує їхні вади (див. *Archives parlementaires*, XXVI, 712). Тому що виконання такої кари важко контролювати і тому що існує ризик віддати в’язнів на сваволю їхніх наглядачів. Тому що сама робота позбавлення людини свободи й нагляду за нею є вправлянням у тиранії. “Ви вимагаєте, щоб серед вас були чудовиська; і якби ці огидні люди існували, законодавець, можливо, мав би поводитися з ними як з убивцями” (Mably, 338). В’язниця як універсальне покарання несумісна з усією цією технікою кари-ефекту, кари-уявлення, кари-загальної функції, кари-знака й дискурсу. Вона є темрявою, насильством і підозрою. “Це місце мороку, в якому око громадянина не може порахувати жертв, у якому, отже, їхня кількість втрачається як приклад… Тоді як якби, не множачи злочинів, можна було множити приклади покарань, то зрештою вдалося б зробити їх менш необхідними; справді, темрява в’язниць стає предметом недовіри для громадян; вони легко припускають, що там чиняться великі несправедливості… Безперечно, щось негаразд, коли закон, створений для блага більшості, замість викликати її вдячність, постійно викликає її невдоволення” (Dufriche de Valazé, 344–5).

Ідея, що ув’язнення могло б, як це відбувається сьогодні, покривати всю середню зону покарання між смертю і легкими карами, була ідеєю, до якої реформатори не могли дійти одразу.

Проблема полягає ось у чому: за короткий проміжок часу тримання під вартою стало головною формою покарання. У кримінальному кодексі 1810 року між смертю і штрафами воно, у багатьох формах, займає майже все поле можливих покарань. “Якою є система каральності, прийнята новим законом? Це ув’язнення в усіх його формах. Справді, порівняйте чотири головні покарання, що залишилися в кримінальному кодексі. Каторжні роботи — це форма ув’язнення. Каторжне судно — це в’язниця просто неба. Затримання, ув’язнення, тюремне покарання за дрібний проступок — у певному сенсі лише різні назви однієї й тієї самої кари” (Rémusat, 185). Імперія відразу вирішила перевести це ув’язнення, передбачене законом, у реальність — згідно з цілою карною, адміністративною, географічною ієрархією: на найнижчому рівні, пов’язаному з кожним мировим суддею, — муніципальні *maisons de police*; у кожному окрузі — *maisons d’arrêt*; у кожному департаменті — *maison de correction*; на вершині — кілька *maisons centrales* для засуджених злочинців або виправних в’язнів, що відбували терміни понад один рік; нарешті, у кількох портах — каторжні судна. Було заплановано велику тюремну структуру, різні рівні якої мали точно відповідати рівням централізованої адміністрації. Ешафот, де тіло катованого злочинця було виставлене перед ритуально виявленою силою суверена, каральний театр, у якому уявлення про покарання

було постійно доступне соціальному тілу, замінила велика замкнена, складна й ієрархізована структура, інтегрована в саме тіло державного апарату. Постала зовсім інша матеріальність, зовсім інша фізика влади, зовсім інший спосіб вкладатися в людські тіла. За Реставрації та Липневої монархії, за винятком кількох надзвичайних моментів, у французьких в’язницях перебувало від 40 000 до 43 000 в’язнів — приблизно один в’язень на 600 мешканців. Висока стіна — уже не стіна, що оточує й захищає, уже не стіна, що символізує владу й багатство, а ретельно запечатана стіна, непрохідна в обох напрямках, замкнена навколо тепер таємничої роботи покарання, — стане поруч, іноді навіть у самому центрі міст XIX століття, одноманітною постаттю, водночас матеріальною і символічною, влади карати. Уже за Консульства міністра внутрішніх справ було призначено дослідити різні “місця безпеки”, які вже функціонували і могли бути використані в різних містах. За кілька років були виділені кошти на будівництво, відповідно до влади, яку вони мали представляти й обслуговувати, цих нових замків нового громадянського порядку. Імперія фактично використала їх для іншої війни (див. Decazes). Менш екстравагантна, але впертіша економія продовжувала будувати їх протягом усього XIX століття.

У будь-якому разі, менш ніж за двадцять років принцип, так чітко сформульований Установчими зборами, — специфічні, відповідні, ефективні покарання, які щоразу становлять урок для всіх, — став законом тримання під вартою за кожне скільки-небудь значне правопорушення, крім тих, що вимагали смертної кари. Театр покарання, про який мріяло XVIII століття і який мав би діяти головно на свідомість широкої публіки, замінила велика одноманітна машина в’язниць, мережа величезних будівель якої мала простягнутися через Францію та Європу. Але двадцять років — це, можливо, надто довга хронологія для цього фокусу. Можна стверджувати, що він відбувся майже миттєво. Досить поглянути на проєкт кримінального кодексу, поданий до Установчих зборів Ле Пелетьє. Принцип, заявлений на самому початку, — потреба в “точних співвідношеннях між природою правопорушення і природою покарання”: фізичний біль має бути завданий тим, хто чинить насильницькі злочини, тяжка праця — ледачим, ганьба — тим, чиї душі зіпсовані. Але суворі покарання, які фактично пропонуються, — це три форми тримання під вартою: *cachot*, у якому покарання ув’язнення посилюється різними заходами — самотністю, позбавленням світла, обмеженнями їжі; *gêne*, у якому ці додаткові заходи пом’якшуються; і, нарешті, власне ув’язнення, зведене до простого замкнення. Різноманітність, так урочисто обіцяна, зрештою зводиться до цієї сірої, одноманітної кари. Справді, вже тоді були депутати, які висловлювали здивування, що замість установити природний зв’язок між правопорушеннями й карами було прийнято зовсім інший план: “Отже, якщо я зрадив свою батьківщину, я йду до в’язниці; якщо я вбив свого батька, я йду до в’язниці; кожне мислиме

правопорушення карається тим самим одноманітним способом. Це те саме, ніби побачити лікаря, який має один і той самий засіб від усіх хвороб” (Chabroud, 618).

Ця швидка підміна не обмежувалася Францією. Її можна було знайти, більшою чи меншою мірою, в інших країнах. Коли Катерина II у роки, що безпосередньо настали після трактату *Про злочини і покарання*, дала настанови комісії, якій було доручено скласти “новий звід законів”, урок Беккарії про специфічність і різноманітність покарань не було забуто; його повторили майже слово в слово: “Це тріумф громадянської свободи, коли кримінальні закони виводять кожне покарання з особливої природи кожного злочину. У такий спосіб уся довільність припиняється; покарання залежить не від примхи законодавця, а від природи речі; не людина чинить насильство над людиною, а власна дія людини” (стаття 67). Через кілька років загальний принцип Беккарії став підґрунтям для нового тосканського кодексу і для нового кодексу, який Йосиф II дав Австрії; і все ж обидва законодавства зробили ув’язнення — модульоване за тривалістю і в певних випадках посилене тавруванням або використанням кайданів — майже одноманітною карою: щонайменше тридцять років ув’язнення за замах на життя суверена, за фальшування монети і за вбивство з пограбуванням; від п’ятнадцяти до тридцяти років — за умисне вбивство або озброєний грабунок; від одного місяця до п’яти років — за просту крадіжку тощо. [25]

Але якщо ця колонізація покарання в’язницею дивує, то тому, що ув’язнення не було, як можна було б уявити, покаранням, уже міцно закріпленим у карній системі безпосередньо нижче за смертну кару, яке природно зайняло місце, звільнене зникненням публічної тортури. Насправді ув’язнення — і в цьому пункті багато країн перебували в такій самій ситуації, як Франція, — мало лише обмежене й маргінальне місце в системі покарань. Це видно з самих текстів. Ордонанс 1670 року не включає тримання під вартою до *peines afflictives*, тобто до тяжких покарань. Довічне або тимчасове ув’язнення, без сумніву, входило до певних місцевих звичаїв і практик (див., наприклад, Coquille). Але сучасні автори стверджували, що воно виходить з ужитку разом з іншими формами тортур: “Колись існували покарання, яких у Франції більше не практикують, як-от напис вироку на обличчі або лобі засудженого й довічне ув’язнення, так само як більше не засуджують злочинця бути виставленим диким звірам або спущеним у копальні” (Rousseaud de la Combe, 3). Насправді безперечно, що ув’язнення вперто зберігалося як покарання за менш тяжкі правопорушення відповідно до місцевих звичаїв і практик. У цьому сенсі Сулатж говорив про “легкі покарання”, яких ордонанс 1670 року не згадував: догана, напучування, вигнання з певного місця, задоволення скривдженої сторони і строк ув’язнення. У певних регіонах, особливо в тих, що найбільше зберегли свої правові особливості, покарання ув’язненням

було ще поширеним, але це мало свої труднощі, як у нещодавно приєднаній провінції Руссільйон.

Та, попри ці розбіжності, юристи твердо трималися принципу, що “ув’язнення не слід розглядати як покарання в нашому цивільному праві” (Serpillon, 1095; утім, у Серпійона можна знайти думку, що суворість ув’язнення є початком покарання). Його роль радше полягає в тому, щоб утримувати особу і її тіло як забезпечення: *ad continendos homines, non ad puniendos*, як каже формула; у цьому сенсі ув’язнення підозрюваного має роль, подібну до ролі боржника. Через ув’язнення отримують гарантію щодо когось, а не карають його. [26] Це був загальний принцип. І хоча ув’язнення іноді слугувало покаранням, навіть у важливих випадках, воно робило це переважно як замінник: воно замінювало галери для тих — жінок, дітей, інвалідів, — хто не міг там служити: “Вирок до строкового або довічного ув’язнення рівнозначний відправленню на галери”. [27] У цій рівнозначності можна досить ясно побачити появу можливого зв’язку. Але, щоб це сталося, в’язниця мала змінити свій юридичний статус.

Треба було також подолати другу перешкоду, яка, принаймні для Франції, була значною. Ув’язнення особливо дискваліфікувалося для цієї ролі тим фактом, що на практиці воно було безпосередньо пов’язане з довільним королівським рішенням і надмірностями суверенної влади. *Maisons de force*, загальні шпиталі, “королівські накази” або накази поліцейських магістратів, листи з приватною королівською печаткою, отримані знатними особами або родинами, становили цілу репресивну практику, поставлену поряд із “регулярним правосуддям” і найчастіше протиставлену йому. І це позасудове ув’язнення почали відкидати і класичні юристи, і реформатори. В’язниці створюють князі, казав такий традиціоналіст, як Серпійон, прикриваючись авторитетом судді Буг’є: “Хоча з міркувань держави князі іноді схильні накладати цю кару, звичайне правосуддя не користується такого роду вироками” (Serpillon, 1095). Реформатори в незліченних висловлюваннях описували тримання під вартою як постать і привілейований інструмент деспотизму: “Що сказати про ті таємні в’язниці, викликані фатальним духом монархізму, призначені головно або для філософів, у чиї руки природа вклала свій смолоскип і які наважилися просвітити своє століття, або для тих гордих незалежних душ, яким бракує боягузтва мовчати про нещастя своєї країни; в’язниці, чиї похмурі двері відчиняються таємничими листами й назавжди поглинають своїх нещасних жертв? Що сказати навіть про ці листи, ці шедеври винахідливої тиранії, які скидають привілей кожного громадянина бути вислуханим перед тим, як його судитимуть, і які в тисячу разів небезпечніші для людей, ніж винахід Фаларіса…” [28] (Brissot, 173).

Без сумніву, ці протести, що походили з таких різних джерел, були спрямовані не проти ув’язнення як законної кари, а проти

“незаконного” використання довільного, невизначеного тримання під вартою. І все ж загалом ув’язнення сприймалося як затавроване зловживаннями влади. І багато *cahiers de doléances* відкидали його як несумісне з добрим правосуддям. Іноді — в ім’я класичних юридичних принципів: “В’язниці були призначені законом не для того, щоб карати, а щоб забезпечувати особи правопорушників…” (Desjardin, 477). Іноді — в ім’я наслідків ув’язнення, яке карає тих, кого ще не засуджено, яке передає й узагальнює зло, що мало б запобігати йому, і яке суперечить принципу індивідуальності покарань, караючи цілу родину; казали, що “ув’язнення не є покаранням. Людяність повстає проти жахливої думки, ніби не є покаранням позбавити громадянина його найціннішої власності, ганебно занурити його в лігво злочину, вирвати його з усього, що йому дороге, довести його, можливо, до руїни й позбавити не тільки його, а й його нещасну родину всіх засобів до існування” (Desjardin, 483). І не раз *cahiers* вимагали скасування цих “будинків інтернування”: “Ми вважаємо, що *maisons de force* мають бути зрівняні із землею…” [29] А декрет від 13 березня 1790 року наказав звільнити “всіх осіб, утримуваних у замках, релігійних домах, *maisons de force*, *maisons de police* або будь-яких інших в’язницях за наказами з приватною королівською печаткою або за наказами агентів виконавчої влади”.

Як же тоді тримання під вартою, так очевидно пов’язане з незаконністю, яку викривали навіть у владі князя, могло за такий короткий час стати однією з найзагальніших форм законного покарання?

Пояснення, яке дають найчастіше, — це формування в класичну добу кількох великих моделей карального ув’язнення. Їхній престиж, тим більший, що найновіші приклади походили з Англії і передусім з Америки, здається, дав змогу подолати подвійну перешкоду, утворену віковими правилами права і деспотичним функціонуванням ув’язнення. Дуже швидко, як здається, ці перешкоди були зметені каральними дивами, придуманими реформаторами, і тримання під вартою стало серйозною реальністю. Немає сумніву у важливості цих моделей. Але саме ці моделі, перш ніж дати розв’язання, самі ставлять проблеми: проблему свого існування і проблему свого поширення. Як вони змогли виникнути і, передусім, як вони стали такими загальноприйнятими? Бо легко показати, що, хоча в низці пунктів вони відповідають загальним принципам карної реформи, у ще більшій кількості пунктів вони цього не роблять; іноді вони навіть цілком несумісні з ними.

Кінець частини 11. Наступна частина починається з абзацу: “Найстарішою з цих моделей, тією, яку зазвичай вважають такою, що більш-менш надихнула всі інші, був амстердамський Rasphuis…”

Найстарішою з цих моделей, тією, яку зазвичай вважають такою, що більш-менш надихнула всі інші, був амстердамський *Rasphuis*, відкритий

1596 року. [30] Спочатку він призначався для жебраків або юних правопорушників. Його функціонування підпорядковувалося трьом великим принципам: тривалість покарання могла, принаймні в певних межах, визначатися самою адміністрацією залежно від поведінки в’язня; ця свобода дій могла бути передбачена навіть у самому вироку: 1597 року одного в’язня засудили до дванадцяти років ув’язнення, які могли бути скорочені до восьми, якщо його поведінка виявиться задовільною. Праця була обов’язковою; вона виконувалася спільно, а індивідуальна камера використовувалася лише як додаткове покарання; в’язні спали по двоє або троє в одному ліжку, у камерах, де перебувало від чотирьох до дванадцяти осіб. За виконану роботу в’язні отримували платню. Суворий розклад, система заборон і обов’язків, безперервний нагляд, повчання, релігійні читання, цілий комплекс методів, покликаних “привернути до добра” і “відвернути від зла”, день у день тримали в’язнів у своїх лещатах. Амстердамський *Rasphuis* можна вважати базовою фігурою. Історично він утворює ланку між теорією, такою характерною для XVI століття, про педагогічне й духовне перетворення індивідів через безперервне вправляння, і пенітенціарними техніками, задуманими в другій половині XVIII століття. І він дав трьом установам, що були створені пізніше, основні принципи, які кожна з них мала розвинути у власному напрямі.

Maison de force у Ґенті організував карну працю передусім навколо економічних імперативів. Причину формулювали так: неробство є загальною причиною більшості злочинів. Розслідування — без сумніву, одне з перших такого роду, — проведене серед засуджених під юрисдикцією Алоста 1749 року, показало, що правопорушники були не “ремісниками або робітниками” — робітники думають лише про працю, яка їх годує, — а “неробами, що вдалися до жебрацтва”. [31] Звідси виникла ідея дому, який у певному сенсі мав би дати універсальну педагогіку праці тим, хто виявився до неї стійким. Це давало чотири переваги: зменшувало кількість кримінальних переслідувань, дорогих для держави; підраховували, що у Фландрії це заощадило б понад 100 000 фунтів. Воно усувало потребу повертати податкові кошти власникам лісів, розорених волоцюгами. Воно створювало масу нових робітників, що завдяки конкуренції допомогло б “знизити вартість праці”. Нарешті, воно давало змогу справді бідним повною мірою скористатися необхідною благодійністю (Vilan, 68). Ця корисна педагогіка мала відродити в ледачому індивіді смак до праці, силоміць повернути його до системи інтересів, у якій робота вигідніша за ліногцї, утворити навколо нього маленьке, мініатюрне, спрощене, примусове суспільство, де максима “хто хоче жити, мусить працювати” була б виразно явлена. Праця мала бути обов’язковою, але обов’язковою мала бути і винагорода, яка дозволяла в’язневі поліпшити свою долю під час і після ув’язнення. “Людину, яка не знаходить собі засобів до існування, треба змусити забажати здобути їх працею; їй пропонують їх через нагляд і

дисципліну; у певному сенсі її примушують їх набути; потім її спокушають принадою заробітку; виправлена у звичаях, привчена до праці, стривожена тією невеликою сумою, яку вона зберегла до свого звільнення", вона опанувала ремесло, "яке гарантуватиме їй прожиток без небезпеки" (Vilan, 107). Ця реконструкція *homo oeconomicus* виключала застосування надто коротких покарань, бо вони завадили б набуттю робочих звичок і навичок, а також надто довгих, бо вони зробили б будь-яке навчання марним. "Строк у шість місяців надто короткий, щоб виправити злочинців і привести їх до духу праці"; з іншого боку, "довічний вирок кидає їх у відчай; вони стають байдужими до виправлення своїх звичаїв і до духу праці; вони переймаються лише планами втечі й бунту; і оскільки вироки, винесені їм, не позбавили їх життя, навіщо ж намагатися зробити його для них нестерпним?" (Vilan, 102–3). Тривалість покарання має сенс лише у зв'язку з можливим виправленням і з економічним використанням виправленого злочинця.

До принципу праці англійські моделі додали, як істотний додаток до виправлення, ізоляцію. Її обриси були намічені 1775 року Генвеєм, який спершу обґрунтовував її негативними причинами: змішування в'язнів у тюрмі давало погані приклади й можливості втечі в короткостроковій перспективі, а в довгостроковій — можливості шантажу або співучасті. В'язниця була б надто схожою на фабрику, якби в'язнів залишили працювати разом. Далі йшли позитивні причини: ізоляція створює "жахливий шок", який, захищаючи в'язня від поганих впливів, дозволяє йому заглибитися в себе і знову віднайти в глибинах своєї совісті голос добра. Самотня праця тоді стає не лише навчанням, а й вправою духовного навернення; вона перебудовує не тільки комплекс інтересів, властивий *homo oeconomicus*, а й імперативи морального суб'єкта. Камера, ця техніка християнського чернецтва, що збереглася лише в католицьких країнах, у цьому протестантському суспільстві стає інструментом, за допомогою якого можна відтворити і *homo oeconomicus*, і релігійну совість. Між злочином і поверненням до права й чесноти в'язниця мала б утворити "простір між двома світами", місце індивідуального перетворення, яке поверне державі підданого, якого вона втратила. Генвей називав цей апарат для змінювання індивідів "виправним закладом" (див. Hanway). Саме ці загальні принципи Говард і Блекстон запровадили в дію 1779 року, коли незалежність Сполучених Штатів поклала край депортації і коли розроблявся закон, покликаний змінити систему покарань. Ув'язнення з метою перетворення душі й поведінки увійшло до системи цивільних законів. Преамбула законопроєкту, написана Блекстоном і Говардом, описує індивідуальне ув'язнення через його потрійну функцію: приклад, якого треба боятися, інструмент навернення і умова навчання. Піддані "ізольованому триманню, регулярній праці та впливові релігійного наставляння", певні злочинці могли б не тільки вселяти страх тим, хто був би спокушений їх наслідувати, "а й виправити себе та набути звички до праці"

(Преамбула законопроєкту 1779 року). Звідси рішення збудувати дві пенітенціарні установи — одну для чоловіків, одну для жінок, — у яких ізольованих в’язнів мали б залучати “до найрабськіших робіт, найбільш сумісних із невіглаством, недбалістю та впертістю злочинців”: ходіння в колесі для приведення в рух машини, обслуговування ворота, полірування мармуру, тіпання конопель, тертя кампешевого дерева, нарізання ганчір’я, виготовлення мотузок і шиття мішків. Насправді було збудовано лише одну пенітенціарну установу — у Ґлостері, і вона лише частково відповідала початковому плану: повне замкнення для найнебезпечніших злочинців; для решти — спільна денна праця й відокремлення на ніч.

Потім з’явилася філадельфійська модель. Вона, без сумніву, була найвідомішою, бо в уяві людей асоціювалася з політичними новаціями американської системи, а також тому, що, на відміну від інших, не була приречена на негайний провал і занедбання; її безперервно переглядали й перетворювали аж до великих дебатів 1830-х років про пенітенціарну реформу. У багатьох відношеннях в’язниця Волнот-стріт, відкрита 1790 року під безпосереднім впливом квакерів, була змодельована за зразком Ґента й Ґлостера. [32] Там існувала обов’язкова праця в майстернях; в’язні були постійно зайняті; ця праця фінансувала в’язницю, але водночас в’язнів винагороджували індивідуально як спосіб морально й матеріально знову ввести їх у суворий світ економіки. Тримаючи в’язнів “постійно зайнятими продуктивними роботами, вони могли покривати витрати в’язниці, не залишалися неробами і могли заощадити трохи грошей на той час, коли їхній полон завершиться” (La Rochefoucauld-Liancourt, 9). Отже, життя було розділене згідно з абсолютно суворим розкладом, під постійним наглядом; кожна мить дня була присвячена певному типу діяльності й несла свої обов’язки та заборони: “Усі в’язні встають на світанку, так що, застеливши ліжка, прибравши, вмившись і задовольнивши інші потреби, вони зазвичай починають роботу зі сходом сонця. Від цієї миті ніхто не може заходити до кімнат або інших місць, крім майстерень і місць, призначених для їхньої роботи… Із настанням ночі дзвін сповіщає кінець роботи… Їм дають пів години, щоб упорядкувати свої ліжка, після чого їм не дозволено розмовляти вголос або видавати найменший шум” (Turnbull, 15–16). Як і в Ґлостері, одиночне ув’язнення не було повним; його застосовували до певних в’язнів, які в минулі часи зазнали б смертної кари, а також до тих усередині в’язниці, хто заслуговував на особливе покарання: “Там, без заняття, без будь-чого, що відволікало б його, очікуючи в непевності миті, коли його звільнять”, в’язень проводив “довгі тривожні години, не маючи нічого, крім роздумів, що постають у свідомості всіх винних людей” (Teeters, 1935, 49). Нарешті, як і в Ґенті, тривалість ув’язнення могла змінюватися залежно від поведінки в’язня: після ознайомлення зі справами тюремні інспектори

отримували від влади — без особливих труднощів аж до 1820-х років — помилування для в’язнів, які показали добру поведінку.

Крім того, Волнот-стріт мала низку особливих рис або принаймні розвинула те, що потенційно було присутнє в інших моделях. По-перше, принцип непублічності покарання. Хоча вирок і його підстави мали бути відомі всім, сама кара повинна була виконуватися таємно; публіка не мала втручатися ні як свідок, ні як гарант покарання. Досить було впевненості, що за стінами в’язень відбуває свій строк як приклад: більше не мало бути тих вуличних видовищ, які породив закон 1786 року, наклавши на певних в’язнів громадські роботи, що виконувалися в містах і на великих дорогах. [33] Покарання і виправлення, яке воно має здійснити, є процесами, що розгортаються між в’язнем і тими, хто за ним наглядає. Це процеси, які здійснюють перетворення індивіда в цілому — його тіла і його звичок через щоденну працю, яку його примушують виконувати, його розуму і його волі через духовну опіку, що йому надається: “Біблії та інші книги релігійної практики надаються; духовенство різних віросповідань, наявних у місті та передмістях, проводить служби раз на тиждень, і будь-яка інша повчальна особа може мати доступ до в’язнів у будь-який час” (Teeters, 1935, 53–4). Але це перетворення довіряється самій адміністрації. Самотності й самоперевірки недостатньо; суто релігійних повчань також. Робота над душею в’язня має виконуватися якомога частіше. В’язниця, хоч і є адміністративним апаратом, водночас буде машиною для зміни умів. Коли в’язень уперше входить до в’язниці, йому читають правила; “водночас інспектори намагаються зміцнити в ньому моральні обов’язки, які він тепер має; вони показують йому провину, яку він учинив щодо них, зло, що внаслідок цього постало для суспільства, яке його захищало, і потребу відшкодувати це своїм прикладом і своїм виправленням. Потім вони змушують його пообіцяти охоче виконувати свій обов’язок, поводитися пристойно, обіцяючи йому або дозволяючи сподіватися, що до завершення строку вироку він зможе отримати звільнення, якщо поводитиметься добре… Час від часу інспектори вважають своїм обов’язком розмовляти зі злочинцями по одному про їхні обов’язки як людей і як членів суспільства” (Turnbull, 27).

Але, без сумніву, найважливішим було те, що цей контроль і це перетворення поведінки супроводжувалися — і як умова, і як наслідок — розвитком знання про індивідів. Коли новий в’язень прибував, адміністрація Волнот-стріт отримувала звіт про його злочин, обставини, за яких він був учинений, короткий виклад допитів обвинуваченого, нотатки про його поведінку до й після вироку: необхідні елементи, якщо хотіли “вирішити, які заходи слід ужити, щоб зруйнувати його старі звички”. [34] І протягом усього тримання під вартою за ним спостерігали; його поведінку записували щодня, а інспектори — дванадцять місцевих достойників, призначених 1795 року, — які щотижня відвідували в’язницю по двоє, були поінформовані про події,

стежили за поведінкою кожного в’язня і вирішували, хто з них заслуговує на скорочення строку. Це дедалі ширше знання індивідів давало змогу розподіляти їх у в’язниці не стільки за їхніми злочинами, скільки за схильностями, які вони виявляли. В’язниця стала своєрідною постійною обсерваторією, що давала змогу розподіляти різновиди пороку або слабкості. З 1797 року в’язнів поділяли на чотири класи: перший — для тих, хто був прямо засуджений до одиночного ув’язнення або вчинив серйозні правопорушення у в’язниці; другий — для тих, хто був “добре відомий як старий правопорушник… чия зіпсована моральність, небезпечний характер, нерегулярні схильності або безладна поведінка” виявлялися під час перебування у в’язниці; третій — для тих, “чий характер і обставини до та після засудження давали підстави вважати, що вони не є звичними правопорушниками”; четвертий і останній був спеціальним відділенням, випробувальним класом для тих, чий характер ще не був відомий або хто, якби його краще знали, не заслуговував би потрапити до попередньої категорії (Teeters, 1935, 59). Організовувався цілий корпус індивідуалізувального знання, полем віднесення якого був не стільки скоєний злочин, принаймні не ізольовано, скільки потенційність небезпеки, прихована в індивіді й виявлена в його спостережуваній повсякденній поведінці. У цьому сенсі в’язниця функціонує як апарат знання.

Між цим апаратом покарання, запропонованим фламандською, англійською та американською моделями, між цими “виправними закладами” і всіма покараннями, уявленими реформаторами, можна встановити точки збігу й розбіжності.

Точки збігу. Насамперед існує різниця в часовому напрямі покарання. “Виправні заклади” були механізмами, спрямованими в майбутнє; вони теж були призначені не для того, щоб стерти злочин, а щоб запобігти його повторенню. “Що ж до мети, або кінцевої причини людських покарань, то вона не полягає у спокуті чи відшкодуванні за скоєний злочин; бо це треба залишити справедливому рішенню верховної істоти…” (Blackstone, 11). А в Пенсильванії Бакстон заявляв, що принципи Монтеск’є і Беккарії тепер повинні мати “силу аксіом”, що “запобігання злочинам є єдиною метою покарання” (Bradford, 3). Отже, карають не для того, щоб стерти злочин, а щоб перетворити злочинця — реального або потенційного; покарання має нести із собою певну виправну техніку. І тут Раш теж близький до юристів-реформаторів — хіба що, можливо, відрізняється метафорою, яку вживає, коли каже: ми винайшли машини, що полегшують працю; наскільки ж більше слід хвалити винахідника “найшвидших і найдієвіших методів повернення порочної частини людства до чесноти й щастя та викорінення частки пороку зі світу”. [35] Нарешті, англійські й американські моделі, як і проєкти законодавців та теоретиків, вимагають методів індивідуалізації покарання: за тривалістю, природою, інтенсивністю, способом виконання покарання має бути пристосоване до індивідуального

характеру і до небезпеки, яку він несе в собі для інших. Система покарань має бути відкритою для індивідуальних змінних. У загальних рисах моделі, більш-менш натхненні амстердамським *Rasphuis*, не суперечили пропозиціям реформаторів. На перший погляд навіть можна було б подумати, що вони є лише їхнім розвитком — або начерком — на рівні конкретних інституцій.

Однак розбіжність досить ясно виявляється тоді, коли визначити техніки цього індивідуалізувального виправлення. Різниця міститься в процедурі доступу до індивіда, у способі, яким каральна влада встановлює над ним контроль, в інструментах, які вона використовує, щоб здійснити це перетворення. Вона міститься в технології покарання, а не в його теоретичному підґрунті; у відношенні, яке воно встановлює з тілом і душею, а не в тому, як воно вписане в юридичну систему.

Таким був метод реформаторів. Де саме покарання прикладало свій тиск, де воно встановлювало контроль над індивідом? На рівні уявлень: уявлень про його інтереси, уявлень про його вигоди й невигоди, задоволення й незадоволення. І якщо покарання трапляється захопити тіло, застосувати до нього техніки, що майже не відрізняються від тортури, то це тому, що воно є — для засудженого і для глядачів — об’єктом уявлення. Яким інструментом діяли на уявлення? Іншими уявленнями, або радше зчепленнями ідей: злочин — покарання, уявлена вигода злочину — невигода, сприйнята в покараннях. Ці пари могли функціонувати лише в стихії публічності: каральні сцени встановлювали їх або підсилювали на очах у всіх; дискурс, який циркулював, щомиті знову вводив у обіг комплекс знаків. Роль злочинця в покаранні полягала в тому, щоб перед злочином і кримінальним кодексом знову ввести реальну присутність означуваного — тобто покарання, яке, згідно з умовами кодексу, має безпомилково асоціюватися з правопорушенням. Виробляючи це означуване рясно й видимо, а отже реактивуючи означувальну систему кодексу, ідея злочину починала функціонувати як знак покарання; саме цією монетою правопорушник сплачує свій борг суспільству. Отже, індивідуальне виправлення має забезпечити процес переозначення індивіда як суб’єкта права через посилення систем знаків і уявлень, які вони поширюють.

Апарат виправної каральності діє зовсім інакше. Точкою прикладання покарання є не уявлення, а тіло, час, повсякденні жести й діяльності; також і душа, але остільки, оскільки вона є осередком звичок. Тіло і душа як принципи поведінки утворюють той елемент, який тепер пропонується для карального втручання. Це втручання має спиратися не на мистецтво уявлень, а на продумане маніпулювання індивідом: “Я не маю більше сумніву, що кожен злочин має своє лікування в моральному й фізичному впливі…”; тому для того, щоб визначати покарання, “знадобиться певне знання принципів відчуття і симпатій,

що виникають у нервовій системі” (Rush, 13). Що ж до використовуваних інструментів, то це вже не комплекси уявлень, посилені й поширені, а форми примусу, схеми обмеження, застосовані й повторені. Вправи, а не знаки: розклади, обов’язкові рухи, регулярні діяльності, самотнє розмірковування, спільна праця, мовчання, старанність, повага, добрі звички. І, зрештою, у цій техніці виправлення намагаються відновити не стільки юридичного суб’єкта, залученого до фундаментальних інтересів суспільного договору, скільки слухняного суб’єкта, індивіда, підпорядкованого звичкам, правилам, наказам, владі, що безперервно здійснюється навколо нього і над ним, і якій він має дозволити автоматично функціонувати в собі. Отже, є два цілком різні способи реагувати на правопорушення: можна відновити юридичного суб’єкта суспільного договору або сформувати слухняного суб’єкта відповідно до загальної й детальної форми певної влади.

Усе це, без сумніву, було б не більше ніж умоглядною відмінністю — адже в кожному випадку йдеться про формування слухняних індивідів, — якби каральність “примусу” не несла з собою певних вирішальних наслідків. Дресирування поведінки через повний розклад, набуття звичок, обмеження тіла передбачають дуже особливе відношення між індивідом, якого карають, та індивідом, який його карає. Це відношення не тільки робить вимір видовища непотрібним: воно його виключає. [36] Агент покарання має здійснювати цілковиту владу, яку не може порушити жодна третя сторона; індивід, якого треба виправити, має бути повністю огорнутий владою, що здійснюється над ним. Таємність є необхідною, як і автономія — принаймні щодо цієї техніки покарання: вона мусить мати власне функціонування, власні правила, власні техніки, власне знання; вона має встановлювати власні норми, вирішувати власні результати. Стосовно юридичної влади, яка оголошує вину і фіксує загальні межі покарання, тут існує розрив або, в усякому разі, специфічність. Ці два наслідки — таємність і автономія у здійсненні влади карати — неприйнятні для теорії й політики каральності, які мають перед собою дві цілі: змусити всіх громадян брати участь у покаранні соціального ворога і зробити здійснення влади карати цілком відповідним та прозорим щодо законів, які публічно його визначають. Таємні покарання і покарання, не вказані в юридичному кодексі, влада карати, здійснювана в тіні за критеріями та з інструментами, що вислизають від контролю, — цього було досить, щоб скомпрометувати всю стратегію реформи. Після вироку формувалася влада, що нагадувала владу, здійснювану в старій системі. Влада, яка застосовувала покарання, тепер загрожувала стати такою ж довільною, такою ж деспотичною, як і влада, що колись їх призначала.

Кінець частини 12. Наступна частина починається з абзацу: “Коротко кажучи, розбіжність така: каральне місто чи примусова інституція?..”

Коротко кажучи, розбіжність така: каральне місто чи примусова інституція? З одного боку — функціонування каральної влади, розподіленої по всьому соціальному простору; присутньої всюди як сцена, видовище, знак, дискурс; читабельної, наче відкрита книга; такої, що діє через постійне перекодування свідомості громадян; такої, що усуває злочин за допомогою перешкод, поставлених перед самою ідеєю злочину; такої, що діє невидимо й непомітно на “м’які волокна мозку”, як висловлювався Серван. Влада карати, що проходила б уздовж усієї соціальної мережі, діяла б у кожній її точці й зрештою вже не сприймалася б як влада одних індивідів над іншими, а як безпосередня реакція всіх щодо окремого індивіда. З іншого боку — компактне функціонування влади карати: ретельне взяття на себе відповідальності за тіло і час засудженого, регулювання його рухів і поведінки системою влади й знання; узгоджена ортопедія, застосована до засуджених, щоб індивідуально їх повернути до належного стану; автономне управління цією владою, ізольованою і від соціального тіла, і від судової влади у строгому сенсі. Поява в’язниці позначає інституціоналізацію влади карати, або, точніше: чи владі карати — зі стратегічною метою, прийнятою наприкінці XVIII століття, тобто зі зменшенням народної незаконності, — краще служити, ховаючись під загальною соціальною функцією в “каральному місті”, чи вкладаючи себе в примусову інституцію, у замкнений простір “виправного закладу”?

У будь-якому разі можна сказати, що наприкінці XVIII століття постають три способи організації влади карати. Перший — той, що ще функціонував і спирався на старе монархічне право. Два інші відсилають до превентивного, утилітарного, виправного розуміння права карати, яке належить суспільству в цілому; але на рівні механізмів, які вони передбачають, вони дуже відрізняються один від одного. У загальних рисах можна сказати, що в монархічному праві покарання є церемоніалом суверенітету: воно використовує ритуальні знаки помсти, яку накладає на тіло засудженого; і перед очима глядачів розгортає ефект жаху — настільки інтенсивний, наскільки він переривчастий, нерегулярний і завжди піднесений над власними законами, — фізичну присутність суверена та його влади. Натомість юристи-реформатори бачили в покаранні процедуру перекваліфікації індивідів як суб’єктів, як юридичних суб’єктів; воно використовує не мітки, а знаки, закодовані комплекси уявлень, яким сцена покарання мала б надати якнайшвидшого поширення і якнайзагальнішого прийняття серед громадян. Нарешті, у проєкті тюремної інституції, що тоді розвивався, покарання розглядали як техніку примусу індивідів; воно застосовувало методи тренування тіла — не знаки, — через сліди, які залишає у формі звичок у поведінці; і воно передбачало встановлення особливої влади для управління карою. Отже, маємо суверена і його силу, соціальне тіло та адміністративний апарат; мітку, знак, слід; церемонію, уявлення, вправу; переможеного ворога,

юридичного суб’єкта в процесі перекваліфікації, індивіда, підданого безпосередньому примусу; закатоване тіло, душу з її маніпульованими уявленнями, тіло, піддане тренуванню. Перед нами три ряди елементів, що характеризують три механізми, які протистоять один одному в другій половині XVIII століття. Їх не можна звести до теорій права, хоч вони з ними перетинаються; їх не можна ототожнити з апаратами чи інституціями, хоч вони на них спираються; їх не можна вивести з моральних виборів, хоч вони знаходять своє виправдання в моралі. Це модальності, згідно з якими здійснюється влада карати: три технології влади.

Отже, проблема така: як сталося, що зрештою було прийнято третю з них? Як примусова, тілесна, одиночна, таємна модель влади карати замінила репрезентативну, сценічну, означувальну, публічну й колективну модель? Чому фізичне здійснення покарання — яке не є тортурою, — разом із в’язницею як його інституційною опорою, замінило соціальну гру знаків покарання і багатослівне свято, яке змушувало ці знаки циркулювати?

Примітки до розділу

[23] Ле Пелетьє де Сен-Фаржо. Автори, які відмовлялися від смертної кари, передбачали певні визначені покарання: Brissot, 29–30; Dufriche de Valazé, 344: довічне ув’язнення для тих, кого визнано “невиправно злими”.

[24] Masson, 139. Однак проти карної праці висували заперечення: або тому, що вона передбачала звернення до насильства (Ле Пелетьє), або тому, що вона означала профанацію священного характеру праці (Дюпор). Рабо Сент-Етьєн домігся прийняття терміна “примусова праця” на противагу “вільній праці, що належить виключно вільним людям” (*Archives Parlementaires*, XXVI, 710 і далі).

[25] Частину цього кодексу було перекладено у вступі до французького перекладу Colquhoun, 1807, I, 84.

[26] Цим пояснюються численні тюремні правила щодо здирств наглядачів, безпеки приміщень і неможливості для в’язнів спілкуватися між собою. Наприклад, вирок Діжонського *Parlement* від 21 вересня 1706 року. Див. також Serpillon, 601–47.

[27] Це точно повторено в декларації від 4 березня 1724 року щодо крадіїв-рецидивістів або в декларації від 18 липня 1724 року щодо волоцюжництва. Хлопець, надто молодий, щоб бути відправленим на галери, залишався у в’язниці, доки не досягав віку, коли його можна було туди послати, іноді — щоб відбути весь свій строк. Див. *Crime et criminalité en France sous l’Ancien Régime*, 266 і далі.

[28] Фаларіс, тиран грецького міста Акраганта в Сицилії, правив приблизно 560 року до н. е. Кажуть, він спалював людей живцем у мідному бику. Тут його ім’я використано як типовий образ тиранів загалом [прим. перекл. англ. вид.].

[29] Briey, “Tiers État”, цит. за Desjardin, 484. Див. Goubert and Denis, 203. У *cahiers* також трапляються вимоги зберегти будинки тримання під вартою, якими могли б користуватися родини.

[30] Див. Thorsten Sellin, *Pioneering in Penology*, 1944; це вичерпне дослідження амстердамських Rasphuis і Spinhuis. Можна залишити осторонь іншу “модель”, яку часто цитували у XVIII столітті. Це модель, запропонована Мабійоном у *Réflexions sur les prisons des ordres religieux*, перевиданій 1845 року. Схоже, цю працю було витягнуто із забуття в XIX столітті, коли католики сперечалися з протестантами щодо місця, яке ті посіли у філантропічному русі й у певних адміністративних органах. Праця Мабійона, яка, здається, залишалася відносно невідомою і маловпливовою, мала показати, що “перша думка американської пенітенціарної системи” є “цілком чернечою і французькою думкою, хоч би що казали, приписуючи їй женевське чи пенсильванське походження” (L. Faucher).

[31] Vilan XIV, 64; ця записка, пов’язана із заснуванням в’язниці в Ґенті, залишалася неопублікованою до 1841 року. Частота покарання вигнанням ще більше підкреслювала зв’язки між злочином і волоцюжництвом. У 1771 році Стани Фландрії зауважували, що “покарання вигнанням, накладені на жебраків, залишаються бездіяльними, з огляду на те, що Стани пересилають одне одному осіб, яких вважають шкідливими в себе. Унаслідок цього жебрак, якого таким чином ганяють із місця на місце, зрештою доб’ється того, що його повісять; тоді як, якби йому дали звичку до праці, він не став би на свій лихий шлях” (Stoobant, 228).

[32] Квакери, безперечно, також знали амстердамські Rasphuis і Spinhuis. Див. Sellin, 109–10. У будь-якому разі в’язниця Волнот-стріт була продовженням притулку для бідних, відкритого 1767 року, і карного законодавства, яке квакери прагнули запровадити попри англійську адміністрацію.

[33] Про безлади, спричинені цим законом, див. Rush, 5–9, і Vaux, 45. Слід зазначити, що в доповіді J. L. Siegel, яка надихнула амстердамський Rasphuis, передбачалося, що покарання не проголошуватимуть публічно, що в’язнів заводитимуть до в’язниці вночі, що наглядачі присягатимуть не розкривати їхньої особи і що відвідини не дозволятимуться (Sellin, 27–8).

[34] Б. Раш, один з інспекторів, занотовує після відвідин Волнот-стріт: “Моральна опіка: проповіді, читання добрих книжок, чистота одягу й

кімнат, ванни; голос не підвищують, мало вина, якомога менше тютюну, мало непристойних або блюзнірських розмов. Постійна праця: сади доглянуті; це прекрасно: 1200 качанів капусти” (у Teeters, 1935, 50).

[35] Rush, 14. Ця ідея апарату для перетворення людських істот уже трапляється в проєкті Генвея щодо “виправного закладу”: “Ідея лікарні та ідея злочинця несумісні; але спробуймо зробити в’язницю справжнім і дієвим виправним закладом, замість того щоб вона, як інші, була школою пороку” (Hanway, 52).

[36] Див. критику каральних видовищ у Раша, зокрема тих, які уявляв Dufriche du Valazé (Rush, 5–9).

Кінець частини 13. Наступна частина починається з Частини третьої: “Дисципліна”.

Частина третя. Дисципліна

1. Покірні тіла

Візьмімо ідеальний образ солдата, яким його ще бачили на початку XVII століття. Передусім солдат був тим, кого можна впізнати здалеку; він мав певні ознаки: природні знаки своєї сили й мужності, а також сліди своєї гордості; його тіло було гербом його сили й доблесті. І хоча правда, що військової справи він мусив навчатися поступово — зазвичай у самому бою, — такі рухи, як марш, і такі постави, як тримання голови, здебільшого належали до тілесної риторики честі. «Ознаки, за якими можна впізнати тих, хто найбільш придатний до цього ремесла, — це жвавий, бадьорий вигляд, піднесена голова, підтягнутий живіт, широкі плечі, довгі руки, сильні пальці, невеликий живіт, міцні стегна, тонкі ноги й сухі ступні, бо людина такої статури не може не бути спритною і сильною»; коли солдат стає пікінером, він «мусить іти в ногу, щоб мати якомога більше грації та поважності, адже піка — почесна зброя, гідна того, щоб її носили з поважністю і сміливістю» (Montgommery, 6 і 7). Наприкінці XVIII століття солдат уже стає чимось, що можна виготовити; з безформної глини, з непридатного тіла можна сконструювати потрібну машину; постава поступово виправляється; розрахований примус повільно проходить крізь кожну частину тіла, опановує її, робить податливою, завжди готовою, непомітно переходить в автоматизм звички. Коротше кажучи, з нього «усунули селянина» і надали йому «вигляду солдата» (ордонанс від 20 березня 1764 року). Рекрутів привчають «тримати голову високо й прямо; стояти рівно, не згинаючи спини, випнувши живіт, розгорнувши груди й відвівши плечі назад; а щоб допомогти їм набути цієї звички, їх ставлять у таке положення біля стіни, щоб п’яти, стегна, поперек і плечі торкалися її, так само як і тильні боки кистей, коли руки розгортають назовні, не

відводячи їх від тіла… Так само їх навчать ніколи не опускати погляду на землю, а дивитися прямо на тих, повз кого вони проходять… залишатися нерухомими, доки не буде подано наказ, не рухаючи головою, руками або ногами… нарешті, маршировати сміливим кроком, із напруженим коліном і підколінним сухожиллям, на носках, які мають бути розвернуті назовні» (ордонанс від 20 березня 1764 року).

Класична доба відкрила тіло як об’єкт і мішень влади. Досить легко знайти ознаки тієї уваги, яку тоді приділяли тілу, — тілу, яким маніпулюють, яке формують, тренують, яке кориться, відповідає, набуває вправності й збільшує свої сили. Велику книгу Людини-машини писали одночасно у двох регістрах: в анатомо-метафізичному, перші сторінки якого написав Декарт і який продовжили лікарі та філософи, і в техніко-політичному, що склався з цілого комплексу регламентів, а також емпіричних і розрахованих методів, пов’язаних з армією, школою та лікарнею, — методів контролю або виправлення операцій тіла. Ці два регістри цілком різні, адже в одному випадку йшлося про підкорення та використання, а в другому — про функціонування й пояснення: існувало тіло корисне і тіло зрозуміле. І все ж між одним і другим є точки перетину. *L’Homme-machine* Ламетрі є водночас матеріалістичним зведенням душі та загальною теорією дресури, у центрі якої панує поняття «покірності», що поєднує тіло, яке можна аналізувати, з тілом, яким можна маніпулювати. Покірним є тіло, яке можна підкорити, використати, перетворити й удосконалити. Знамениті автомати, з іншого боку, були не лише способом проілюструвати організм; вони були також політичними маріонетками, зменшеними моделями влади: Фрідріх II, педантичний король малих машин, добре вишколених полків і довгих вправ, був ними одержимий.

Що ж було такого нового в цих проєктах покірності, які так цікавили XVIII століття? Звісно, не вперше тіло ставало об’єктом таких владних і наполегливих вкладень; у кожному суспільстві тіло перебувало в полоні дуже суворих сил, які накладали на нього обмеження, заборони або обов’язки. Проте в цих техніках було кілька нових речей. Передусім — масштаб контролю: йшлося вже не про те, щоб трактувати тіло *en masse*, «оптом», ніби воно є нероздільною єдністю, а про те, щоб опрацьовувати його «вроздріб», індивідуально; здійснювати над ним тонкий примус, здобувати над ним захвати на рівні самого механізму — рухів, жестів, постав, швидкості: інфінітезимальна влада над активним тілом. Далі — об’єкт контролю: це вже не були або вже не були насамперед значущі елементи поведінки чи мова тіла, а економія, ефективність рухів, їхня внутрішня організація; примус спрямовується радше на сили, ніж на знаки; єдиною справді важливою церемонією стає вправа. Нарешті — модальність: вона передбачає безперервний, постійний примус, який наглядає радше за процесами діяльності, ніж за її результатом, і здійснюється згідно з кодифікацією, що якомога щільніше розчленовує час, простір і рух. Ці методи, які уможливили

ретельний контроль операцій тіла, забезпечили постійне підкорення його сил і нав’язали їм відношення покірність-корисність, можна назвати «дисциплінами». Багато дисциплінарних методів існувало вже давно — у монастирях, арміях, майстернях. Але протягом XVII і XVIII століть дисципліни стали загальними формулами панування. Вони відрізнялися від рабства, бо не ґрунтувалися на відношенні привласнення тіл; власне, витонченість дисципліни полягала в тому, що вона могла обійтися без цього коштовного й насильницького відношення, досягаючи принаймні не менших ефектів корисності. Вони відрізнялися і від «служби», яка була постійним, тотальним, масивним, неаналітичним і необмеженим відношенням панування, встановленим у формі індивідуальної волі пана, його «примхи». Вони відрізнялися від васалітету — дуже кодифікованого, але віддаленого відношення підлеглості, яке стосувалося радше не операцій тіла, а продуктів праці та ритуальних знаків вірності. Вони відрізнялися також від аскетизму й від «дисциплін» монастирського типу, функція яких полягала радше в досягненні зречень, ніж у збільшенні корисності, і які, хоча й передбачали послух іншим, мали головною метою посилення влади кожного індивіда над власним тілом. Історичний момент дисциплін був моментом народження мистецтва людського тіла, спрямованого не лише на зростання його вмінь і не лише на посилення його підкорення, а на формування такого відношення, яке в самому механізмі робить його тим слухнянішим, чим кориснішим воно стає, і навпаки. Тоді формувалася політика примусів, що діють на тіло, розрахована маніпуляція його елементами, жестами, поведінкою. Людське тіло входило в механізм влади, який його досліджує, розкладає на частини й перебудовує. Народжувалася «політична анатомія», яка була водночас і «механікою влади»; вона визначала, як можна здобути владу над тілами інших — не тільки для того, щоб вони робили те, чого від них хочуть, а щоб вони діяли так, як від них хочуть: із техніками, швидкістю й ефективністю, які визначаються ззовні. Отже, дисципліна виробляє підкорені й натреновані тіла, «покірні» тіла. Дисципліна збільшує сили тіла — в економічних термінах корисності — і зменшує ці самі сили — у політичних термінах послуху. Коротше кажучи, вона відокремлює владу від тіла; з одного боку, перетворює її на «здатність», «спроможність», яку прагне збільшити; з іншого — змінює напрям енергії, сили, що могла б із цього постати, і перетворює її на відношення суворого підкорення. Якщо економічна експлуатація відокремлює силу праці від її продукту, то, скажімо так, дисциплінарний примус встановлює в тілі стискальний зв’язок між збільшеною придатністю і збільшеним пануванням.

«Винайдення» цієї нової політичної анатомії не слід розглядати як раптове відкриття. Це радше множинність часто дрібних процесів, різного походження й розсіяної локалізації, які накладаються один на одного, повторюються або наслідують один одного, підтримують один

одного, відрізняються один від одного залежно від сфери застосування, збігаються й поступово виробляють креслення загального методу. Вони дуже рано діяли в середній освіті, пізніше — у початкових школах; повільно проникали в простір лікарні; а за кілька десятиліть перебудували військову організацію. Іноді вони дуже швидко циркулювали з одного пункту до іншого — між армією та технічними чи середніми школами, — іноді повільно й непомітно — підступна мілітаризація великих майстерень. Майже щоразу їх запроваджували у відповідь на конкретні потреби: промислову інновацію, новий спалах певних епідемічних хвороб, винайдення рушниці або перемоги Пруссії. Але це не завадило їм повністю вписатися в загальні й істотні трансформації, які тепер треба спробувати окреслити.

Тут не може йтися про написання історії різних дисциплінарних інституцій з усіма їхніми індивідуальними відмінностями. Я маю намір лише накреслити на низці прикладів деякі з істотних технік, які найлегше поширювалися з однієї сфери до іншої. Це завжди були ретельні, часто дріб’язкові техніки, але вони мали своє значення: бо визначали певний спосіб детального політичного інвестування тіла, «нову мікрофізику» влади; і тому, що від XVII століття вони постійно простягалися до дедалі ширших сфер, ніби прагнули охопити все соціальне тіло. Маленькі хитрощі, наділені великою здатністю поширення; тонкі розташування, на перший погляд невинні, але глибоко підозрілі; механізми, що корилися економіям, надто ганебним, щоб їх визнавати, або переслідували дрібні форми примусу, — саме вони, однак, спричинили мутацію каральної системи на порозі сучасної доби. Їхній опис вимагатиме великої уваги до деталей: під кожним набором фігур треба шукати не сенс, а пересторогу; треба розміщувати їх не лише в нерозплутності функціонування, а й у зв’язності тактики. Це хитрощі не так великого розуму, який діє навіть уві сні й надає значення незначному, як уважної «зловорожості», що обертає на свою користь усе. Дисципліна — це політична анатомія деталі.

Перш ніж втратити терпіння, варто згадати слова маршала де Сакса: «Хоча тих, хто займається деталями, вважають людьми обмеженого розуму, мені здається, що ця частина є суттєвою, бо вона становить основу; неможливо звести жодну будівлю або встановити жодний метод, не розуміючи його принципів. Недостатньо мати схильність до архітектури. Треба ще знати каменярську справу» (Saxe, 5). Можна було б написати цілу історію такого «обтесування каменю» — історію утилітарної раціоналізації деталі в моральній відповідальності та політичному контролі. Класична доба не започаткувала її; радше вона її прискорила, змінила її масштаб, дала їй точні інструменти й, можливо, знайшла для неї певні відлуння в обчисленні нескінченно малого або в описі найдрібніших характеристик природних істот. У кожному разі «деталь» давно була категорією теології й аскетизму: кожна деталь важлива, бо в очах Бога жодна неосяжність не є більшою за деталь і

ніщо не є таким малим, щоб не було бажане однією з його окремих волей. У цій великій традиції піднесення деталі досить легко знаходили своє місце всі дрібниці християнського виховання, схоластичної чи військової педагогіки, усі форми «тренування». Для дисциплінованої людини, як і для справжнього вірянина, жодна деталь не є неважливою, але не стільки через сенс, який вона приховує в собі, скільки через зачіпку, яку вона дає владі, що хоче її схопити. Характерним є великий гімн «малим речам» та їхній вічній важливості, проспіваний Жаном-Батістом де Ла Салем у його *Traité sur les obligations des frères des Écoles chrétiennes*. Містика повсякденного тут поєднується з дисципліною найдрібнішого. «Як небезпечно нехтувати малими речами. Яка втішна думка для такої душі, як моя, мало схильної до великих дій: думати, що вірність малим речам може, через непомітний поступ, піднести нас до найвищої святості; бо малі речі ведуть до більших… Малі речі; скажуть: ах, Боже мій, що великого можемо ми зробити для тебе, слабкі й смертні створіння, якими ми є. Малі речі; а якби великі речі трапилися, чи виконали б ми їх? Чи не здалися б вони нам понад наші сили? Малі речі; і якщо Бог приймає їх і хоче прийняти їх як великі речі? Малі речі; чи хтось колись це відчував? Чи судять про це з досвіду? Малі речі; отже, людина, безперечно, винна, якщо, бачачи їх такими, відмовляється від них? Малі речі; однак саме вони зрештою створили великих святих! Так, малі речі; але великі мотиви, великі почуття, велика ревність, великий запал, а отже — великі заслуги, великі скарби, великі нагороди» (La Salle, *Traité…*, 238–239). Ретельність регламентів, прискіпливість інспекцій, нагляд за найменшим уламком життя й тіла невдовзі дадуть — у контексті школи, казарми, лікарні або майстерні — світський зміст, економічну або технічну раціональність цьому містичному обрахунку інфінітезимального і безмежного. І «Історія деталі» у XVIII столітті, під головуванням Жана-Батіста де Ла Саля, торкаючись Лейбніца й Бюффона, проходячи через Фрідріха II, охоплюючи педагогіку, медицину, військову тактику та економіку, мала б привести нас наприкінці століття до людини, яка мріяла бути іншим Ньютоном: не Ньютоном неосяжностей небес і планетних мас, а Ньютоном «малих тіл», малих рухів, малих дій; до людини, яка відповіла на зауваження Монжа «був лише один світ, який треба було відкрити»: «Що я чую? А світ деталей, хто ніколи не мріяв про той інший світ, що з ним? Я вірив у нього від п’ятнадцяти років. Уже тоді я був ним зайнятий, і ця пам’ять живе в мені як нав’язлива думка, від якої неможливо відмовитися… Той інший світ є найважливішим із усього, що я тішу себе думкою, ніби відкрив: коли я думаю про нього, у мене болить серце» (ці слова приписано Бонапартові у вступі до *Notions synthétiques et historiques de philosophie naturelle* Сент-Ілера). Наполеон не відкрив цього світу; але ми знаємо, що він узявся його організувати; він хотів влаштувати навколо себе механізм влади, який дав би йому змогу бачити найменшу подію, що відбувалася в державі, якою він правив; він мав намір, за допомогою суворої дисципліни, яку нав’язував,

«охопити всю цю величезну машину так, щоб жодна найменша деталь не вислизнула з його уваги» (Treilhard, 14).

Ретельне спостереження за деталлю і водночас політичне усвідомлення цих малих речей — задля контролю над людьми та їхнього використання — постають у класичну добу, несучи із собою цілий комплекс технік, цілий корпус методів і знань, описів, планів і даних. І саме з таких дрібниць, без сумніву, народилася людина сучасного гуманізму. [37]

[37] Я оберу приклади з військових, медичних, освітніх і промислових інституцій. Інші приклади можна було б узяти з колонізації, рабства й виховання дітей.

Мистецтво розподілів

Передусім дисципліна виходить із розподілу індивідів у просторі. Для досягнення цієї мети вона застосовує кілька технік.

1. Дисципліна іноді потребує *замикання*, тобто визначення місця, відмінного від усіх інших і замкненого в самому собі. Це захищене місце дисциплінарної монотонності. Існувало велике «ув’язнення» волоцюг і жебраків; існували й інші, скромніші, але підступні та дієвіші форми. Існували *колежі*, або середні школи: монастирська модель поступово нав’язувалася; інтернат постав як найдосконаліший, якщо й не найпоширеніший, освітній режим; у Луї-ле-Гран він став обов’язковим, коли після вигнання єзуїтів цей заклад перетворили на зразкову школу (пор. Ariès, 308–313 і Snyders, 35–41). Існували військові казарми: армію, цю блукаючу масу, треба було втримати на місці; треба було запобігати грабункам і насильству; заспокоювати страхи місцевих мешканців, які не люблять, коли через їхні міста проходять війська; уникати конфліктів із цивільною владою; припиняти дезертирство, контролювати витрати. Ордонанс 1719 року передбачав спорудження кількох сотень казарм за зразком тих, що вже були зведені на півдні країни; це мали бути суворі замкнені простори: «Усе буде оточене зовнішнім муром заввишки десять футів, який охоплюватиме згадані будинки на відстані тридцяти футів від усіх боків»; це мало підтримувати війська в «порядку й дисципліні, так щоб офіцер міг відповідати за них» (*L’Ordonnance militaire*, IXL, 25 вересня 1719 року). 1745 року казарми були приблизно у 320 містах; а 1775 року, за оцінками, загальна місткість казарм становила близько 200 000 чоловік (Daisy, 201–209; анонімна записка 1775 року, Dépôt de la guerre, 3689, f. 156; Navereau, 132–135). Поряд із поширенням майстерень розвивалися також великі виробничі простори, однорідні й чітко визначені: спочатку об’єднані мануфактури, а потім, у другій половині XVIII століття, власне підприємства або фабрики (залізоробні майстерні Шоссада

займали майже весь півострів Медін між Ньєвром і Луарою; щоб заснувати фабрику Ендре 1777 року, Вілкінсон за допомогою насипів і дамб створив острів на Луарі; Туфе збудував Ле-Крезо в долині Шарбоньєр, яку він перетворив, і звів житло для робітників на самій фабриці); це була зміна масштабу, але також і новий тип контролю. Фабрику прямо порівнювали з монастирем, фортецею, мурованим містом; вартовий «відчинятиме ворота лише тоді, коли робітники повернуться, і після того, як пролунає дзвін, що сповіщає про відновлення роботи»; через чверть години вже нікого не впускатимуть; наприкінці дня начальники майстерень віддаватимуть ключі швейцарському вартовому фабрики, який тоді відчинятиме ворота (*Amboise*, f. 12,1301). Мета полягала в тому, щоб отримати максимальні переваги й нейтралізувати незручності — крадіжки, переривання роботи, заворушення та «змови» — у міру того, як продуктивні сили дедалі більше концентрувалися; захистити матеріали й інструменти та опанувати робочу силу: «Порядок та інспекція, які треба підтримувати, вимагають, щоб усі робітники були зібрані під одним дахом, аби компаньйон, якому доручено управління мануфактурою, міг запобігати зловживанням, що можуть виникнути серед робітників, виправляти їх і зупиняти їхній розвиток уже на початку» (Dauphin, 199).

2. Але принцип «замикання» не є ні постійним, ні необхідним, ні достатнім для дисциплінарного механізму. Цей механізм працює з простором значно гнучкіше й детальніше. Передусім він робить це за принципом елементарної локалізації, або *розчленування*. Кожен індивід має своє місце; і кожне місце — свого індивіда. Треба уникати розподілів групами; розбивати колективні розташування; аналізувати нечіткі, масивні або швидкоплинні множинності. Дисциплінарний простір прагне поділитися на стільки ділянок, скільки є тіл або елементів, що їх треба розподілити. Потрібно усунути наслідки неточного розміщення, неконтрольованого зникнення індивідів, їхнього розпорошеного руху, їхнього непридатного й небезпечного згущення; це була тактика проти дезертирства, проти волоцюжництва, проти скупчення. Її метою було встановлювати присутність і відсутність, знати, де і як розташувати індивідів, налагоджувати корисні комунікації й переривати інші, мати змогу щомиті наглядати за поведінкою кожного індивіда, оцінювати її, судити про неї, обчислювати його якості або заслуги. Отже, це була процедура, спрямована на знання, опанування й використання. Дисципліна організовує аналітичний простір.

І тут вона також зустрілася зі старим архітектурним і релігійним методом: монастирською келією. Навіть якщо відсіки, які вона

призначає, стають суто ідеальними, дисциплінарний простір у своїй основі завжди є комірковим. Відповідно до певного аскетизму, самотність була необхідна і тілу, і душі: принаймні в певні моменти вони повинні були залишитися наодинці зі спокусою і, можливо, із суворістю Бога. «Сон є образом смерті, спальня — образом гробниці… хоча спальні спільні, ліжка, однак, розташовані так і так точно закриті завісами, що дівчата можуть вставати й лягати, не будучи побаченими» (*Règlement pour la communauté des filles du Bon Pasteur*, у Delamare, 507). Але це ще дуже груба форма.

3. Правило функціональних місць поступово, у дисциплінарних інституціях, кодувало простір, який архітектура зазвичай залишала в розпорядженні кількох різних ужитків. Окремі місця визначалися не лише відповідно до потреби наглядати й розривати небезпечні комунікації, а й для створення корисного простору. Цей процес чітко проявився в лікарнях, особливо у військових і морських шпиталях. У Франції, здається, Рошфор був водночас експериментом і моделлю. Порт, а військовий порт — із циркуляцією товарів, людей, завербованих добровільно чи примусово, моряків, що сідають на кораблі й сходять із них, хвороб та епідемій, — є місцем дезертирства, контрабанди, зараження: це перехрестя небезпечних змішувань, місце зустрічі заборонених циркуляцій. Отже, морський шпиталь має лікувати; але щоб робити це, він мусить бути фільтром, механізмом, який прикріплює до місця й розділяє; він мусить накласти хватку на всю цю рухливу, роїсту масу, розсіюючи плутанину незаконності й зла. Медичний нагляд за хворобами та зараженнями невіддільний від цілої низки інших контролів: військового контролю над дезертирами, фіскального контролю над товарами, адміністративного контролю над ліками, пайками, зникненнями, одужаннями, смертями, симуляціями. Звідси потреба суворо розподіляти й розчленовувати простір. Перші заходи в Рошфорі стосувалися радше речей, ніж людей, цінних товарів, а не пацієнтів. Організація фіскального й економічного нагляду передувала технікам медичного спостереження: ліки замикали на ключ, їхнє використання реєстрували; трохи пізніше було вироблено систему перевірки реальної кількості пацієнтів, їхньої ідентичності, частин, до яких вони належали; потім почали регулювати їхні входи й виходи; їх змушували залишатися у своїх палатах; до кожного ліжка прикріплювали ім’я його мешканця; кожного, кого лікували, заносили до реєстру, з яким лікар мусив ознайомлюватися під час обходу; ще пізніше з’явилися ізоляція заразних хворих і окремі ліжка. Поступово на терапевтичний простір накладався адміністративний і політичний простір; він прагнув індивідуалізувати тіла, хвороби, симптоми, життя і смерті; він утворював справжню таблицю зіставлених і ретельно

відокремлених одиничностей. Із дисципліни народився медично корисний простір.

На фабриках, що з’явилися наприкінці XVIII століття, принцип індивідуалізуючого розчленування ускладнився. Йшлося про те, щоб розподіляти індивідів у просторі, де їх можна було б ізолювати й нанести на карту; але також і про те, щоб узгодити цей розподіл із виробничою машиною, яка мала власні вимоги. Розподіл тіл, просторове розташування виробничого устаткування і різні форми діяльності в розподілі «постів» мали бути пов’язані між собою. Мануфактура Оберкампфа в Жуї підкорялася цьому принципові. Вона складалася з низки майстерень, визначених за кожним великим типом операцій: для друкарів, підручних, колористів, жінок, які підправляли малюнок, граверів, фарбарів. Найбільша будівля, зведена 1791 року Туссеном Барре, мала 110 метрів завдовжки і три поверхи. Перший поверх був призначений головним чином для набійного друку; у ньому було 132 столи, розташовані у два ряди вздовж майстерні, яка мала вісімдесят вісім вікон; кожен друкар працював за столом зі своїм «підтягувачем», який готував і розкладав фарби. Усього там було 264 особи. Біля кінця кожного столу стояла своєрідна стійка, на якій щойно надрукований матеріал залишали сушитися (Saint-Maur). Проходячи центральним проходом майстерні туди й назад, можна було здійснювати нагляд, одночасно загальний та індивідуальний: спостерігати присутність і старанність робітника, якість його роботи; порівнювати робітників між собою, класифікувати їх за вмінням і швидкістю; відстежувати послідовні етапи виробничого процесу. Усі ці серіалізації утворювали постійну сітку: плутанину було усунено [38], тобто виробництво було розділене, а трудовий процес — зчленований, з одного боку, відповідно до його стадій або елементарних операцій, а з іншого — відповідно до індивідів, конкретних тіл, які його виконували: кожну змінну цієї сили — силу, швидкість, вправність, сталість — можна було спостерігати, а отже, характеризувати, оцінювати, обчислювати й пов’язувати з індивідом, який був її конкретним носієм. Так, розкладену в цілком читабельний спосіб по всій серії індивідуальних тіл, робочу силу можна аналізувати в індивідуальних одиницях. У момент появи великої промисловості під поділом виробничого процесу виявляється індивідуалізуюче дроблення робочої сили; розподіли дисциплінарного простору часто забезпечували і те, й інше.

4. У дисципліні елементи взаємозамінні, бо кожен визначається місцем, яке він посідає в серії, і проміжком, що відділяє його від інших. Отже, одиницею є не територія — одиниця панування — і не місце — одиниця проживання, а *ранг*: місце, яке посідають у класифікації; точка перетину рядка й колонки; інтервал у серії інтервалів, які можна проходити один за одним. Дисципліна — це мистецтво рангу, техніка перетворення розташувань. Вона індивідуалізує тіла за допомогою локалізації, яка не надає їм

фіксованої позиції, а розподіляє їх і примушує циркулювати в мережі відношень.

Візьмімо приклад «класу». У єзуїтських колежах ще існувала організація, водночас бінарна й об’єднана; класи, які могли налічувати до двохсот або трьохсот учнів, поділялися на групи по десять; кожна з цих груп зі своїм «декуріоном» розміщувалася в таборі — римському або карфагенському; кожна «декурія» мала відповідник у протилежному таборі. Загальна форма була формою війни й суперництва; робота, навчання і класифікація здійснювалися у формі поєдинку, через протистояння двох армій; внесок кожного учня вписувався в цей загальний двобій; він сприяв перемозі або поразці цілого табору; а учням призначали місце, що відповідало функції кожного індивіда і його вартості як бійця в єдиній групі його «декурії» (Rochemonteix, 51 і далі). До того ж треба зауважити, що ця римська комедія давала змогу поєднати з бінарними вправами суперництва просторове розташування, натхнене легіоном, із рангом, ієрархією, пірамідальним наглядом. Не слід забувати, що загалом римська модель в епоху Просвітництва відігравала подвійну роль: у своєму республіканському аспекті вона була самим утіленням свободи; у своєму військовому аспекті — ідеальною схемою дисципліни. Рим XVIII століття і Революції був Римом Сенату, але також і Римом легіону; це був Рим Форуму, але також і Рим таборів. Аж до імперії римське посилання дещо двозначно передавало юридичний ідеал громадянства і техніку дисциплінарних методів. У всякому разі, власне дисциплінарний елемент у давній байці, яку використовували єзуїтські колежі, почав переважати елемент турніру й удаваної війни. Поступово — але особливо після 1762 року — освітній простір розгортається; клас стає однорідним, він уже не складається з індивідуальних елементів, розташованих поряд один з одним під оком учителя. У XVIII столітті «ранг» починає визначати головну форму розподілу індивідів у навчальному порядку: ряди або ранги учнів у класі, коридорах, дворах; ранг, який надається кожному учневі наприкінці кожного завдання і кожного іспиту; ранг, який він здобуває від тижня до тижня, від місяця до місяця, від року до року; шикування вікових груп одна за одною; послідовність предметів, що викладаються, і питань, що розглядаються, відповідно до порядку зростання складності. І в цьому комплексі обов’язкових вирівнювань кожен учень, залежно від свого віку, успішності, поведінки, посідає то один ранг, то інший; він постійно переміщується через серію відсіків: одні з них є «ідеальними» відсіками, що позначають ієрархію знань або здібностей; інші матеріально, у просторі колежу або класної кімнати, виражають розподіл цінностей або заслуг. Це безперервний рух, у якому індивіди замінюють одне одного в просторі, розміченому вирівняними інтервалами.

Організація серійного простору була однією з великих технічних мутацій початкової освіти. Вона дала змогу перевершити традиційну

систему, коли один учень кілька хвилин працював із учителем, тоді як решта різнорідної групи залишалася бездіяльною й без нагляду. Призначаючи індивідуальні місця, вона зробила можливим нагляд за кожним індивідом і одночасну роботу всіх. Вона організувала нову економію часу навчання. Вона змусила освітній простір функціонувати як машина навчання, але також як машина нагляду, ієрархізації та винагородження. Жан-Батіст де Ла Саль мріяв про класну кімнату, у якій просторовий розподіл міг би забезпечити цілу серію розрізнень одразу: за успіхами учнів, їхньою вартістю, характером, старанністю, охайністю та статками батьків. Так класна кімната утворила б одну велику таблицю з багатьма різними входами під прискіпливим «класифікаційним» оком учителя: «У кожному класі будуть місця, призначені для всіх учнів усіх уроків, так що всі, хто відвідує той самий урок, завжди займатимуть те саме місце. Учні, що відвідують найвищі уроки, сидітимуть на лавках, найближчих до стіни, а інші — відповідно до порядку уроків, просуваючись до середини класної кімнати… Кожному з учнів буде призначено його місце, і ніхто з них не залишить його й не змінить інакше, як за наказом або зі згоди шкільного інспектора». Треба влаштувати все так, щоб «ті, чиї батьки недбалі й вошиві, були відокремлені від тих, хто дбайливий і чистий; щоб неслухняний і легковажний учень був посаджений між двома добре вихованими й серйозними, а розпусний — або сам, або між двома побожними учнями» [39].

Організовуючи «комірки», «місця» й «ранги», дисципліни створюють складні простори, водночас архітектурні, функціональні та ієрархічні. Це простори, які забезпечують фіксовані позиції й дозволяють циркуляцію; вони вирізають індивідуальні сегменти й установлюють операційні зв’язки; вони позначають місця й указують цінності; вони гарантують послух індивідів, але також кращу економію часу й жесту. Це змішані простори: реальні, бо вони керують розташуванням будівель, кімнат, меблів, але також ідеальні, бо на це розташування накладаються характеристики, оцінки, ієрархії. Отже, перша з великих операцій дисципліни — це створення «*tableaux vivants*», «живих таблиць», які перетворюють плутані, непотрібні або небезпечні натовпи на впорядковані множинності. Складання «таблиць» було однією з великих проблем наукової, політичної та економічної технології XVIII століття: як розташовувати ботанічні й зоологічні сади і водночас будувати раціональні класифікації живих істот; як спостерігати, наглядати, упорядковувати циркуляцію товарів і грошей і таким чином створювати економічну таблицю, яка могла б слугувати принципом зростання багатства; як оглядати людей, спостерігати їхню присутність і відсутність та формувати загальний і постійний реєстр збройних сил; як розподіляти пацієнтів, відокремлювати їх одне від одного, розділяти лікарняний простір і створювати систематичну класифікацію хвороб: усе це були парні операції, у яких два елементи — розподіл і аналіз,

нагляд і зрозумілість — нерозривно пов’язані. У XVIII столітті таблиця була водночас технікою влади і процедурою знання. Йшлося про те, щоб організувати множинне, забезпечити собі інструмент, який міг би охопити його й опанувати; йшлося про те, щоб накласти на нього «порядок». Подібно до військового генерала, про якого говорив Ґібер, натураліст, лікар, економіст були «засліплені неосяжністю, приголомшені множиною… незліченні комбінації, що виникають із множинності предметів, стільки турбот разом утворюють тягар, вищий за його сили. Удосконалюючись, наближаючись до істинних принципів, наука сучасної війни може стати простішою і менш важкою»; армії «з простою, подібною тактикою, здатною пристосовуватися до кожного руху… було б легше пересувати й вести» (Guibert, xxxvi). Тактика — просторове впорядкування людей; таксономія — дисциплінарний простір природних істот; економічна таблиця — регульований рух багатства.

Але таблиця не виконує тієї самої функції в цих різних регістрах. У порядку економіки вона уможливлює вимірювання кількостей і аналіз рухів. У формі таксономії її функція полягає в характеризації, а отже, у зведенні індивідуальних особливостей, і в утворенні класів, а отже, у виключенні міркувань про кількість. Натомість у формі дисциплінарного розподілу таблиця має функцію обробляти саму множинність, розподіляти її й виводити з неї якомога більше ефектів. Якщо природна таксономія розташована на осі, що поєднує ознаку й категорію, то дисциплінарна тактика розташована на осі, що поєднує одиничне і множинне. Вона дає змогу водночас характеризувати індивіда як індивіда й упорядковувати дану множинність. Це перша умова контролю й використання ансамблю відмінних елементів: основа мікрофізики того, що можна було б назвати «комірковою» владою.

[38] Пор. те, що писав Ла Меттрі після відвідання Ле-Крезо: «Будівлі для такого прекрасного закладу і такої великої кількості різних робіт мають займати достатню площу, щоб під час роботи серед робітників не було плутанини» (La Métherie, 66).

[39] J.-B. de la Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, B.N. Ms. 11759, 248–249. Трохи раніше Батенкур пропонував поділити класні кімнати на три частини: «Найпочеснішу — для тих, хто вивчає латину… Треба підкреслити, що за столами має бути стільки місць, скільки буде тих, хто пише, щоб уникнути плутанини, яку зазвичай спричиняють ліниві». В іншій — ті, хто вчиться читати: лава для багатих і лава для бідних, «щоб не передавалися паразити». Третя секція — для новачків: «Коли їхні здібності буде визнано, їм дадуть місце» (M.I.D.B., 56–57).

Контроль діяльності

1. *Розклад* — це давня спадщина. Його сувору модель, без сумніву, підказали монастирські спільноти. Вона швидко поширилася. Три

її великі методи — встановлювати ритми, нав’язувати певні заняття, регулювати цикли повторення — невдовзі можна було знайти у школах, майстернях і лікарнях. Новим дисциплінам неважко було зайняти своє місце у старих формах; школи й притулки для бідних продовжували життя та регулярність монастирських спільнот, до яких вони часто були приєднані. Суворість промислової доби ще довго зберігала релігійний відтінок; у XVII столітті правила великих мануфактур визначали вправи, що мали ділити робочий день: «Прибувши вранці, перед тим як почати роботу, усі особи мають вимити руки, присвятити свою працю Богові й перехреститися» (Saint-Maur, стаття 1). Але навіть у XIX столітті, коли сільське населення потребували для промисловості, його іноді формували у «конгрегації», намагаючись привчити до праці в майстернях; працівникам нав’язували рамку «фабрики-монастиря». У протестантських арміях Моріца Оранського і Густава Адольфа військова дисципліна досягалася через ритміку часу, позначену побожними вправами; військове життя, як згодом скаже Буссанель, мало б мати деякі з «досконалостей самого монастиря» (Boussanelle, 2; про релігійний характер дисципліни у шведській армії див. *The Swedish Discipline*, London, 1632). Протягом століть релігійні ордени були майстрами дисципліни: вони були фахівцями часу, великими техніками ритму й регулярної діяльності. Але дисципліни змінили ці методи часової регуляції, з яких самі походили. Передусім вони зробили їх точнішими. Почали рахувати чверті години, хвилини, секунди. Звісно, це сталося в армії: Ґібер систематично застосував хронометричне вимірювання стрільби, раніше запропоноване Вобаном. У початкових школах поділ часу ставав дедалі дрібнішим; діяльність докладно керувалася наказами, які треба було виконувати негайно: «З останнім ударом години один учень ударить у дзвін, і від першого звуку дзвона всі учні стануть навколішки, схрестивши руки й опустивши очі. Коли молитву буде промовлено, вчитель ударить сигнал один раз, щоб показати, що учні мають підвестися, удруге — як знак, що вони мають привітати Христа, і втретє — щоб сісти» (La Salle, *Conduite…*, 27–28). На початку XIX століття для *Écoles mutuelles*, або «шкіл взаємного навчання», пропонували такий розклад: 8:45 — вхід монітора; 8:52 — виклик монітора; 8:56 — вхід дітей і молитва; 9:00 — діти йдуть до своїх лав; 9:04 — перша грифельна дошка; 9:08 — кінець диктанту; 9:12 — друга грифельна дошка тощо (Tronchot, 221). Поступове поширення найманого класу принесло з собою детальніший поділ часу: «Якщо робітники прибувають пізніше, ніж за чверть години після дзвону…» (*Amboise*, стаття 2); «якщо когось із компаньйонів покличуть під час роботи і він втратить понад п’ять хвилин…», «кожен, хто не буде на своїй роботі у належний час…» (*Oppenheim*, статті 7–8). Але також намагаються

забезпечити якість використаного часу: постійний нагляд, тиск наглядачів, усунення всього, що могло б заважати або відволікати; йдеться про створення цілком корисного часу: «Під час роботи прямо заборонено розважати своїх товаришів жестами або будь-яким іншим способом, грати в будь-яку гру, їсти, спати, розповідати історії та комедії» (*Oppenheim*, стаття 16); і навіть під час перерви на їжу «не буде розповідання історій, пригод чи інших подібних розмов, що відволікають робітників від їхньої праці»; «будь-якому робітникові під будь-яким приводом прямо заборонено приносити вино на мануфактуру й пити в майстернях» (*Amboise*, стаття 4). Час, виміряний і оплачений, має також бути часом без домішок і вад; часом доброї якості, протягом якого тіло постійно прикладене до своєї вправи. Точність і прикладеність, разом із регулярністю, є фундаментальними чеснотами дисциплінарного часу. Але це не найновіше в ньому. Інші методи більш характерні для дисциплін.

2. *Часове опрацювання акту*. Існують, наприклад, два способи контролювати марш війська. На початку XVII століття маємо таке: «Привчати солдатів, що йдуть у шерензі або батальйоні, маршірувати в ритмі барабана. І для цього треба починати з правої ноги, щоб уся частина піднімала ту саму ногу одночасно» (Montgommery, 86). У середині XVIII століття вже існували чотири види кроку: «Довжина малого кроку становитиме один фут, звичайного кроку, подвійного кроку і маршового кроку — два фути, усе вимірюється від однієї п’яти до іншої; щодо тривалості, то малий крок і звичайний крок триватимуть одну секунду, протягом якої виконувалися б два подвійні кроки; тривалість маршового кроку буде трохи більшою за одну секунду. Косий крок триватиме одну секунду; він становитиме щонайбільше вісімнадцять дюймів від однієї п’яти до іншої… Звичайний крок виконуватиметься вперед, з високо піднятою головою і прямим тілом, із послідовним утриманням рівноваги на одній нозі й винесенням іншої вперед; підколінне сухожилля має бути натягнуте, носок стопи трохи розвернутий назовні й низько, так щоб можна було без удаваності торкатися землі, якою треба йти, і ставити стопу так, щоб кожна її частина лягала на землю одночасно, не вдаряючи її» (*Ordonnance du 1er janvier 1766, pour régler l’exercice de l’infanterie*). Між цими двома інструкціями було запущено новий набір примусів, інший ступінь точності в розкладанні жестів і рухів, інший спосіб підпорядкувати тіло часовим імперативам.

Те, що визначає ордонанс 1766 року, — це не розклад, не загальна рамка діяльності; радше це колективний і обов’язковий ритм, нав’язаний ззовні; це «програма»; вона забезпечує опрацювання самого

акту; вона контролює його розвиток і його етапи зсередини. Ми перейшли від форми наказу, яка вимірювала або пунктирно позначала жести, до сітки, що стискає або підтримує їх упродовж усієї їхньої послідовності. Визначається своєрідна анатомо-хронологічна схема поведінки. Акт розкладається на елементи; визначається положення тіла, кінцівок, суглобів; кожному рухові призначають напрям, придатність, тривалість; наказують порядок їхньої послідовності. Час проникає в тіло, а разом із ним — усі прискіпливі контролі влади.

3. Звідси — *кореляція тіла і жесту*. Дисциплінарний контроль полягає не просто в тому, щоб навчити або нав’язати серію окремих жестів; він нав’язує найкраще співвідношення між жестом і загальним положенням тіла, яке є умовою його ефективності й швидкості. У правильному використанні тіла, що робить можливим правильне використання часу, ніщо не повинно залишатися бездіяльним або непотрібним: усе має бути залучене, щоб утворити опору для потрібного акту. Добре дисципліноване тіло утворює операційний контекст найменшого жесту. Добре письмо, наприклад, передбачає гімнастику — цілий порядок дій, суворий код якого охоплює тіло повністю, від кінчиків стоп до кінчика вказівного пальця. Учні завжди повинні «тримати тіло прямо, трохи повернутим і вільним із лівого боку, злегка нахиленим, так щоб, поклавши лікоть на стіл, можна було сперти підборіддя на руку, якщо це не заважатиме бачити; ліва нога має бути трохи більше висунута під стіл, ніж права. Між тілом і столом треба залишати відстань у два пальці; бо так не лише пишуть бадьоріше, а й ніщо не шкодить здоров’ю більше, ніж звичка притискати живіт до стола; частина лівої руки від ліктя до кисті має лежати на столі. Права рука має бути віддалена від тіла приблизно на три пальці й приблизно на п’ять пальців від стола, на який вона має легко спиратися. Учитель поставить учнів у ту позу, якої вони повинні дотримуватися під час письма, і виправлятиме її знаком або іншим способом, коли вони змінять це положення» (La Salle, *Conduite…*, 63–64). Дисципліноване тіло є передумовою ефективного жесту.

4. *Зчленування тіла й об’єкта*. Дисципліна визначає кожне з відношень, які тіло повинно мати з об’єктом, яким воно маніпулює. Між ними вона окреслює прискіпливе зчеплення. «Винести зброю вперед. У три прийоми. Підняти рушницю правою рукою, наближаючи її до тіла, щоб тримати її перпендикулярно до правого коліна, кінець ствола на рівні очей, схопивши її різким рухом правої руки, рука притиснута до тіла на висоті пояса. На другий прийом винести рушницю перед собою лівою рукою, ствол посередині між двома очима, вертикально; права рука тримає її біля шийки приклада, рука витягнута, спускова скоба лежить на

першому пальці, ліва рука на висоті прицільної прорізі, великий палець лежить уздовж ствола біля виступу. На третій прийом відпустити рушницю лівою рукою, яка падає вздовж стегна, піднімаючи рушницю правою рукою, замком назовні й навпроти грудей; права рука напівзігнута, лікоть близько до тіла, великий палець лежить біля замка, спираючись на перший гвинт, курок лежить на першому пальці, ствол перпендикулярний» (*Ordonnance du 1er janvier 1766…*, titre XI, article 2). Це приклад того, що можна було б назвати інструментальним кодуванням тіла. Воно полягає в розкладанні цілісного жесту на дві паралельні серії: серію частин тіла, які треба використати (права рука, ліва рука, різні пальці руки, коліно, око, лікоть тощо), і серію частин об’єкта, яким маніпулюють (ствол, прицільна прорізь, курок, гвинт тощо); потім обидва набори частин співвідносяться між собою через низку простих жестів (сперти, зігнути); нарешті, фіксується канонічна послідовність, у якій кожна з цих кореляцій посідає певне місце. Цей обов’язковий синтаксис військові теоретики XVIII століття називали «маневром». Традиційний рецепт поступається місцем явним і обов’язковим приписам. По всій поверхні контакту між тілом і предметом, яким воно володіє, вводиться влада, скріплюючи їх одне з одним. Вона утворює комплекс тіло-зброя, тіло-знаряддя, тіло-машина. Ми якомога далі від тих форм підкорення, які вимагали від тіла лише знаків або продуктів, форм вираження або результату праці. Регламентація, нав’язана владою, водночас є законом побудови операції. Отже, дисциплінарна влада, здається, має функцію не стільки віднімання, скільки синтезу; не стільки експлуатації продукту, скільки примусового зв’язку з апаратом виробництва.

5. *Вичерпне використання*. Принцип, що лежав в основі розкладу в його традиційній формі, був по суті негативним; це був принцип не-бездіяльності: заборонялося марнувати час, який рахувався Богом і оплачувався людьми; розклад мав усунути небезпеку його марнування — моральний проступок і економічну нечесність. Натомість дисципліна влаштовує позитивну економію; вона висуває принцип теоретично дедалі зростаючого використання часу: радше вичерпання, ніж використання; йдеться про те, щоб видобувати з часу дедалі більше доступних митей і з кожної миті — дедалі більше корисних сил. Це означає, що треба прагнути інтенсифікувати використання найменшої миті, ніби час у самій своїй фрагментації був невичерпним, або ніби, принаймні завдяки дедалі докладнішому внутрішньому впорядкуванню, можна було наближатися до ідеальної точки, у якій підтримуються максимальна швидкість і максимальна ефективність. Саме це було запроваджено у знаменитих правилах прусської піхоти, які після перемог Фрідріха II наслідувала вся Європа: [40] що більше час

> розкладають, що більше множаться його підрозділи, що краще його розчленовують, розгортаючи його внутрішні елементи під поглядом, який їх наглядає, то більше можна прискорити операцію або принаймні відрегулювати її відповідно до оптимальної швидкості. Звідси — ця регламентація часу дії, така важлива в армії і така, що мала стати важливою в усій технології людської діяльності: прусські правила 1743 року встановлювали шість прийомів, щоб опустити зброю до ноги, чотири — щоб витягнути її, тринадцять — щоб підняти її на плече тощо. Іншими засобами «школа взаємного навчання» також була влаштована як машина інтенсифікації використання часу; її організація давала змогу усунути лінійний, послідовний характер навчання вчителем: вона регулювала контрапункт операцій, які одночасно виконували різні групи учнів під керівництвом моніторів і помічників, так що кожна мить була заповнена багатьма різними, але впорядкованими діями; а з іншого боку, ритм, нав’язаний сигналами, свистками, наказами, накладав на всіх часові норми, призначені і для прискорення процесу навчання, і для навчання швидкості як чесноти; [41] «єдина мета цих команд… полягає в тому, щоб привчити дітей добре й швидко виконувати ті самі операції, наскільки можливо зменшити швидкістю втрату часу, спричинену переходом від однієї операції до іншої» (Bernard).

Через цю техніку підкорення формувався новий об’єкт; поступово він витісняв механічне тіло — тіло, складене з твердих частин і призначених рухів, образ якого так довго переслідував тих, хто мріяв про дисциплінарну досконалість. Цей новий об’єкт — природне тіло, носій сил і місце тривалості; це тіло, здатне до визначених операцій, які мають свій порядок, свої етапи, свої внутрішні умови, свої складові елементи. Стаючи мішенню нових механізмів влади, тіло відкривається новим формам знання. Це тіло вправи, а не спекулятивної фізики; тіло, яким маніпулює влада, а не тіло, наповнене тваринними духами; тіло корисного тренування, а не раціональної механіки, але таке, у якому саме завдяки цьому починають проступати певні природні вимоги й функціональні обмеження. Саме це тіло Ґібер відкрив у своїй критиці надмірно штучних рухів. У вправі, яку на нього накладають і якій воно опирається, тіло виявляє свої суттєві кореляції й спонтанно відкидає несумісне: «Увійшовши до більшості наших навчальних шкіл, бачиш усіх цих нещасних солдатів у стиснених і вимушених позах, бачиш, як усі їхні м’язи напружені, кровообіг перерваний… Якби ми вивчали намір природи й будову людського тіла, ми знайшли б положення і поставу, які природа ясно приписує солдатові. Голова має бути прямою, виділятися з-поміж плечей, стояти між ними перпендикулярно. Вона не повинна бути повернута ні ліворуч, ні праворуч, бо, з огляду на відповідність між шийними хребцями і лопаткою, до якої вони прикріплені, жоден із них не може рухатися по колу, не тягнучи трохи

за собою з того самого боку, куди він рухається, одне з плечей; а оскільки тіло тоді вже не розміщене прямо, солдат більше не може йти прямо перед собою або служити точкою вирівнювання… Оскільки клубова кістка, яку ордонанс вказує як точку, на яку має спиратися кінець приклада, розташована не однаково в усіх людей, рушницю треба для одних розміщувати більше праворуч, а для інших — більше ліворуч. З тієї самої причини нерівності будови спускова скоба більш або менш притискається до тіла залежно від того, наскільки зовнішні частини плеча людини більш або менш м’ясисті» (Guibert, 21–22).

Ми бачили, як процедури дисциплінарного розподілу мали своє місце серед тогочасних технік класифікації і табулювання; але також як вони вводили в них специфічну проблему індивідів і множинності. Так само дисциплінарні контролі діяльності належали до цілої серії теоретичних або практичних досліджень природної машинерії тіл; але вони починали відкривати в них специфічні процеси: поведінка та її організовані вимоги поступово замінювали просту фізику руху. Тіло, від якого в найдрібніших операціях вимагають покірності, опирається і показує умови функціонування, властиві організмові. Корелятом дисциплінарної влади є індивідуальність не лише аналітична і «коміркова», а й природна та «органічна».

[40] Успіх прусських військ можна пояснити лише «досконалістю їхньої дисципліни та їхніх вправ; вибір вправи, отже, не є справою байдужою; у Пруссії це питання вивчали сорок років із невтомною старанністю» (Saxe, II, 249).

[41] Вправа письма: «… 9: руки на коліна. Ця команда передається одним дзвінком; 10: руки на стіл, голову підняти; 11: очистити грифельні дошки: кожен чистить свою дошку невеликою кількістю слини або, ще краще, шматком ганчірки; 12: показати дошки; 13: монітори, оглянути. Вони оглядають дошки разом зі своїми помічниками, а потім дошки своєї лави. Помічники оглядають дошки своєї лави, і кожен повертається на своє місце».

Організація генез

У 1667 році едикт, що засновував мануфактуру Ґобеленів, передбачав організацію школи. Шістдесят дітей-стипендіатів мав обрати суперінтендант королівських будівель; на певний час їх доручали майстрові, завданням якого було дати їм «виховання й навчання», а потім віддавали в учні різним майстрам-гобеленникам мануфактури (які через це отримували винагороду, відраховану зі стипендій учнів); після шести років учнівства, чотирьох років служби й кваліфікаційного іспиту вони діставали право «заснувати й вести майстерню» в будь-якому місті королівства. Тут ми знаходимо риси цехового учнівства: відношення залежності від майстра, водночас індивідуальне й повне; статутну тривалість навчання, що завершується кваліфікаційним іспитом, але не

розкладене за точною програмою; загальний обмін між майстром, який має передати свої знання, і учнем, який має запропонувати свої послуги, допомогу і часто ще й плату. Форма домашньої служби змішується з передаванням знання. [42] У 1737 році едикт організував школу малювання для учнів Ґобеленів; вона не мала замінити навчання, яке давали майстри-робітники, а повинна була його доповнити. Це передбачало зовсім інший устрій часу. Дві години на день, крім неділь і свят, учні збиралися в школі. За списком на стіні проводили перекличку; відсутніх записували до реєстру. Школа поділялася на три класи. Перший — для тих, хто не мав жодного поняття про малювання; їх змушували копіювати зразки, більш або менш складні залежно від здібностей кожного учня. Другий — «для тих, хто вже має деякі основи», або пройшов перший клас; вони мали відтворювати картини «з натури, без калькування», але беручи до уваги лише рисунок. У третьому класі вони вивчали колорит і пастельний рисунок, а також знайомилися з теорією та практикою фарбування. Учні через регулярні проміжки виконували індивідуальні завдання; кожна з цих вправ, підписана іменем автора й датою виконання, передавалася вчителеві; найкращі винагороджували; зібрані наприкінці року й порівняні між собою, вони давали змогу встановити поступ, теперішні здібності й відносне місце кожного учня; тоді вирішували, хто з них може перейти до наступного класу. Загальна книга, яку вели вчителі та їхні помічники, день у день фіксувала поведінку учнів і все, що відбувалося в школі; її періодично показували інспекторові (Gerspach, 1892).

Школа Ґобеленів — лише один приклад важливого явища: розвитку в класичну добу нової техніки опіки над часом індивідуальних існувань; регулювання відношень між часом, тілами й силами; забезпечення накопичення тривалості; перетворення руху часу, що минає, на дедалі більший прибуток або користь. Як капіталізувати час індивідів, накопичити його в кожному з них, у їхніх тілах, у їхніх силах або здібностях так, щоб ним можна було користуватися і керувати? Як організувати прибуткові тривалості? Дисципліни, які аналізують простір, розчленовують і переупорядковують діяльності, треба також розуміти як машини додавання й капіталізації часу. Це здійснювалося чотирма способами, що найвиразніше проявляються у військовій організації.

1. Розділити тривалість на послідовні або паралельні сегменти, кожен із яких має завершуватися у визначений момент. Наприклад, відокремити період навчання від періоду практики; не змішувати підготовку новобранців із вправами ветеранів; відкривати окремі військові школи для збройної служби (1764 року — створення École Militaire в Парижі, 1776 року — створення дванадцяти шкіл у провінціях); набирати професійних солдатів у якомога молодшому віці, брати дітей, «робити їх усиновленими нацією і виховувати у спеціальних школах» (Servan, J., 456);

навчати по черзі постави, маршу, поводження зі зброєю, стрільби й не переходити до іншої діяльності, доки перша не буде повністю засвоєна: «Одна з головних помилок — показувати солдатові всі вправи одразу» (*Règlement de 1743…*); коротко кажучи, розкласти час на окремі й узгоджені нитки.

2. Організувати ці нитки за аналітичним планом — як послідовності елементів, максимально простих, що поєднуються відповідно до зростання складності. Це передбачає, що навчання має відмовитися від принципу аналогічного повторення. У XVI столітті військова вправа полягала насамперед у копіюванні всієї дії або її частини й у загальному збільшенні вправності чи сили солдата; [43] у XVIII столітті навчання «ручних прийомів» ішло за принципом «елементарного», а не «зразкового»: прості жести — положення пальців, згин ноги, рух рук — базові елементи корисних дій, які водночас забезпечують загальне тренування сили, вправності й покірності.

3. Завершувати ці часові сегменти, визначати, скільки кожен із них триватиме, і закінчувати його іспитом, що має потрійну функцію: показати, чи суб’єкт досяг потрібного рівня; гарантувати, що кожен суб’єкт проходить однакове учнівство; і диференціювати здібності кожного індивіда. Коли сержанти, капрали тощо, «яким доручено навчати інших, вважають, що певний солдат готовий перейти до першого класу, вони спочатку представлять його офіцерам своєї роти, які ретельно його оглянуть; якщо вони не знайдуть його достатньо вправним, то відмовлять йому в допуску; якщо ж, навпаки, представлений їм чоловік здасться готовим, ці офіцери самі запропонують його командирові полку, який побачить його, якщо вважатиме за потрібне, і накаже старшим офіцерам його випробувати. Найменших помилок буде досить, щоб його відхилили, і ніхто не зможе перейти з другого класу до першого, доки не пройде цього першого іспиту» (*Instruction par l’exercice de l’infanterie*, 14 травня 1754 року).

4. Скласти серії серій; установити для кожного індивіда, відповідно до його рівня, старшинства, рангу, вправи, які йому підходять; спільні вправи мають різну роль, і кожна відмінність передбачає специфічні вправи. Наприкінці кожної серії починаються інші, що своєю чергою відгалужуються й поділяються. Отже, кожного індивіда захоплює часова серія, яка специфічно визначає його рівень або ранг. Це дисциплінарна поліфонія вправ: «Солдатів другого класу щодня вранці вправлятимуть сержанти, капрали, анспесади, молодші капрали… Молодших капралів щонеділі вправлятиме начальник секції…; капралів і анспесад вправлятимуть щовівторка пополудні сержанти та їхня рота, а цих,

> своєю чергою, пополудні кожного другого, дванадцятого і двадцять другого дня місяця — старші офіцери» (*Instruction…*).

Саме цей дисциплінарний час поступово нав’язали педагогічній практиці: спеціалізувати час навчання й відокремити його від дорослого часу, від часу майстерності; упорядкувати різні стадії, відділені одна від одної градуйованими іспитами; складати програми, кожна з яких має відбуватися на певній стадії і містити вправи зростаючої складності; кваліфікувати індивідів за тим, як вони просуваються крізь ці серії. Замість «ініціаційного» часу традиційного навчання (загального часу, який контролює лише майстер і який санкціонується одним-єдиним іспитом) дисциплінарний час поставив свої численні й прогресивні серії. Формувалася ціла аналітична педагогіка, прискіплива в деталях (вона розкладала предмет навчання на найпростіші елементи, ієрархізувала кожний етап розвитку на малі сходинки) і водночас дуже рання у своїй історії (вона значною мірою випередила генетичні аналізи ідеологів, технічною моделлю яких, здається, була). На початку XVIII століття Деміа запропонував поділ процесу навчання читання на сім рівнів: перший — для тих, хто починає вивчати літери; другий — для тих, хто вчиться складати їх у склади; третій — для тих, хто вчиться поєднувати склади в слова; четвертий — для тих, хто читає латинською реченнями або від розділового знака до розділового знака; п’ятий — для тих, хто починає читати французькою; шостий — для найкращих читців; сьомий — для тих, хто може читати рукописи. Але там, де є дуже багато учнів, треба вводити дальші підрозділи; перший клас мав би складатися з чотирьох потоків: один — для тих, хто вивчає «прості літери»; другий — для тих, хто вивчає «змішані» літери; третій — для тих, хто вивчає скорочені літери (*â, ê…*); четвертий — для тих, хто вивчає подвійні літери (*ff, ss, tt, st*). Другий клас поділявся б на три потоки: для тих, хто «рахує кожну літеру вголос перед тим, як скласти склад: D.O., DO»; для тих, «хто складає найважчі склади, такі як *bant, brand, spinx*» тощо (Demia, 19–20). Кожен етап у комбінаториці елементів має бути вписаний у велику часову серію, яка є водночас природним поступом розуму й кодом освітніх процедур.

«Серіалізація» послідовних діяльностей робить можливим ціле інвестування тривалості владою: можливість докладного контролю й регулярного втручання (диференціації, виправлення, покарання, усунення) у кожну мить часу; можливість характеризувати, а отже й використовувати індивідів відповідно до рівня серії, крізь яку вони проходять; можливість накопичувати час і діяльність, знову знаходити їх, підсумованими й придатними до використання, у кінцевому результаті, яким є остаточна здатність індивіда. Часове розпорошення збирається докупи, щоб дати прибуток; так опановують тривалість, яка інакше вислизала б із рук. Влада безпосередньо зчленовується з часом; вона забезпечує його контроль і гарантує його використання.

Дисциплінарні методи виявляють лінійний час, моменти якого інтегруються один в один і спрямовані до кінцевої, стабільної точки; коротко кажучи, це «еволютивний» час. Але треба пам’ятати, що в той самий момент адміністративні й економічні техніки контролю виявляють соціальний час серійного, спрямованого, кумулятивного типу: відкриття еволюції в термінах «прогресу». Дисциплінарні техніки виявляють індивідуальні серії: відкриття еволюції в термінах «генези». Ці два великі «відкриття» XVIII століття — прогрес суспільств і генези індивідів — можливо, були співвідносними з новими техніками влади, а точніше — з новим способом адмініструвати час і робити його корисним через сегментацію, серіалізацію, синтез і тоталізацію. Макро- і мікрофізика влади зробили можливим не винайдення історії (вона давно цього не потребувала), а включення часової, єдиної, безперервної, кумулятивної вимірності у здійснення контролів і практику панувань. «Еволютивна» історичність, як вона тоді конституювалася — і настільки глибоко, що для багатьох вона й сьогодні лишається самоочевидною, — пов’язана зі способом функціонування влади. Без сумніву, це виглядає так, ніби «історія-пам’ять» хронік, генеалогій, подвигів, царювань і діянь довго була пов’язана з певною модальністю влади. З новими техніками підкорення «динаміка» безперервних еволюцій прагне замінити «династії» урочистих подій.

У кожному разі малий часовий континуум індивідуальності-генези, безперечно, здається — так само як індивідуальність-комірка або індивідуальність-організм — наслідком і об’єктом дисципліни. А в центрі цієї серіалізації часу можна знайти процедуру, яка є для неї тим самим, чим укладання «таблиць» було для розподілу індивідів і клітинної сегментації, або чим «маневр» був для економії діяльностей і органічного контролю. Ця процедура — «вправа». Вправа — це техніка, за допомогою якої тілу нав’язують завдання, водночас повторювані й різні, але завжди градуйовані. Схиляючи поведінку до кінцевого стану, вправа робить можливою постійну характеристику індивіда або щодо цього кінця, або щодо інших індивідів, або щодо певного типу маршруту. Отже, вона забезпечує — у формі безперервності й примусу — зростання, спостереження, кваліфікацію. Перш ніж набути цієї строго дисциплінарної форми, вправа мала довгу історію: її можна знайти у військових, релігійних і університетських практиках — як ритуал ініціації, підготовчу церемонію, театральну репетицію або іспит. Її лінійна, безперервно прогресивна організація, її генетичний розвиток у часі були — принаймні в армії та школі — запроваджені пізніше й, без сумніву, мали релігійне походження. У кожному разі ідея освітньої «програми», яка супроводжувала б дитину до кінця її навчання і передбачала б із року в рік, із місяця в місяць вправи зростаючої складності, уперше, здається, з’явилася в релігійній групі — у Братів спільного життя (див. Meig, 160 і далі). Сильно натхнені Рейсбруком і рейнською містикою, вони перенесли певні духовні техніки в освіту —

причому в освіту не лише кліриків, а й магістратів і купців: тема досконалості, до якої взірцевий майстер веде учня, у них стала темою авторитарного вдосконалення учнів учителем; дедалі суворіші вправи, які пропонувало аскетичне життя, стали завданнями зростаючої складності, що позначали поступове набуття знань і доброї поведінки; прагнення всієї спільноти до спасіння стало колективним, постійним змаганням індивідів, яких класифікують одних щодо інших. Можливо, саме ці процедури спільнотного життя і спасіння були першим ядром методів, призначених виробляти індивідуально охарактеризовані, але колективно корисні здібності. [44] У своїй містичній або аскетичній формі вправа була способом упорядкувати земний час заради здобуття спасіння. Поступово, в історії Заходу, вона мала змінити напрям, зберігши деякі зі своїх характеристик; вона стала слугувати економії часу життя, накопиченню його в корисній формі й здійсненню влади над людьми через посередництво часу, влаштованого саме так. Вправа, ставши елементом політичної технології тіла й тривалості, вже не завершується у потойбіччі, а прямує до підкорення, яке ніколи не досягає своєї межі.

[42] Ця суміш чітко проступає в деяких пунктах договору учнівства: майстер зобов’язаний дати своєму учневі — в обмін на його гроші та працю — усе своє знання, не приховуючи від нього жодної таємниці; інакше він підлягає штрафу. Див., наприклад, Grosrenaud, 62.

[43] Ф. де ла Ну радив наприкінці XVI століття створити військові академії, пропонуючи навчатися там «поводитися з кіньми, вправлятися з кинджалом, зі щитом і без щита, фехтувати, виступати верхи, стрибати; якби додали плавання і боротьбу, це було б на користь, бо все це робить людину міцною і спритнішою» (Noue, 181–182).

[44] Через школи в Льєжі, Девенпорті, Зволле, Везелі; а також завдяки Йоганнові Штурму і його меморандуму 1538 року щодо організації гімназії у Страсбурзі. Див. *Bulletin de la société d’histoire du protestantisme*, XXV, 499–505. Треба зазначити, що відносини між армією, релігійною організацією й освітою дуже складні. «Декурія», одиниця римської армії, трапляється в бенедиктинських монастирях як одиниця праці й, без сумніву, нагляду. Брати спільного життя запозичили її й пристосували до власної освітньої організації: учнів групували десятками. Саме цю одиницю єзуїти взяли у сценографію своїх шкіл, знову вводячи військову модель. Але декурію, своєю чергою, замінила ще більш військова схема — з рангами, колонами, лініями.

Складання сил

«Почнімо з руйнування старого упередження, за яким вважали, що силу війська збільшують, збільшуючи його глибину. Усі фізичні закони руху стають химерами, коли їх хочуть пристосувати до тактики». [45] Від кінця XVII століття технічна проблема піхоти була звільнена від

фізичної моделі маси. В армії списів і мушкетів — повільних, неточних, практично нездатних обирати ціль і прицілюватися — війська використовували як снаряд, стіну або фортецю: «грізна піхота іспанської армії»; розподіл солдатів у цій масі здійснювався передусім відповідно до їхнього старшинства й хоробрості; у центрі, де треба було надавати тілу ваги й об’єму, ущільнювати його, ставили найменш досвідчених; попереду, на кутах і на флангах — найхоробріших або тих, кого вважали найумілішими. Упродовж класичної доби перейшли до цілого набору тонких зчленувань. Одиниця — полк, батальйон, секція, а пізніше «дивізія» [46] — стала своєрідною машиною з багатьох частин, що рухаються одна щодо одної, аби досягти певної конфігурації й отримати специфічний результат. Які були причини цієї мутації? Деякі були економічними: зробити кожного індивіда корисним, а навчання, утримання й озброєння військ — прибутковими; надати кожному солдатові, цій коштовній одиниці, максимальної ефективності. Але ці економічні причини могли стати визначальними лише разом із технічною трансформацією: винайденням рушниці. [47] Точніша й швидша за мушкет, вона підвищувала цінність солдатської вправності; здатніша вражати конкретну ціль, вона дозволяла використовувати вогневу міць на індивідуальному рівні; і, навпаки, вона перетворювала кожного солдата на можливу мішень, а отже вимагала від нього більшої рухливості. Тому вона передбачала зникнення техніки мас на користь мистецтва, яке розподіляло одиниці й людей уздовж розгорнутих, відносно гнучких і рухомих ліній. Звідси потреба знайти цілу розраховану практику індивідуальних і колективних розташувань, рухів груп або ізольованих елементів, змін позиції, переходів від одного розташування до іншого; коротко кажучи, потреба винайти механізм, принципом якого була б уже не рухома чи нерухома маса, а геометрія подільних сегментів, базовою одиницею якої є рухомий солдат зі своєю рушницею; [48] а без сумніву, і нижче від самого солдата — мінімальні жести, елементарні стадії дій, фрагменти простору, які займають або перетинають.

Ті самі проблеми виникли тоді, коли йшлося про створення продуктивної сили, ефект якої мав перевищувати суму елементарних сил, що її складають: «Комбінований робочий день виробляє, порівняно з рівною сумою окремих робочих днів, більшу кількість споживчих вартостей і, отже, зменшує робочий час, необхідний для виробництва певного корисного ефекту. Чи набуває комбінований робочий день у певному випадку цієї збільшеної продуктивної сили тому, що підвищує механічну силу праці, або тому, що поширює сферу її дії на більший простір, або тому, що звужує поле виробництва щодо масштабу виробництва, або тому, що в критичний момент пускає в хід великі маси праці… особлива продуктивна сила комбінованого робочого дня за будь-яких обставин є суспільною продуктивною силою праці, або продуктивною силою суспільної праці. Ця сила зобов’язана своєю

появою самій кооперації» (Marx, *Capital*, vol. 1, 311–12). Маркс не раз підкреслює аналогію між проблемами поділу праці й проблемами військової тактики. Наприклад: «Так само як наступальна сила кавалерійського ескадрону або оборонна сила піхотного полку істотно відрізняється від суми наступальних чи оборонних сил окремих кавалеристів або піхотинців, узятих порізно, так і загальна сума механічних сил, які витрачають ізольовані робітники, відрізняється від суспільної сили, що розвивається тоді, коли багато рук одночасно беруть участь в одній і тій самій неподільній операції» (Marx, *Capital*, vol. 1, 308).

Отже, з’являється нова вимога, на яку дисципліна має відповісти: побудувати машину, ефект якої буде максимізований узгодженим зчленуванням елементарних частин, що її складають. Дисципліна — це вже не просто мистецтво розподіляти тіла, витягати з них час і накопичувати його, а мистецтво складати сили, щоб отримати ефективну машину. Ця вимога виражається кількома способами.

1. Індивідуальне тіло стає елементом, який можна розмістити, пересунути, зчленувати з іншими. Його хоробрість або сила вже не є головними змінними, що його визначають; натомість такими змінними є місце, яке воно займає, інтервал, який воно покриває, регулярність і належний порядок, за якими воно здійснює свої рухи. Солдат передусім є фрагментом рухомого простору, перш ніж він є хоробрістю або честю. Ґібер описує солдата так: «Коли він зі зброєю, він займає два фути вздовж найбільшого свого діаметра, тобто якщо брати його від одного кінця до другого, і близько одного фута в найбільшій товщині, якщо брати від грудей до плечей; до цього треба додати проміжок в один фут між ним і наступною людиною; це дає два фути в усіх напрямках на одного солдата і показує, що піхотний підрозділ у бою займає — чи по фронту, чи в глибину — стільки кроків, скільки має шеренг» (Guibert, 27). Це функціональне зведення тіла. Але це також включення цього тіла-сегмента в цілий ансамбль, з яким воно зчленовується. Солдат, тіло якого навчено функціонувати частина за частиною для окремих операцій, своєю чергою має стати елементом механізму на іншому рівні. Солдатів навчатимуть спершу «по одному, потім по двоє, потім у більшій кількості… Щодо поводження зі зброєю, то, коли солдати будуть навчені окремо, треба буде пересвідчитися, що вони виконують його по двоє, а потім поперемінно міняються місцями, щоб той, хто ліворуч, навчився пристосовуватися до того, хто праворуч» (*Ordonnance…*). Тіло конституюється як частина багатосегментної машини.

2. Різні хронологічні серії, які дисципліна має поєднати, щоб утворити складений час, також є деталями механізму. Час

кожного треба пристосувати до часу інших так, щоб із кожного можна було видобути максимальну кількість сил і поєднати їх з оптимальним результатом. Так Серван мріяв про військову машину, яка охопила б усю територію нації і в якій кожен індивід був би зайнятий безперервно, але по-різному — залежно від еволютивного сегмента, від генетичної послідовності, у якій він перебуває. Військове життя починалося б у дитинстві, коли малих дітей учили б ремесла зброї у «військових маєтках»; воно завершувалося б у тих самих маєтках, коли ветерани аж до свого останнього дня навчали б дітей, вправляли новобранців, головували б на солдатських навчаннях, наглядали б за ними під час виконання робіт громадського інтересу і, нарешті, підтримували б порядок у країні, коли війська воюють на кордонах. Немає жодної миті життя, з якої не можна було б видобути сили, якщо тільки знати, як її диференціювати й поєднати з іншими. Так само використовують працю дітей і старих у великих майстернях; це тому, що вони мають певні елементарні здатності, для яких не потрібно використовувати робітників, що мають багато інших умінь; крім того, вони становлять дешеву робочу силу; зрештою, якщо вони працюють, вони вже ні в кого не на утриманні: «Трудове людство, — казав збирач податків одного підприємства в Анже, — може знайти в цій мануфактурі, від десятирічного віку до старості, засоби проти неробства і злиднів, що з нього випливають» (Marchegay, 360). Але, мабуть, саме в початковій освіті це узгодження різних хронологій мало здійснюватися найтонше. Від XVII століття до запровадження на початку XIX століття ланкастерської методи складний годинниковий механізм школи взаємного навчання вибудовувався зубець за зубцем: спершу найстаршим учням доручали завдання простого нагляду, потім — перевірки роботи, потім — навчання; зрештою весь час усіх учнів був зайнятий або навчанням інших, або власним навчанням. Школа стала машиною для навчання, у якій кожен учень, кожен рівень і кожна мить, якщо їх правильно поєднати, постійно використовувалися в загальному процесі викладання. Один із великих прихильників шкіл взаємного навчання дає нам уявлення про цей поступ: «У школі на 360 дітей учитель, який хотів би навчати кожного учня по черзі протягом тригодинного заняття, не зміг би приділити кожному й пів хвилини. За новою методою кожен із 360 учнів пише, читає або рахує дві з половиною години» (пор. Bernard).

3. Це ретельно виміряне поєднання сил вимагає точної системи командування. Уся діяльність дисциплінованого індивіда має бути розмічена й підтримана наказами, ефективність яких ґрунтується на стислості й ясності; наказ не потребує пояснення або розгорнутого формулювання; він має спричинити потрібну

поведінку — і цього досить. Від наставника дисципліни до того, хто їй підлягає, відношення є відношенням сигналізації: йдеться не про розуміння наказу, а про сприйняття сигналу й негайну реакцію на нього відповідно до більш чи менш штучного, наперед установленого коду. Помістити тіла в маленький світ сигналів, до кожного з яких прив'язана єдина, обов'язкова відповідь: це техніка муштри, *dressage*, яка «деспотично виключає в усьому найменше уявлення і найменший шепіт»; дисциплінований солдат «починає коритися всьому, що йому наказують; його слухняність швидка й сліпа; видимість непокори, найменша затримка були б злочином» (Boussanelle, 2). Навчання школярів мало здійснюватися так само: мало слів, жодних пояснень, повна тиша, яку переривають лише сигнали — дзвоники, плескання в долоні, жести, самий погляд учителя або той маленький дерев'яний пристрій, яким користувалися Брати християнських шкіл; його *par excellence* називали «Сигналом», і він у своїй механічній стислості містив і техніку командування, і мораль слухняності. «Перше й головне застосування сигналу — відразу привернути увагу всіх учнів до вчителя і зробити їх уважними до того, що він хоче їм повідомити. Отже, щоразу, коли він хоче привернути увагу дітей і завершити вправу, він один раз ударить у сигнал. Щоразу, коли добрий учень почує звук сигналу, він уявить, що чує голос учителя або радше голос самого Бога, який кличе його на ім'я. Тоді він перейметься почуттями юного Самуїла, кажучи разом із ним у глибині душі: "Господи, я тут"». Учень має вивчити код сигналів і відповідати на них автоматично. «Після молитви вчитель одразу вдарить у сигнал і, повернувшись до дитини, яку хоче поставити читати, зробить їй знак починати. Щоб дати знак зупинитися учневі, який читає, він один раз ударить у сигнал… Щоб дати знак учневі повторити, коли той погано прочитав або неправильно вимовив літеру, склад чи слово, він двічі швидко вдарить у сигнал. Якщо після того, як знак було подано два чи три рази, учень, який читає, не знаходить і не повторює слова, яке він погано прочитав або неправильно вимовив, бо до моменту, коли його зупинили, він уже прочитав кілька слів далі, учитель швидко вдарить тричі як знак, щоб він почав читати з попереднього місця; і він продовжуватиме подавати знак, доки учень не знайде слова, яке сказав неправильно» (La Salle, *Conduite…*, 137–8; пор. також Demia, 21). Школа взаємного навчання мала ще далі використати цей контроль поведінки через систему сигналів, на які треба було реагувати негайно. Навіть словесні накази мали функціонувати як елементи сигналізації: «Увійдіть до лав. На слово *увійдіть* діти опускають праві руки на стіл із гучним ударом і водночас заносять одну ногу в лаву; на слова *до лав* вони заносять другу ногу й сідають навпроти своїх дощечок… *Візьміть ваші дощечки*. На слово *візьміть* діти правою рукою беруться за шнурок, на якому дощечка

> підвішена до цвяха перед ними, а лівою рукою хапають дощечку посередині; на слово *дощечки* вони знімають її з гачка й кладуть на стіл». [49]

Підсумовуючи, можна сказати, що дисципліна створює з тіл, які вона контролює, чотири типи індивідуальності — або радше індивідуальність, наділену чотирма характеристиками: вона є клітинною — через гру просторового розподілу; органічною — через кодування діяльностей; генетичною — через накопичення часу; комбінаторною — через складання сил. І, роблячи це, вона здійснює чотири великі техніки: складає таблиці; приписує рухи; нав’язує вправи; нарешті, щоб отримати поєднання сил, вона організовує «тактику». Тактика — мистецтво конструювати з локалізованими тілами, закодованими діяльностями й натренованими здібностями такі механізми, у яких продукт різних сил зростає завдяки їхньому розрахованому поєднанню, — без сумніву, є найвищою формою дисциплінарної практики. У цьому знанні теоретики XVIII століття бачили загальну основу всієї військової практики: від контролю й вправляння індивідуальних тіл до використання сил, специфічних для найскладніших множин. Архітектура, анатомія, механіка, економія дисциплінарного тіла: «В очах більшості військових тактика є лише галуззю великої науки війни; для мене вона є основою цієї науки; вона є самою цією наукою, бо навчає, як формувати війська, упорядковувати їх, пересувати їх, змушувати їх битися; бо лише тактика може компенсувати нестачу чисельності й керувати множиною; нарешті, вона включатиме знання людей, зброї, напружень, обставин, бо саме всі ці знання, зібрані разом, мають визначати ці рухи» (Guibert, 4). Або ще: «Термін тактика… дає певне уявлення про взаємне положення людей, що складають певний підрозділ, щодо положення різних підрозділів, які складають армію, про їхні рухи й дії, про їхні взаємні відношення» (Joly de Maizeroy, 2).

Можливо, війна як стратегія є продовженням політики. Але не слід забувати, що «політика» була задумана як продовження, якщо не точно й безпосередньо війни, то принаймні військової моделі як фундаментального засобу запобігання громадянському безладу. Політика як техніка внутрішнього миру й порядку прагнула втілити механізм досконалої армії — дисциплінованої маси, слухняного й корисного війська, полку в таборі й на полі, на маневрах і під час вправ. У великих державах XVIII століття армія гарантувала громадянський мир без сумніву тому, що була реальною силою, завжди здатною його підтримати; але також тому, що була технікою й знанням, які могли проєктувати свою схему на суспільне тіло. Якщо є серія «війна — політика», яка проходить крізь стратегію, то є й серія «армія — політика», яка проходить крізь тактику. Саме стратегія дає змогу зрозуміти війну як спосіб ведення політики між державами; саме тактика дає змогу зрозуміти армію як принцип підтримання відсутності

війни в громадянському суспільстві. Класична доба побачила народження великої політичної й військової стратегії, за допомогою якої нації зіткнулися одна з одною у своїх економічних і демографічних силах; але вона також побачила народження прискіпливої військової й політичної тактики, через яку в державах здійснювався контроль тіл і індивідуальних сил. «Військове» — військова інституція, військова наука, сама військова людина, яка так відрізнялася від того, чим раніше був воїн, — упродовж цього періоду специфікується в точці з’єднання між війною і шумом битви з одного боку, порядком і тишею покірного миру — з другого.

«Дисципліна має стати національною», — казав Ґібер. «Держава, яку я змальовую, матиме просту, надійну, легко контрольовану адміністрацію. Вона нагадуватиме ті величезні машини, які дуже нескладними засобами виробляють великі наслідки; сила цієї держави постане з її власної сили, її процвітання — з її власного процвітання. Час, який усе руйнує, збільшуватиме її могутність. Вона спростує те вульгарне упередження, за яким нас змушують уявляти, ніби імперії підпорядковані владному закону занепаду й руїни» (Guibert, xxiii–xxiv; пор. те, що Маркс каже про армію і форми буржуазного суспільства у листі до Енгельса від 25 вересня 1857 року). Наполеонівський режим був уже недалеко, а разом із ним і форма держави, яка мала пережити його; і не треба забувати, що її підвалини закладали не тільки юристи, а й солдати; не тільки державні радники, а й молодші офіцери; не тільки люди судів, а й люди таборів. Римське посилання, що супроводжувало це формування, безперечно, несе в собі цей подвійний індекс: громадяни й легіонери, закон і маневри. Тоді як юристи або філософи шукали в договорі первинну модель конструювання або реконструювання суспільного тіла, солдати, а разом із ними техніки дисципліни, розробляли процедури індивідуального й колективного примусу тіл.

Медаль на честь першого військового огляду Людовіка XIV у 1668 році (B.N. Cabinet des médailles). Див. с. ??

Зразок каліграфічного письма (Collections historiques de l’I.N.R.D.P.).
Див. с. ??

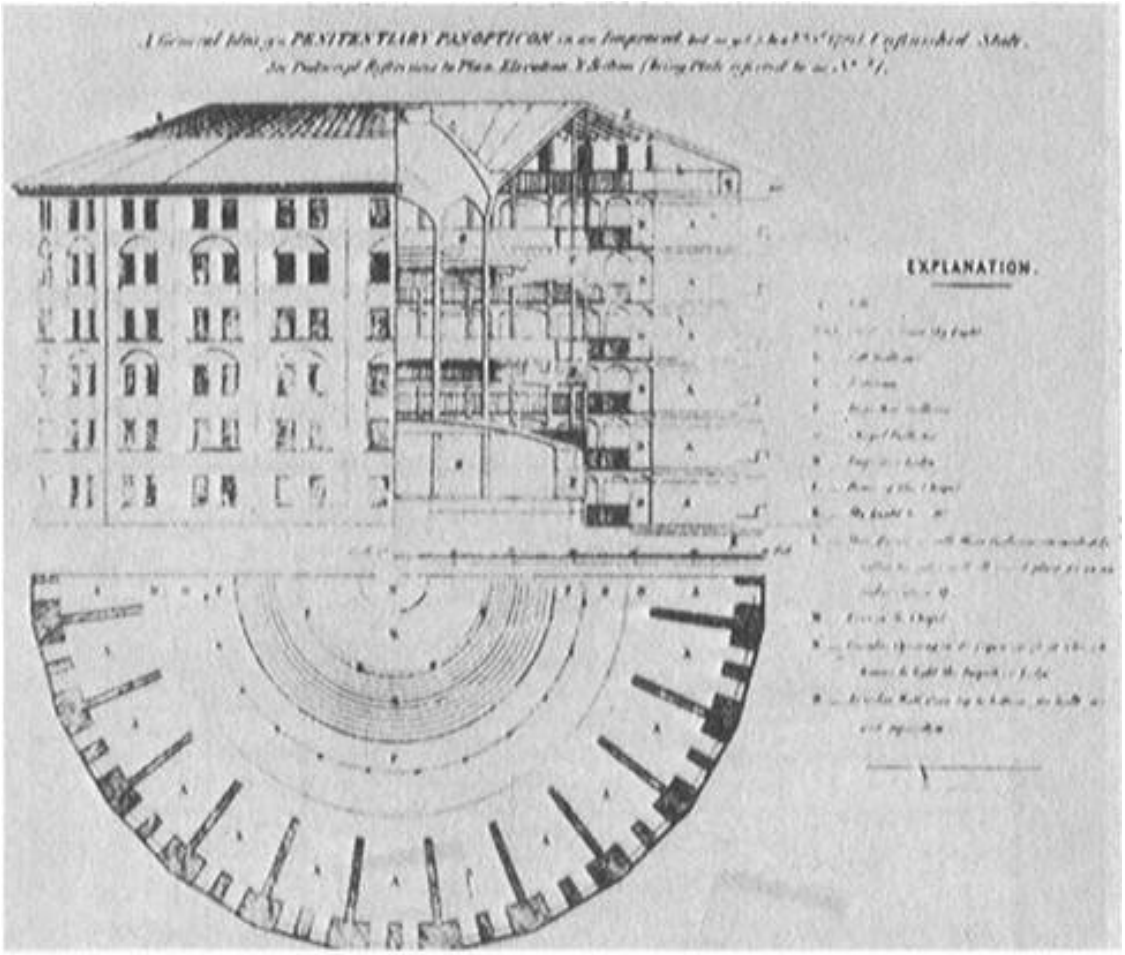

*Дж. Бентам. План Паноптикуму (*The Works of Jeremy Bentham*, ed. Bowring, vol. IV, 1843, 172–3). Див. с. ??*

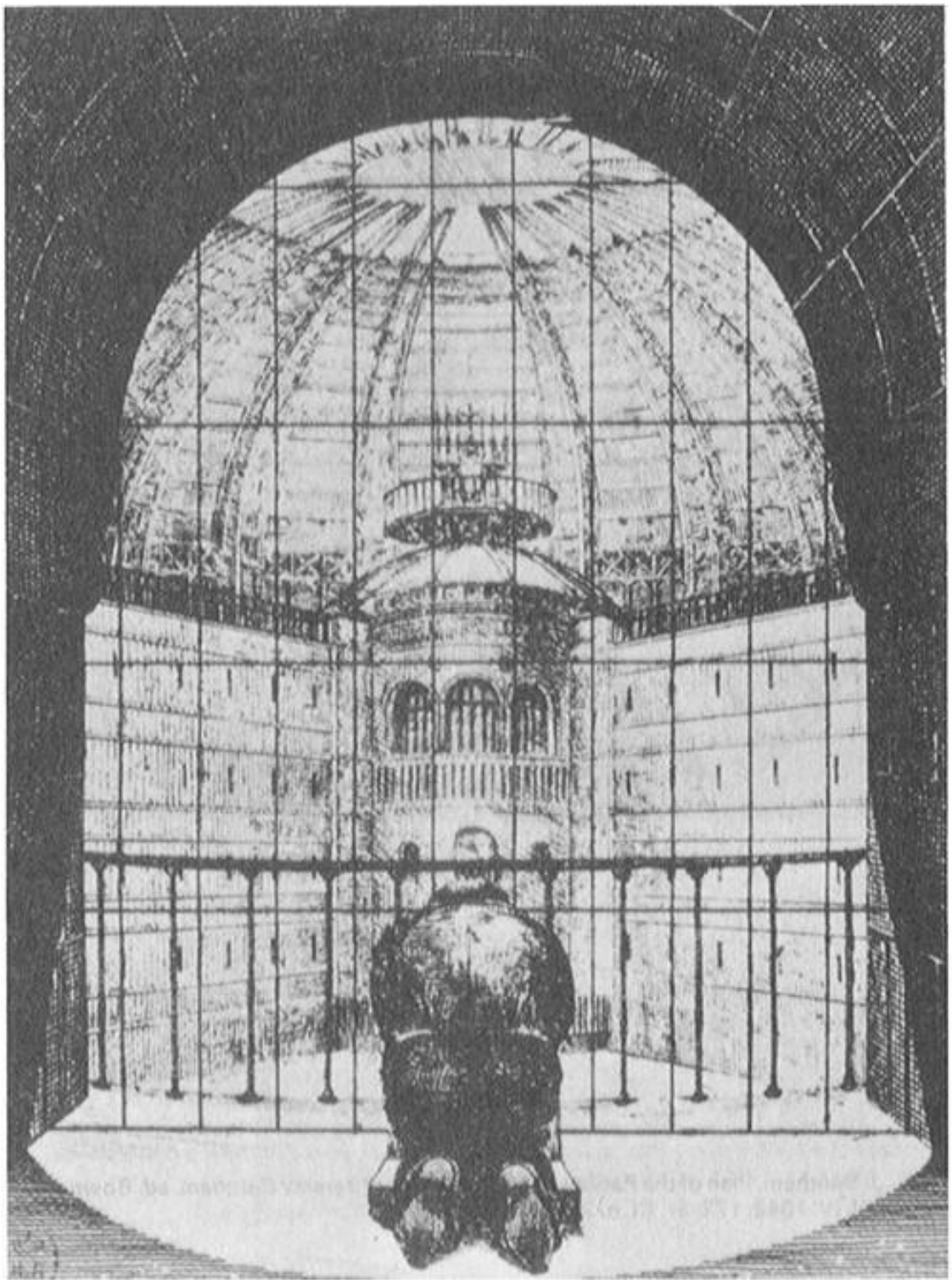

Н. Ару-Ромен. Проєкт пенітенціарного закладу, 1840. В’язень у своїй камері, навколішки молиться перед центральною вежею спостереження. Див. с. ??

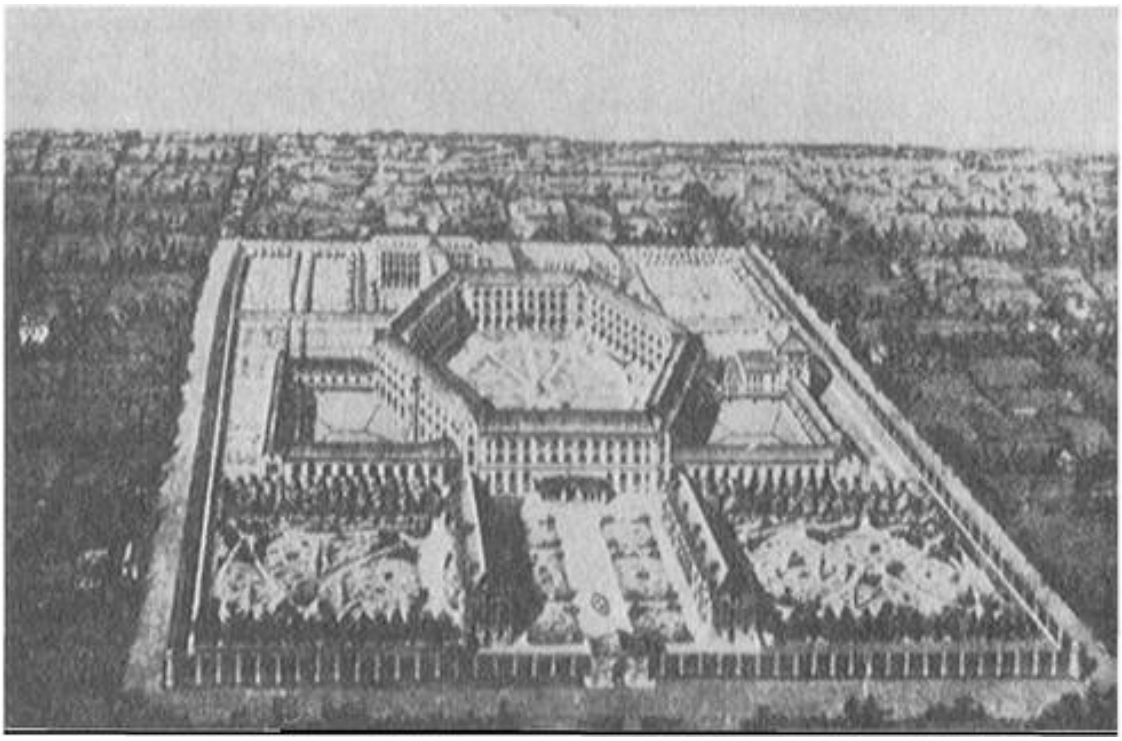

Центральний дім у Ренні, 1877. Див. с. ??

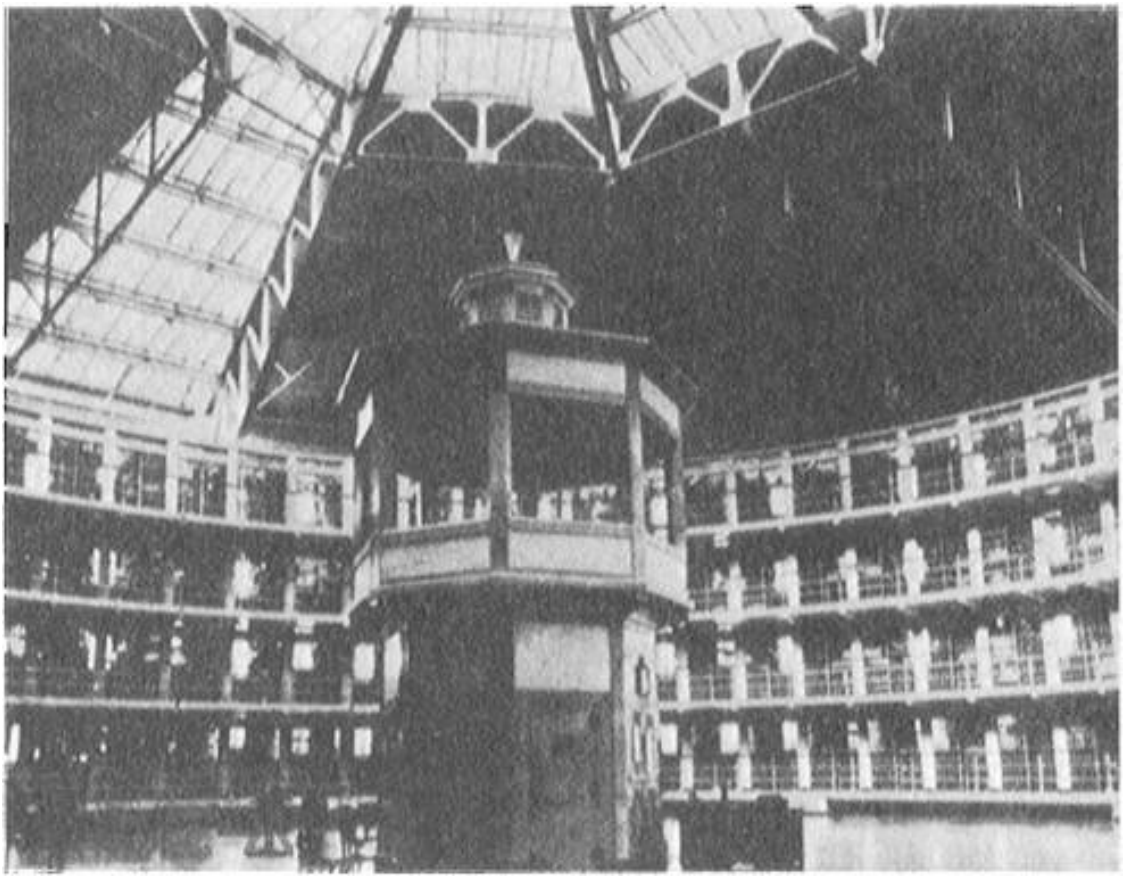

Інтер'єр пенітенціарію в Стейтвіллі, США, XX століття. Див. с. ??

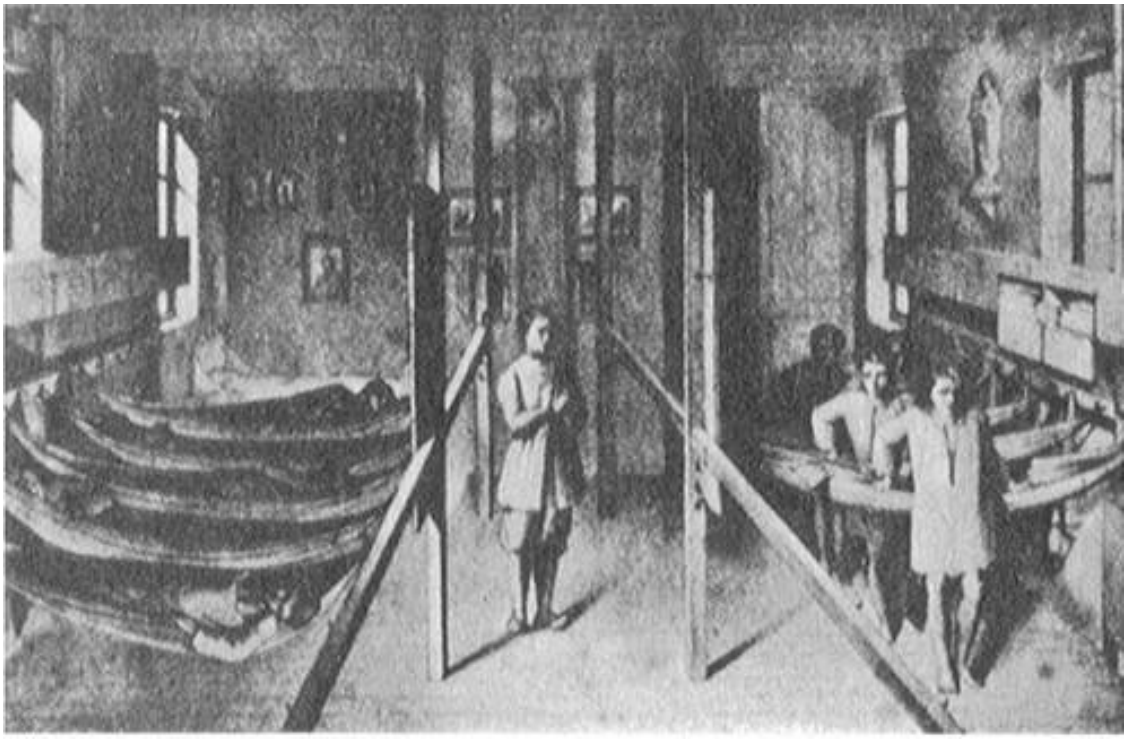

Відхід до сну у виправному закладі Меттре. Див. с. ??

Лекція про шкоду алкоголізму в аудиторії в'язниці Френ.

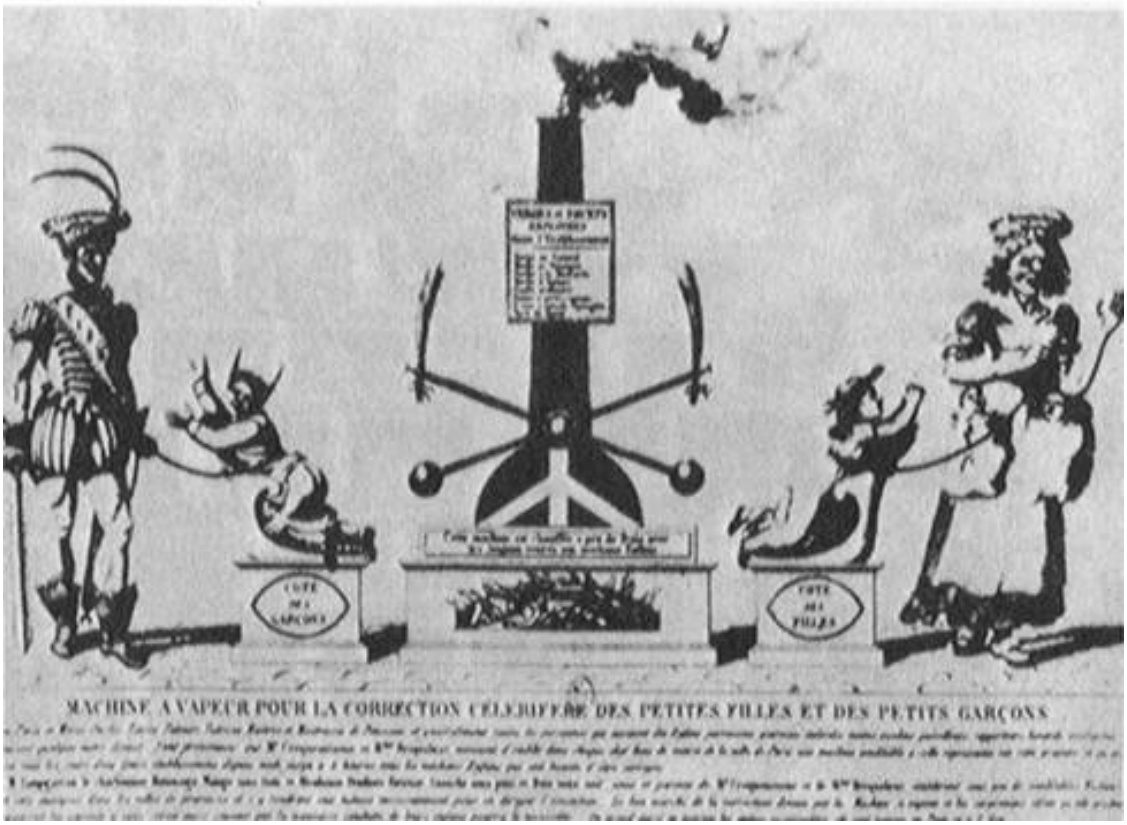

Парова машина для «швидкісного» виправлення хлопчиків і дівчаток. «Батьки й матері. Дядьки й тітки, опікуни, наставники й наставниці пансіонів, а також усі, хто має лінивих, жадібних, неслухняних, бунтівних, зухвалих, сварливих, наклепницьких, балакучих, безбожних дітей або дітей із будь-якою іншою вадою, повідомляються, що пан Бабай і пані Брикрабрак щойно встановили в кожному районі міста Парижа машину, подібну до зображеної на цій гравюрі, і готові щодня, від полудня до другої години, приймати у своїх закладах усіх поганих дітей, які потребують виправлення. Пан Вовкулака, Сажотрус-страхопуд, Їж-без-голоду і пані Дика Кішка, Злостива Шлака й Пий-без-спраги, друзі й родичі пана Бабая та пані Брикрабрак, за невелику суму встановлять подібні машини для відправлення до провінційних міст і самі наглядатимуть за їхньою роботою. Дешевизна виправлення, яке дає парова машина, і дивовижні наслідки, які вона справляє, переконають батьків користуватися нею щоразу, коли цього вимагатиме погана поведінка їхніх дітей. Ми також приймаємо невиправних дітей на пансіон; їх годують хлібом і водою». Гравюра кінця XVIII століття (Collections historiques de l'I.N.R.D.P.).

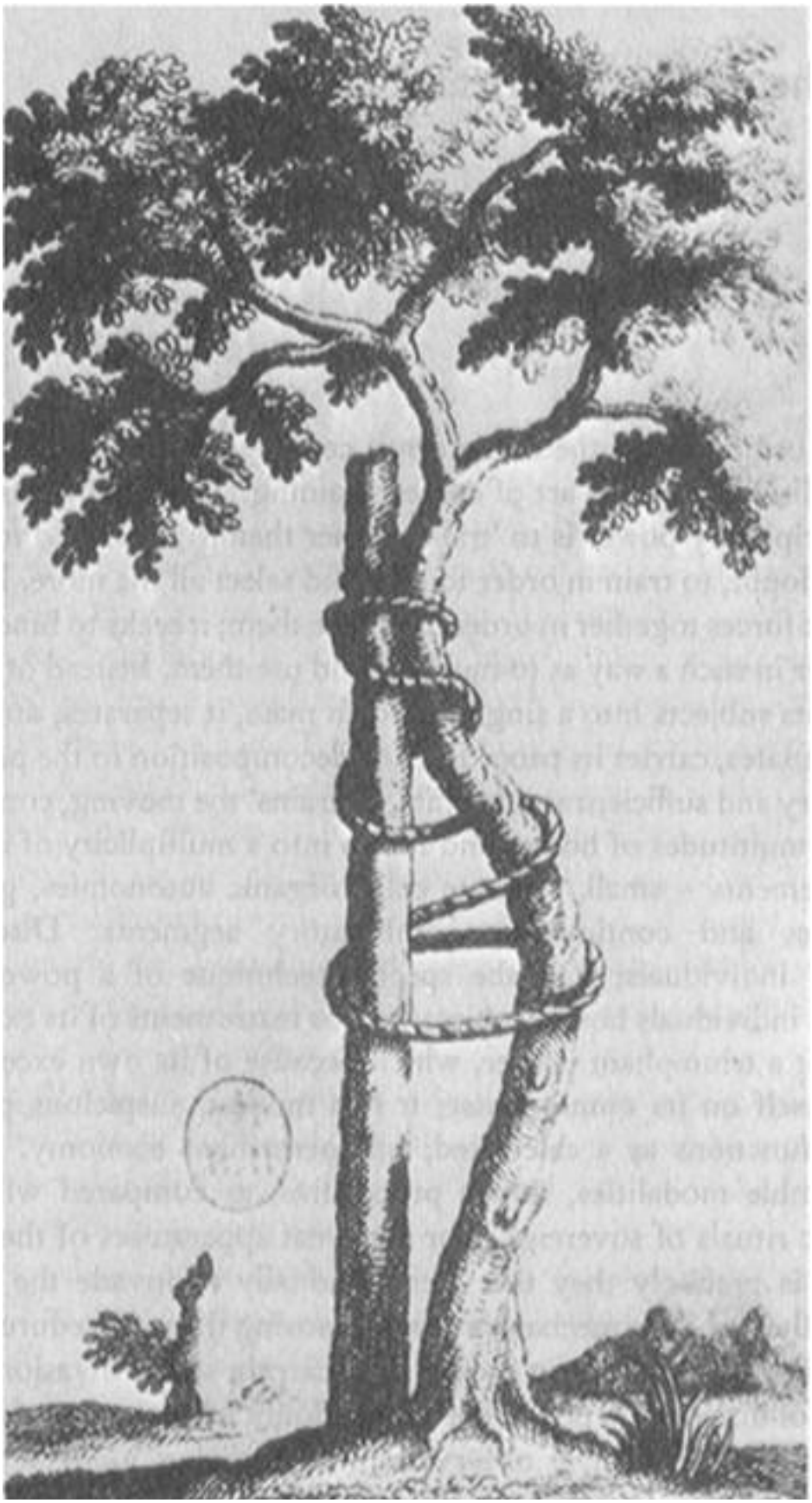

Н. Андрі, L’orthopédie ou l’art de prévenir et de corriger dans les enfants les difformités du corps* («Ортопедія, або мистецтво запобігати й виправляти тілесні деформації в дітей»), 1749.*

[45] Guibert, 18. Насправді ця дуже давня проблема знову вийшла на перший план у XVIII столітті з економічних і технічних причин, які ми щойно бачили; і це «упередження» дуже часто обговорювали й інші автори, не тільки сам Ґібер (послідовники Фолара, Пірха, Меніль-Дюрана).

[46] У тому значенні, у якому цей термін уживали після 1759 року.

[47] Рух, який привів до широкого використання рушниці, можна приблизно датувати битвою при Стейнкерку, 1699 рік.

[48] Про важливість геометрії див. Ж. де Бособра: «Наука війни за своєю суттю є геометричною… Розташування батальйону й ескадрону на цілому фронті та на такій-то висоті є лише наслідком поки що невідомої, але глибокої геометрії» (Beausobre, 307).

[49] *Journal pour l’instruction élémentaire*, квітень 1816 року. Пор. Tronchot, який підрахував, що учні мали отримувати понад 200 команд на день (не рахуючи виняткових наказів); лише вранці — двадцять шість команд голосом, двадцять три знаками, тридцять сім ударами дзвоника і двадцять чотири свистком, тобто один свисток або один дзвінок кожні три хвилини.

2. Засоби правильного вишколу

На початку XVII століття Вальгаузен говорив про «сувору дисципліну» як про мистецтво правильного вишколу. Головна функція дисциплінарної влади полягає радше у тому, щоб «вишколювати», ніж у тому, щоб відбирати й набирати; або, без сумніву, вишколювати для того, щоб ще краще набирати й відбирати. Вона не поєднує сили, щоб їх зменшити; вона прагне зв’язати їх так, щоб помножити й використати. Замість того щоб згинати всіх своїх підлеглих в одну-єдину однорідну масу, вона розділяє, аналізує, диференціює, доводить свої процедури розкладання до необхідних і достатніх одиничних елементів. Вона «вишколює» рухливі, змішані, марні множини тіл і сил, перетворюючи їх на множинність індивідуальних елементів — малих, окремих клітин, органічних автономій, генетичних тотожностей і безперервностей, комбінаторних сегментів. Дисципліна «виробляє» індивідів; це специфічна техніка влади, яка розглядає індивідів водночас як об’єкти і як інструменти свого здійснення. Це не тріумфальна влада, яка через власну надмірність може пишатися своєю всемогутністю; це скромна, підозрілива влада, що функціонує як розрахована, але постійна економія. Порівняно з величними ритуалами суверенітету або великими апаратами держави, це смиренні модальності, малі процедури. І саме

вони поступово мали вторгнутися у великі форми, змінюючи їхні механізми й нав’язуючи їм свої процедури. Юридичний апарат також не уникнув цього майже таємного вторгнення. Успіх дисциплінарної влади, без сумніву, походить від використання простих інструментів: ієрархічного спостереження, нормалізувального судження та їхнього поєднання в процедурі, специфічній для неї, — в іспиті.

Ієрархічне спостереження

Здійснення дисципліни передбачає механізм, який примушує через спостереження; апарат, у якому техніки, що дають змогу бачити, породжують ефекти влади, і в якому, навпаки, засоби примусу роблять тих, до кого вони застосовуються, чітко видимими. Повільно, упродовж класичної доби, ми бачимо побудову таких «обсерваторій» людської множинності, про які історія наук має сказати так мало доброго. Поруч із великою технологією телескопа, лінзи й світлового променя, що були складовою нової фізики й космології, існували малі техніки множинних і перехресних спостережень, очей, які повинні бачити, не будучи побаченими; за допомогою технік підкорення й методів експлуатації темне мистецтво світла й видимого потай готувало нове знання про людину.

Ці «обсерваторії» мали майже ідеальну модель: військовий табір — нетривале штучне місто, яке майже за бажанням можна будувати й перебудовувати; осідок влади, що має бути тим сильнішою, але також тим стриманішою, тим ефективнішою й пильнішою, оскільки вона здійснюється над озброєними людьми. У досконалому таборі вся влада здійснювалася б лише через точне спостереження; кожен погляд був би частиною загального функціонування влади. Старий традиційний квадратний план був значно уточнений у незліченних нових проєктах. Геометрія шляхів, кількість і розподіл наметів, орієнтація їхніх входів, розташування рядів і шеренг були точно визначені; була задана мережа поглядів, які наглядали один за одним: «На плацу проводять п’ять ліній; перша — за шістнадцять футів від другої; інші — за вісім футів одна від одної; остання — за вісім футів від складів зброї. Склади зброї розміщені за десять футів від наметів молодших офіцерів, просто навпроти першого кілка намету. Вулиця роти має п’ятдесят один фут завширшки… Усі намети стоять за два фути один від одного. Намети субалтерн-офіцерів розташовані навпроти проходів їхніх рот. Задній кілок намету стоїть за вісім футів від останнього солдатського намету, а вхід — навпроти намету капітанів… Намети капітанів зводять навпроти вулиць їхніх рот. Вхід розташовано навпроти самих рот». [50] Табір є діаграмою влади, яка діє через загальну видимість. Упродовж довгого часу ця модель табору або принаймні принцип, що лежить в її основі, траплявся в міському плануванні, у будівництві робітничих поселень, лікарень, притулків, в’язниць, шкіл: просторове «вкладення» ієрархізованого нагляду. Це був принцип «вбудовування»

(*encastrement*). Табір був для досить сором’язливого мистецтва нагляду тим, чим темна камера була для великої науки оптики.

Тоді розгортається ціла проблематика: архітектура, яку будують уже не просто для того, щоб її бачили, — як у пишноті палаців, — і не для спостереження зовнішнього простору — пор. геометрію фортець, — а для того, щоб уможливити внутрішній, зчленований і детальний контроль; щоб робити видимими тих, хто перебуває всередині; ширше кажучи, архітектура, яка діяла б так, щоб перетворювати індивідів: діяти на тих, кого вона прихищає, здобувати зачіпку за їхню поведінку, доводити ефекти влади аж до них, робити можливим їхнє пізнання й зміну. Каміння може робити людей покірними й пізнаваними. Стара проста схема замкнення й огорожі — товсті мури, важка брама, що перешкоджає входу або виходу, — почала поступатися місцем розрахунку отворів, заповнених і порожніх просторів, проходів і прозоростей. Так будівля лікарні поступово організовувалася як інструмент медичної дії: вона мала дозволити краще спостереження за хворими, а отже й кращу калібровку їхнього лікування; форма будівель, завдяки ретельному розділенню пацієнтів, мала запобігати зараженням; нарешті, вентиляція і повітря, що циркулює навколо кожного ліжка, мали не дати шкідливим випарам застоюватися довкола хворого, розкладати його гумори й поширювати хворобу своїми безпосередніми діями. Лікарня, яку мали будувати у другій половині століття і для якої так багато планів було складено після того, як Отель-Дьє згорів удруге, вже не була просто дахом, під яким знаходили притулок злидні й близька смерть; у самій своїй матеріальності вона була терапевтичним оператором.

Так само й шкільна будівля мала стати механізмом вишколу. Саме як педагогічну машину Парі-Дюверне задумував Військову школу (*École Militaire*) — аж до найдрібніших деталей, які він нав’язав архітекторові Габріелю. Тренувати сильні тіла — імператив здоров’я; отримати компетентних офіцерів — імператив кваліфікації; створити слухняних солдатів — імператив політики; запобігти розпусті й гомосексуальності — імператив моралі. Чотириразова підстава для встановлення герметичних відсіків між індивідами, але також отворів для безперервного нагляду. Сама будівля Школи мала бути апаратом спостереження; кімнати розташовувалися вздовж коридору як низка малих келій; через рівні проміжки містилися офіцерські приміщення, так що «на кожних десять учнів був офіцер з одного й другого боку»; уночі учнів замикали у їхніх келіях; і Парі-Дюверне наполіг, щоб «у стіні кожної кімнати, що виходить у коридор, було зроблено вікно — від рівня грудей і майже до одного-двох футів від стелі. Мати такі вікна не лише приємно; можна навіть наважитися сказати, що це корисно в кількох відношеннях, не кажучи вже про дисциплінарні підстави, які можуть визначати таке розташування» (цит. за Laulan, 117–18). У їдальнях була «трохи підвищена платформа для столів інспекторів навчання, щоб під

час їжі вони могли бачити всі столи учнів своїх відділень»; нужники було встановлено з напівдверима, щоб черговий наглядач міг бачити голову й ноги учнів, а також із бічними стінками достатньої висоти, «щоб ті, хто всередині, не могли бачити один одного». [51] Ця безмежно прискіплива турбота про нагляд виражається в архітектурі через незліченні дрібні механізми. Ці механізми можуть видаватися неважливими лише тоді, коли забути роль цієї малої, але бездоганної інструментації у поступовій об’єктивації та дедалі тоншому розчленуванні індивідуальної поведінки. Дисциплінарні інституції виділяли із себе машинерію контролю, яка функціонувала як мікроскоп поведінки; тонкі аналітичні поділи, які вони створювали, утворювали довкола людей апарат спостереження, запису й вишколу. Як розділити погляд у цих машинах спостереження? Як установити між ними мережу комунікацій? Як розташувати речі так, щоб із їхньої розрахованої множинності виникала однорідна, безперервна влада?

Досконалий дисциплінарний апарат зробив би можливим, щоб один-єдиний погляд постійно бачив усе. Центральна точка була б водночас джерелом світла, що освітлює все, і місцем сходження всього, що має бути знаним: досконале око, від якого ніщо не вислизнуло б, і центр, до якого були б звернені всі погляди. Саме це уявляв Леду, коли будував Арк-е-Сенан; усі будівлі мали бути розташовані колом, відкритим усередину, а в центрі висока споруда мала вміщувати адміністративні функції управління, поліцейські функції нагляду, економічні функції контролю й перевірки, релігійні функції заохочення до послуху й праці; звідси мали виходити всі накази, тут мали реєструватися всі дії, помічатися й судитися всі провини; і все це мало відбуватися негайно, без жодної іншої допомоги, крім точної геометрії. Серед усіх причин престижу, яким у другій половині XVIII століття користувалася кругова архітектура, без сумніву, слід назвати й те, що вона виражала певну політичну утопію.

Але дисциплінарний погляд насправді потребував передавальних ланок. Піраміда могла ефективніше, ніж коло, задовольнити дві вимоги: бути достатньо повною, щоб утворити безперервну мережу — а отже мати можливість множити свої рівні й розподіляти їх по всій поверхні, яку треба наглядати; і водночас бути достатньо непомітною, щоб не тиснути інертною масою на діяльність, яку треба дисциплінувати, і не діяти як гальмо чи перешкода для неї; бути включеною в дисциплінарний механізм як функція, що збільшує його можливі ефекти. Її треба було розкласти на менші елементи, але для того, щоб посилити її продуктивну функцію: конкретизувати нагляд і зробити його функціональним.

Такою була проблема великих майстерень і фабрик, у яких організовувався новий тип нагляду. Він відрізнявся від того, який практикували в режимах мануфактур і який здійснювався ззовні

інспекторами, наділеними завданням застосовувати регламенти; тепер потрібен був інтенсивний, безперервний нагляд; він проходив через увесь трудовий процес; він стосувався не лише — або не тільки — виробництва: природи й кількості сировини, типу використаних інструментів, розмірів і якості виробів; він також брав до уваги діяльність людей, їхню вправність, спосіб, у який вони беруться за завдання, їхню швидкість, запал, поведінку. Але він відрізнявся і від домашнього нагляду майстра, присутнього поруч зі своїми робітниками й учнями, бо здійснювався клерками, наглядачами й майстрами-наставниками. У міру того як виробнича машинерія ставала більшою й складнішою, у міру зростання кількості робітників і поділу праці нагляд ставав дедалі потрібнішим і дедалі важчим. Він став особливою функцією, яка, однак, мусила бути невід'ємною частиною виробничого процесу, проходити паралельно з ним на всій його довжині. Став необхідним спеціалізований персонал, постійно присутній і відмінний від робітників: «На великій фабриці все регулюється годинником. Із робітниками поводяться суворо й жорстко. Клерки, звиклі ставитися до них із виглядом зверхності й командування, що справді необхідно при множині людей, поводяться з ними суворо або зневажливо; тому ці робітники або коштують дорожче, або невдовзі після прибуття залишають фабрику» (*Encyclopédie*, стаття «Manufacture»). Але хоча робітники віддавали перевагу цеховим рамкам перед цим новим режимом нагляду, підприємці бачили, що він невіддільний від системи промислового виробництва, приватної власності й прибутку. У масштабі фабрики, великого металургійного заводу або шахти «предмети витрат настільки множаться, що найменша нечесність щодо кожного з них склалася б у величезне шахрайство, яке не тільки поглинуло б прибутки, а й призвело б до втрати капіталу… найменша некомпетентність, якщо її не помітити і тому повторювати щодня, може виявитися фатальною для підприємства, аж до його знищення за дуже короткий час»; звідси випливає, що лише агенти, прямо залежні від власника і доручені тільки цьому завданню, могли б стежити, «щоб жодне су не було витрачене марно, щоб жодна мить дня не була втрачена»; їхня роль полягала б у тому, «щоб наглядати за робітниками, оглядати всі місця праці, повідомляти директорів про все, що відбувається» (Cournol). Нагляд, отже, стає вирішальним економічним оператором — і як внутрішня частина виробничої машинерії, і як специфічний механізм дисциплінарної влади. «Праця керування, нагляду й узгодження стає однією з функцій капіталу від тієї миті, коли праця під контролем капіталу стає кооперативною. Ставши функцією капіталу, вона потребує особливих характеристик» (Marx, *Capital*, vol. 1, 313).

Такий самий рух можна було знайти в реорганізації початкового навчання: деталі нагляду уточнювалися й інтегрувалися у навчальне відношення. Розвиток парафіяльних шкіл, зростання кількості їхніх

учнів, відсутність методів одночасного регулювання діяльності цілого класу, а також безлад і плутанина, що з цього випливали, зробили необхідним вироблення системи нагляду. Щоб допомогти вчителеві, Батенкур обирав серед найкращих учнів цілу низку «офіцерів» — інтендантів, спостерігачів, моніторів, наставників, читців молитов, відповідальних за письмо, роздавачів чорнила, милостинників і відвідувачів. Визначені таким чином ролі були двох типів: перші стосувалися матеріальних завдань — роздавати чорнило й папір, давати милостиню бідним, читати духовні тексти у святкові дні тощо; другі стосувалися нагляду: «спостерігачі мають записувати, хто залишив свою лаву, хто розмовляв, у кого не було розарію або Часослова, хто неналежно поводився на месі, хто вчинив нечистий акт, хто вдавався до порожніх балачок або бешкетував на вулиці»; «зауважники» відповідали за тих, «хто розмовляє або мугикає, вивчаючи уроки, і за тих, хто не хоче писати й марнує час у грі»; «відвідувачі» ходили до родин учнів, які були відсутні або вчинили серйозні провини. «Інтенданти» наглядали за всіма іншими офіцерами. Лише «наставники» мали педагогічну роль: їхнє завдання полягало в тому, щоб учити учнів читати — по двоє, тихими голосами (M.I.D.B., 68–83). За кілька десятиліть Деміа віддав перевагу ієрархії такого самого типу, але майже всі функції нагляду були подвоєні педагогічною роллю: помічник учителя навчав тримати перо, спрямовував руку учня, виправляв помилки і водночас «відмічав порушників порядку»; інший помічник учителя мав ті самі завдання у класі читання; інтендант, який наглядав за іншими офіцерами й відповідав за поведінку загалом, мав також завдання «вводити новоприбулих у звичаї школи»; декуріони змушували учнів переказувати уроки й «відмічали» тих, хто їх не знав. [52] Тут маємо начерк інституції «взаємного» типу, у якій три процедури інтегруються в єдиний механізм: власне навчання, набуття знання через саму практику педагогічної діяльності та взаємне, ієрархізоване спостереження. Відношення нагляду, визначене й урегульоване, вписується в саму серцевину навчальної практики — не як додаткова або суміжна частина, а як механізм, притаманний їй і такий, що збільшує її ефективність.

Ієрархізований, безперервний і функціональний нагляд, можливо, не був одним із великих технічних «винаходів» XVIII століття, але його підступне поширення завдячувало своєю важливістю механізмам влади, які він ніс із собою. Завдяки такому нагляду дисциплінарна влада стала «інтегрованою» системою, зсередини пов’язаною з економією і цілями механізму, в якому вона практикувалася. Вона також організувалася як множинна, автоматична й анонімна влада; адже хоча нагляд спирається на індивідів, його функціонування є функціонуванням мережі відносин — згори вниз, але певною мірою також знизу вгору і вбік; ця мережа «тримає» ціле разом і проходить крізь нього в усій повноті ефектами влади, що походять один від одного: наглядачі, за якими постійно

наглядають. Влада в ієрархізованому нагляді дисциплін не володіється як річ і не передається як власність; вона функціонує як частина машинерії. І хоча правда, що її пірамідальна організація дає їй «голову», саме апарат як ціле виробляє «владу» і розподіляє індивідів у цьому постійному й безперервному полі. Це дає змогу дисциплінарній владі бути водночас абсолютно недискретною — бо вона всюди й завжди насторожі, бо за самим своїм принципом не залишає жодної зони тіні й постійно наглядає за тими самими індивідами, яким доручено наглядати, — і абсолютно «дискретною», бо функціонує постійно і значною мірою мовчки. Дисципліна робить можливим функціонування реляційної влади, яка підтримує себе власним механізмом і замінює видовищність публічних подій безперервною грою розрахованих поглядів. Завдяки технікам нагляду «фізика» влади, захват над тілом, діє за законами оптики й механіки, відповідно до цілої гри просторів, ліній, екранів, променів, ступенів — і без звернення, принаймні в принципі, до надмірності, сили або насильства. Це влада, яка здається тим менш «тілесною», чим тонше вона є «фізичною».

[50] *Règlement pour l’infanterie prussienne*, франц. переклад, Arsenal, MS. 4067, арк. 144. Про старіші плани див. Praissac, 27–8, і Montgommery, 77. Про нові плани пор. Beneton de Morange, *Histoire de la guerre*, 1741, 61–64, і *Dissertations sur les Tentes*; пор. також численні регламенти, наприклад *Instruction sur le service des règlements de Cavalerie dans les camps*, 29 червня 1753 року.

[51] Arch. nat. MM 666–9. Джеремі Бентам розповідає, що саме під час відвідин Військової школи його брат уперше прийшов до ідеї Паноптикуму.

[52] Demia, 27–9. Можна відзначити явище такого самого типу в організації шкіл: упродовж довгого часу «префектам», незалежно від учителів, доручали моральну відповідальність за малі групи учнів. Передусім після 1762 року з’являється новий тип нагляду — більш адміністративний і більш інтегрований в ієрархію: наглядачі, *maîtres de quartier*, *maîtres subalternes*. Пор. Dupont-Ferrier, 254 і 476.

Нормалізувальне судження

1. У сиротинці шевальє Поле засідання трибуналу, що збирався щоранку, породжували цілий церемоніал: «Ми побачили всіх вихованців, вишикуваних ніби до бою, у досконалому рівнянні, нерухомості й мовчанні. Майор, молодий пан шістнадцяти років, стояв поза шеренгами, зі шпагою в руці; за його командою загін швидким кроком розмикався і ставав у коло. Рада збиралася в центрі; кожен офіцер подавав звіт про свій загін за попередні двадцять чотири години. Обвинуваченим дозволяли захищатися; заслуховували свідків; рада радилися і, коли досягала згоди, майор оголошував число винних, характер проступків і призначені

покарання. Потім загін відходив у найбільшому порядку» (Pictet). У серці всіх дисциплінарних систем діє малий каральний механізм.

Він користується своєрідним судовим привілеєм — із власними законами, своїми особливими проступками, своїми окремими формами судження. Дисципліни встановили «інфра-карність»: вони поділили ділянку, яку закони залишали порожньою; вони визначили й пригнічували масу поведінок, що вислизали завдяки відносній байдужості великих систем покарання. «Під час входу компаньйони мають вітатися один з одним… під час виходу вони повинні замкнути матеріали й інструменти, якими користувалися, а також пересвідчитися, що їхні лампи погашені»; «суворо заборонено розважати компаньйонів жестами або будь-яким іншим способом»; вони повинні «поводитися чесно й пристойно»; кожного, хто відсутній понад п’ять хвилин без попередження пана Оппенгайма, буде «позначено як відсутнього пів дня»; і щоб у цьому прискіпливому кримінальному правосудді нічого не було забуто, заборонено робити «будь-що, що може зашкодити панові Оппенгайму та його компаньйонам» (Oppenheim, 29 вересня 1809 року). Майстерня, школа, армія підлягали цілій мікро-карності часу — запізнення, відсутності, переривання завдань; діяльності — неуважність, недбальство, брак завзяття; поведінки — нечемність, непослух; мовлення — пусті балачки, зухвалість; тіла — «неправильні» пози, нерегулярні жести, брак охайності; сексуальності — нечистота, непристойність. Водночас як покарання використовували цілу низку тонких процедур — від легких тілесних кар до дрібних позбавлень і малих принижень. Йшлося і про те, щоб зробити караними найменші відхилення від правильної поведінки, і про те, щоб надати каральної функції на перший погляд байдужим елементам дисциплінарного апарату: щоб, якщо потрібно, все могло служити покаранню найменшої речі; щоб кожний суб’єкт опинився захопленим караною і каральною універсальністю. «Під словом покарання треба розуміти все, що здатне дати дітям відчути провину, яку вони вчинили, все, що здатне їх принизити, збентежити: … певну холодність, певну байдужість, запитання, приниження, усунення з посади» (La Salle, *Conduite…*, 204–5).

2. Але дисципліна принесла із собою специфічний спосіб карати, який не був лише малою моделлю суду. Специфічним для дисциплінарної каральності є недотримання: те, що не відповідає правилу, що від нього відхиляється. Уся невизначена ділянка неконформного стає караною: солдат чинить «провину» щоразу, коли не досягає потрібного рівня; «провина» учня — це не лише дрібне порушення, а й нездатність виконати свої завдання. Регламенти прусської піхоти наказували, щоб із солдатом, який не навчився правильно поводитися з рушницею, обходилися з «найбільшою суворістю». Так само, «коли учень не запам’ятав катехизису з попереднього дня, його треба змусити вивчити його

без жодної помилки й повторити наступного дня; або його змушують слухати його стоячи чи навколішки, зі складеними руками, або накладають на нього іншу покуту».

Порядок, який мають забезпечувати дисциплінарні покарання, має змішану природу: це «штучний» порядок, прямо встановлений законом, програмою, сукупністю регламентів. Але це також порядок, визначений природними й спостережуваними процесами: тривалість учнівства, час, потрібний для виконання вправи, рівень здібності — усе це відсилає до регулярності, яка також є правилом. Дітей християнських шкіл ніколи не слід поміщати в «урок», до якого вони ще не здатні, бо це наражало б їх на небезпеку не навчитися нічого; проте тривалість кожного етапу встановлена регламентом, і учня, який після трьох іспитів не зміг перейти до вищого розряду, треба помістити, на видноті, на лаву «невігласів». У дисциплінарному режимі покарання має подвійну юридично-природну референцію.

3. Дисциплінарне покарання має функцію зменшувати відхилення. Отже, воно має бути за своєю суттю **виправним**. Окрім покарань, прямо запозичених із судової моделі — штрафів, бичування, одиночного ув’язнення, — дисциплінарні системи віддають перевагу покаранням, що є вправою: посиленим, помноженим формам тренування, повтореним кілька разів. Регламенти 1766 року для піхоти встановлювали, що капралів, «які виявляють певну недбалість або брак охоти, буде понижено до рядових», і вони зможуть повернутися до попереднього звання лише після нових вправ і нового іспиту. Як казав Жан-Батист де Ла Саль: «З усіх покут письмові завдання є найчеснішими для вчителя, найкориснішими для батьків»; вони дають змогу «із самих провин дітей видобути засоби для просування їхнього поступу, виправляючи їхні вади»; тим, наприклад, «хто не написав усього, що мав написати, або не доклав зусиль, щоб зробити це добре, можна дати певні завдання переписати або вивчити напам’ять» (La Salle, *Conduite…*, 205). Дисциплінарне покарання загалом ізоморфне самому обов’язку; це не стільки помста ображеного закону, скільки його повторення, його подвоєна наполегливість. Тому виправний ефект, якого від нього очікують, лише випадково передбачає спокуту й каяття; його досягають безпосередньо через механіку вишколу. Карати — означає вправляти.

4. У дисципліні покарання є лише одним елементом подвійної системи: винагорода — покарання. І саме ця система діє у процесі вишколу й виправлення. Учитель «має, наскільки можливо, уникати застосування покарання; навпаки, він повинен намагатися зробити винагороди частішими, ніж кари, бо лінивих більше заохочує бажання бути винагородженими так само, як старанні, ніж страх покарання; саме тому буде дуже корисно, коли

вчитель змушений застосувати покарання, по можливості завоювати серце дитини перед тим, як це зробити» (Demia, 17). Цей механізм із двома елементами уможливлює низку операцій, характерних для дисциплінарної каральності. По-перше, визначення поведінки й успішності на основі двох протилежних значень добра і зла; замість простого поділу заборони, як це практикується в карному правосудді, маємо розподіл між позитивним і негативним полюсами; вся поведінка потрапляє в поле між добрими й поганими оцінками, добрими й поганими балами. Ба більше, це поле можна кількісно вимірювати й будувати на ньому арифметичну економіку. Каральна бухгалтерія, яку постійно оновлюють, дає змогу отримати каральний баланс кожного індивіда. Шкільне «правосуддя», зачатки якого можна знайти в армії й майстернях, довело цю систему дуже далеко. Брати християнських шкіл організували цілу мікроекономіку привілеїв і покутних завдань: «Привілеями учні можуть користуватися, щоб звільнитися від накладених на них покут… Наприклад, учневі могли дати як покуту переписати чотири або шість питань катехизису; він зможе звільнитися від цієї покути, накопичивши певну кількість балів привілею; учитель призначить кількість балів за кожне питання… Оскільки привілеї мають певну вартість у балах, учитель має також інші, меншої вартості, які служать дрібною монетою для перших. Наприклад, дитина має покуту, від якої може викупитися шістьма балами; вона заробляє привілей на десять; подає його вчителеві, а той повертає їй чотири бали, і так далі» (La Salle, *Conduite…*, 156 і далі). Перед нами перенесення системи індульгенцій. І завдяки грі цієї квантифікації, цьому обігу винагород і боргів, завдяки безперервному підрахунку плюсів і мінусів дисциплінарні апарати ієрархізували «добрих» і «поганих» суб’єктів щодо одне одного. Через цю мікроекономіку постійної каральності діє диференціація не вчинків, а самих індивідів — їхньої природи, їхніх можливостей, їхнього рівня або їхньої вартості. Точно оцінюючи вчинки, дисципліна судить індивідів «в істині»; каральність, яку вона впроваджує, інтегрована в цикл знання про індивідів.

5. Розподіл за рангами або розрядами має подвійну роль: він позначає відхилення, ієрархізує якості, уміння й здібності; але він також карає і винагороджує. Це каральне функціонування впорядкування й порядковий характер судження. Дисципліна винагороджує просто через гру відзнак, тим самим уможливлюючи досягнення вищих рангів і місць; вона карає, обертаючи цей процес у протилежний бік. Сам ранг служить винагородою або покаранням. У Військовій школі розробили складну систему «почесної» класифікації; ця класифікація була видима для всіх у формі невеликих відмінностей в уніформі, а з

розподіленими таким чином рангами пов’язувалися більш чи менш шляхетні або принизливі покарання — як знак привілею або безчестя. Цей класифікаційний, каральний розподіл здійснювався через короткі проміжки часу за допомогою звітів, які офіцери, вчителі та їхні помічники складали, не беручи до уваги ані віку, ані класу, про «моральні якості учнів» і про «їхню загальновизнану поведінку». Перший клас, відомий як «дуже добрі», відрізнявся срібним еполетом; вони користувалися честю, що з ними поводилися як із «суто військовими військами»; тому вони мали право на військове покарання — арешти і, у серйозних випадках, ув’язнення. Другий клас, «добрі», носив еполет із червоного шовку і срібла; їх можна було арештовувати й засуджувати до в’язниці, але також до клітки й стояння навколішки. Клас «посередніх» мав право на еполет із червоної вовни; до попередніх кар, якщо було потрібно, додавали носіння волосяниці. Останній клас, «погані», позначався еполетом із коричневої вовни; «учні цього класу підлягатимуть усім покаранням, що застосовуються в Отелі, або всім тим, які вважатимуть потрібними, навіть одиночному ув’язненню в темній підземній камері». До цього певний час додавали «ганебний» клас, для якого було складено спеціальні регламенти, «щоб ті, хто до нього належить, завжди були відокремлені від інших і були одягнені у волосяницю». Оскільки лише заслуги й поведінка мають визначати місце учня, «ті з двох останніх класів зможуть тішити себе надією, що зможуть піднятися до перших двох і носити їхні знаки, коли, за загальною згодою, буде визнано, що вони стали гідними цього завдяки зміні своєї поведінки й завдяки успіхам; а ті з найвищих класів так само спустяться до інших, якщо ослабнуть і якщо різні звіти, взяті разом, будуть їм на шкоду й покажуть, що вони більше не заслуговують винагород і прерогатив вищих класів…» Каральна класифікація мала прагнути до зникнення. «Ганебний» клас існував лише для того, щоб зникнути: «Щоб судити про вид навернення, якого зазнали учні ганебного класу, що поводяться добре», їх знову вводили до інших класів і повертали їм уніформу; але під час їжі й відпочинку вони залишалися зі своїми товаришами по безчестю; вони залишалися там, якщо не продовжували поводитися добре; вони «цілковито його залишали, якщо їхню поведінку вважали задовільною як у цьому класі, так і в цьому відділенні» (Archives nationales, MM 658, 30 березня 1758 року і MM 666, 15 вересня 1763 року). Отже, ця ієрархізувальна каральність мала подвійний ефект: вона розподіляла учнів за їхніми здібностями й поведінкою, тобто за тим використанням, яке можна було з них зробити після виходу зі школи; вона здійснювала над ними постійний тиск, щоб вони відповідали одній і тій самій моделі, щоб усі вони підлягали «субординації, покірності, увазі в навчанні й вправах, а також

правильному виконанню обов’язків і всіх частин дисципліни». Щоб усі вони були подібні одне до одного.

Коротко кажучи, мистецтво карати в режимі дисциплінарної влади спрямоване не на спокуту і навіть не зовсім на репресію. Воно вводить у дію п’ять цілком відмінних операцій: воно відносить індивідуальні дії до цілого, яке водночас є полем порівняння, простором диференціації і принципом правила, якого треба дотримуватися. Воно диференціює індивідів одне від одного відповідно до такого загального правила: щоб правило функціонувало як мінімальний поріг, як середній рівень, якого треба дотримуватися, або як оптимум, до якого треба рухатися. Воно кількісно вимірює й ціннісно ієрархізує здібності, рівень, «природу» індивідів. Через цей захід, що надає «вартість», воно вводить примус відповідності, якої треба досягти. Нарешті, воно проводить межу, що визначить відмінність щодо всіх інших відмінностей, зовнішній кордон ненормального — «ганебний» клас Військової школи. Постійна каральність, яка проходить через усі точки й наглядає за кожною миттю в дисциплінарних інституціях, порівнює, диференціює, ієрархізує, гомогенізує, виключає. Коротко кажучи, вона **нормалізує**.

Отже, вона протистоїть, пункт за пунктом, судовій каральності, основна функція якої полягає в тому, щоб відсилати не до сукупності спостережуваних явищ, а до корпусу законів і текстів, які треба пам’ятати; яка діє не шляхом диференціації індивідів, а шляхом уточнення вчинків відповідно до певної кількості загальних категорій; не шляхом ієрархізації, а просто через уведення в дію бінарної опозиції дозволеного й забороненого; не шляхом гомогенізації, а через поділ, установлений раз і назавжди актом засудження. Дисциплінарні механізми виділили з себе «каральність норми», яка за своїми принципами й функціонуванням незвідна до традиційної каральності закону. Малий суд, який ніби постійно засідає в будівлях дисципліни й іноді набуває театральної форми великого юридичного апарату, не повинен нас вводити в оману: він не переносить, окрім кількох формальних залишків, механізми кримінального правосуддя в тканину щоденного існування; або принаймні не це є його істотною роллю. Дисципліни створили — спираючись на цілу низку дуже давніх процедур — нове функціонування покарання, і саме воно поступово вклалося у великий зовнішній апарат, який воно, здавалося, відтворювало скромно або іронічно. Юридично-антропологічне функціонування, виявлене в усій історії сучасної каральності, походило не з накладання гуманітарних наук на кримінальне правосуддя і не з вимог, властивих цій новій раціональності або гуманізму, який вона нібито несла із собою; воно походило з дисциплінарної техніки, що запустила ці нові механізми нормалізувального судження.

Влада Норми з’являється через дисципліни. Чи це новий закон сучасного суспільства? Радше скажімо, що від XVIII століття вона

приєдналася до інших влад — Закону, Слова (*Parole*) і Тексту, Традиції — накладаючи на них нові розмежування. Нормальне встановлюється як принцип примусу в навчанні із запровадженням стандартизованої освіти й заснуванням *écoles normales* — учительських училищ; воно встановлюється у зусиллі організувати національну медичну професію й лікарняну систему, здатну застосовувати загальні норми здоров'я; воно встановлюється у стандартизації промислових процесів і продуктів — щодо цієї теми слід звернутися до важливого внеску Кангілема, 171–91. Як і нагляд, і разом із ним, нормалізація стає одним із великих інструментів влади наприкінці класичної доби. Адже знаки, що колись вказували на статус, привілей і належність, дедалі більше замінювалися — або принаймні доповнювалися — цілою шкалою ступенів нормальності, що вказували на належність до однорідного соціального тіла, але також брали участь у класифікації, ієрархізації та розподілі рангів. У певному сенсі влада нормалізації нав'язує однорідність; але вона індивідуалізує, роблячи можливим вимірювання відхилень, визначення рівнів, фіксацію спеціальностей і надання відмінностям користі через припасування їх одна до одної. Легко зрозуміти, як влада норми функціонує всередині системи формальної рівності, оскільки в межах однорідності, яка є правилом, норма вводить — як корисний імператив і як результат вимірювання — усі відтінки індивідуальних відмінностей.

Іспит

Іспит поєднує техніки ієрархічного спостереження з техніками нормалізувального судження. Це нормалізувальний погляд, нагляд, який дає змогу кваліфікувати, класифікувати й карати. Він установлює над індивідами видимість, через яку їх розрізняють і судять. Саме тому в усіх механізмах дисципліни іспит є глибоко ритуалізованим. У ньому поєднуються церемонія влади і форма експерименту, розгортання сили й установлення істини. У самому серці дисциплінарних процедур він виявляє підкорення тих, кого сприймають як об'єкти, і об'єктивацію тих, хто підпорядкований. Накладання владних відносин і відносин знання набуває в іспиті всієї своєї видимої яскравості. Це ще одна інновація класичної доби, яку історики науки залишили майже недослідженою. Пишуть історію дослідів над народженими сліпими, над дітьми-вовками або над людьми під гіпнозом. Але хто напише загальнішу, рухливішу, проте й визначальнішу історію "іспиту" — його ритуалів, методів, персонажів і їхніх ролей, його гри запитань і відповідей, його систем оцінювання й класифікації? Адже в цій тонкій техніці міститься ціла сфера знання, цілий тип влади. Часто говорять про ідеологію, яку "гуманітарні науки" несуть із собою — стримано або багатослівно. Але чи не сама їхня технологія, ця крихітна операційна схема, що стала такою поширеною — від психіатрії до педагогіки, від діагностики хвороб до найму робітників, — цей звичний метод іспиту, чи не вводить він у

межах одного механізму владні відносини, які дають змогу видобувати й утворювати знання? Йдеться не просто про рівень свідомості, уявлень і того, що, як нам здається, ми знаємо, а про рівень того, що робить можливим знання, яке перетворюється на політичне вкладення.

Однією з істотних умов епістемологічної “відлиги” медицини наприкінці XVIII століття стала організація лікарні як “екзаменаційного”, або обстежувального, апарату. Ритуал обходу був найочевиднішою його формою. У XVII столітті лікар, приходячи ззовні, додавав свій огляд до багатьох інших контролів — релігійних, адміністративних тощо; він майже не брав участі в щоденному управлінні лікарнею. Поступово обхід ставав регулярнішим, суворішим і передусім ширшим: він дедалі більше входив у саме функціонування лікарні. У 1661 році лікаря паризького Отель-Дьє зобов’язали здійснювати щоденний обхід; у 1687 році лікар-“очікувач” мав після обіду оглядати деяких тяжкохворих пацієнтів. Регламенти XVIII століття визначали години обходу і його тривалість — щонайменше дві години; вони наполягали на чергуванні лікарів, яке гарантувало б відвідини щодня, “навіть у Великодню неділю”; нарешті, у 1771 році призначили лікаря-резидента, зобов’язаного “надавати всі послуги свого стану вночі, як і вдень, у проміжках між відвідинами зовнішнього лікаря” (*Registre des délibérations du bureau de l’Hôtel-Dieu*). Стара форма огляду — нерегулярна й швидка — перетворилася на регулярне спостереження, яке ставило хворого в ситуацію майже безперервного обстеження. Це мало два наслідки: у внутрішній ієрархії лікар, який доти був зовнішнім елементом, починав здобувати перевагу над релігійним персоналом і відводити йому чітко визначену, але підлеглу роль у техніці обстеження; тоді з’являється категорія “медсестри”. А сама лікарня, що колись була трохи більше ніж богадільнею, мала стати місцем навчання і співвіднесення знань; отже, вона означала переворот у владних відносинах і формування корпусу знання. “Добре дисциплінована” лікарня стала фізичним відповідником медичної “дисципліни”; ця дисципліна тепер могла відмовитися від свого текстуального характеру й брати свої посилання не стільки з традиції авторів-авторитетів, скільки з поля об’єктів, постійно відкритих для обстеження.

Так само школа стала своєрідним апаратом безперервного іспиту, який на всій своїй довжині дублював процес навчання. Дедалі менше йшлося про змагання, в яких учні протиставляли свої сили одне одному, і дедалі більше — про постійне порівняння кожного з усіма, що давало змогу водночас вимірювати й судити. Брати християнських шкіл хотіли, щоб їхніх учнів перевіряли щодня: першого дня — з правопису, другого — з арифметики, третього — вранці з катехизису, а після обіду з письма тощо. Крім того, щомісяця мав відбуватися іспит, щоб визначити тих, кого слід подати на перевірку інспекторові (La Salle, *Conduite…*, 160). Від 1775 року в École des Ponts et Chaussées існувало шістнадцять іспитів на рік: три з математики, три з архітектури, три з рисунку, два з

письма, один із каменотесної справи, один зі стилю, один із землемірства, один із нівелювання, один із кошторисної справи. Іспит не просто позначав кінець учнівства; він був одним із його постійних чинників; він був уплетений у нього через постійно повторюваний ритуал влади. Іспит давав учителеві змогу, передаючи своє знання, перетворювати своїх учнів на ціле поле знання. Якщо іспит, яким завершувалося учнівство в цеховій традиції, засвідчував уже набуту здатність — “майстерна робота” підтверджувала передачу знання, яка вже відбулася, — то шкільний іспит був постійним обмінником знання: він гарантував рух знання від учителя до учня, але водночас видобував з учня знання, призначене й зарезервоване для вчителя. Школа стала місцем вироблення педагогіки. І так само, як процедура лікарняного обстеження зробила можливою епістемологічну “відлигу” медицини, доба “екзаменаційної” школи позначила початок педагогіки, що функціонує як наука. Доба оглядів і нескінченно повторюваних рухів в армії також позначила розвиток величезного тактичного знання, яке дало свій ефект у період наполеонівських воєн.

Іспит увів цілий механізм, який пов’язував із певним типом формування знання певну форму здійснення влади.

1. **Іспит перетворив економію видимості на здійснення влади.** Традиційно влада була тим, що бачать, що показують і що маніфестують; парадоксальним чином вона знаходила принцип своєї сили в самому русі, яким розгортала цю силу. Ті, над ким її здійснювали, могли залишатися в тіні; вони отримували світло лише від тієї частки влади, яку їм поступалися, або від її відбитку, який вони на мить несли. Дисциплінарна влада, навпаки, здійснюється через свою невидимість; водночас вона нав’язує тим, кого підкоряє, принцип обов’язкової видимості. У дисципліні саме суб’єкти мають бути видимими. Їхня видимість забезпечує владі, що здійснюється над ними, її хватку. Сам факт постійної видимості, можливості завжди бути побаченим, утримує дисциплінованого індивіда в його підпорядкуванні. А іспит є технікою, за допомогою якої влада, замість випромінювати знаки своєї могутності, замість накладати на підданих свій знак, утримує їх у механізмі об’єктивації. У цьому просторі панування дисциплінарна влада виявляє свою силу передусім через упорядкування об’єктів. Іспит є, так би мовити, церемонією цієї об’єктивації.

Дотепер роль політичної церемонії полягала в тому, щоб породжувати надмірний, але врегульований прояв влади; це було видовищне вираження могутності, перебільшена й закодована “витрата”, у якій влада відновлювала свою енергію. Вона завжди більшою чи меншою мірою була пов’язана з тріумфом. Урочиста поява суверена несла в собі щось від освячення, коронації, повернення з перемоги; навіть похоронна церемонія відбувалася з усім розгорнутим видовищем влади. Дисципліна, однак, мала власний тип церемонії. Це був не тріумф, а

огляд, “парад”, показна форма іспиту. У ньому “суб’єктів” представляли як “об’єкти” для спостереження влади, що виявлялася лише своїм поглядом. Вони не отримували безпосередньо образу суверенної влади; вони відчували лише її ефекти — ніби в копії — на своїх тілах, які стали точно читабельними й покірними. 15 березня 1666 року Людовік XIV провів свій перший військовий огляд: 18 000 людей, “одна з найвидовищніших дій царювання”, яка, як вважалося, “тримала всю Європу в неспокої”. Через кілька років на згадку про цю подію було викарбувано медаль (пор. Jucquiot, 50–54). На ній вміщено напис по краю: *Disciplina militaris restitua* і легенду: *Prolusio ad victorias*. Праворуч король, виставивши вперед праву ногу, сам керує вправою за допомогою палиці. Ліворуч кілька рядів солдатів показані анфас і вирівняні в глибину; вони підняли праві руки до рівня плечей і тримають рушниці точно вертикально, їхні праві ноги трохи виставлені вперед, а ліві ступні розвернуті назовні. На землі лінії перетинаються під прямими кутами, утворюючи під ногами солдатів широкі прямокутники, що служать орієнтирами для різних фаз і позицій вправи. На задньому плані — фрагмент класичної архітектури. Колони палацу продовжують ті колони, які утворюють ряди людей і підняті рушниці, так само як бруківка, без сумніву, продовжує лінії вправи. Але над балюстрадою, що вінчає будівлю, стоять статуї танцювальних фігур: звивисті лінії, округлі жести, драпірування. Мармур укритий рухами, принцип єдності яких — гармонія. Люди ж, навпаки, застигли в одноманітно повтореній позі рядів і ліній: тактична єдність. Порядок архітектури, який на своєму верху звільняє фігури танцю, на землі нав’язує дисциплінованим людям свої правила і свою геометрію. Колони влади. “Дуже добре, — якось зауважив великий князь Михайло про полк, після того як протримав його годину з рушницями напоготові, — тільки вони дихають” (Кропоткін, 8; цим посиланням я завдячую Ж. Кангілему).

Візьмімо цю медаль як свідчення моменту, коли — парадоксально, але показово — найяскравіша фігура суверенної влади поєднується з появою ритуалів, властивих дисциплінарній владі. Майже нестерпна видимість монарха обертається на неминучу видимість підданих. І саме це перевертання видимості у функціонуванні дисциплін мало забезпечити здійснення влади навіть у її найнижчих проявах. Ми вступаємо в добу нескінченного іспиту й обов’язкової об’єктивації.

2. **Іспит також вводить індивідуальність у поле документації.** Іспит залишає після себе цілий скрупульозний архів, складений у термінах тіл і днів. Іспит, який поміщає індивідів у поле нагляду, водночас розташовує їх у мережі письма; він залучає їх до цілої маси документів, що схоплюють і фіксують їх. Процедури іспиту супроводжувалися системою інтенсивної реєстрації й документального накопичення. “Влада письма” конституювалася як істотна частина

механізмів дисципліни. У багатьох пунктах вона наслідувала традиційні методи адміністративної документації, хоча мала особливі техніки й важливі нововведення. Частина з них стосувалася методів ідентифікації, сигналетики або опису. Це була проблема в армії, де треба було вистежувати дезертирів, уникати повторних зарахувань, виправляти фіктивні “відомості”, подані офіцерами, знати службу й цінність кожного індивіда, точно встановлювати баланс тих, хто зник або помер. Це була проблема лікарень, де треба було розпізнавати пацієнтів, виганяти симулянтів, простежувати розвиток хвороб, вивчати ефективність лікувань, складати карту подібних випадків і зародків епідемій. Це була проблема навчальних закладів, де треба було визначити здібність кожного індивіда, встановити його рівень і можливості, позначити можливе використання, яке можна було з них зробити: “Реєстр дає змогу, будучи доступним у часі й місці, знати звички дітей, їхній поступ у побожності, у катехизисі, у письмі, протягом того часу, який вони перебували в Школі” (M.I.D.B., 64).

Звідси — формування цілої серії кодів дисциплінарної індивідуальності, які давали змогу через гомогенізацію переписувати індивідуальні риси, встановлені іспитом: фізичний код прикмет, медичний код симптомів, навчальний або військовий код поведінки чи успішності. Ці коди ще були дуже грубими і за якістю, і за кількістю, але вони позначали перший етап “формалізації” індивіда у владних відносинах.

Інші нововведення дисциплінарного письма стосувалися співвіднесення цих елементів, накопичення документів, їхньої серіації, організації порівняльних полів, що давали змогу класифікувати, утворювати категорії, визначати середні величини, фіксувати норми. Лікарні XVIII століття, зокрема, були великими лабораторіями письмово-документальних методів. Ведення реєстрів, їхнє уточнення, способи переписування з одного в інший, їхній обіг під час обходів, їхнє порівняння на регулярних зібраннях лікарів і адміністраторів, передавання їхніх даних до централізуючих органів — або в самій лікарні, або в центральному бюро богаділень, — облік хвороб, одужань, смертей на рівні лікарні, міста й навіть усієї нації становили невід’ємну частину процесу, завдяки якому лікарні підпорядковувалися дисциплінарному режиму. Серед фундаментальних умов доброї медичної “дисципліни” — в обох значеннях цього слова — слід назвати процедури письма, що давали змогу інтегрувати індивідуальні дані в кумулятивні системи так, щоб вони не губилися; треба було так упорядкувати речі, щоб індивіда можна було знайти в загальному реєстрі і щоб, навпаки, кожна дана індивідуального обстеження могла впливати на загальні підрахунки.

Завдяки всьому апаратові письма, який його супроводжував, іспит відкривав дві взаємопов’язані можливості: по-перше, конституювання індивіда як описуваного й аналізованого об’єкта — не для того, щоб

звести його до “видових” ознак, як це робили натуралісти щодо живих істот, а щоб утримувати його в його індивідуальних рисах, у його особливій еволюції, у його власних здібностях або спроможностях під поглядом постійного корпусу знання; по-друге, конституювання порівняльної системи, яка робила можливим вимірювання загальних явищ, опис груп, характеристику колективних фактів, обчислення розривів між індивідами, їхній розподіл у певній “популяції”.

Ці дрібні техніки нотування, реєстрації, створення досьє, розміщення фактів у колонках і таблицях, такі знайомі нам тепер, мали вирішальне значення в епістемологічній “відлизі” наук про індивіда. Без сумніву, правильно ставити арістотелівську проблему: чи можлива й легітимна наука про індивіда? Велика проблема, можливо, потребує великих розв’язань. Але існує й мала історична проблема появи наприкінці XVIII століття того, що загалом можна назвати “клінічними” науками; проблема входження індивіда — а не вже виду — у поле знання; проблема входження індивідуального опису, перехресного опитування, анамнезу, “досьє” в загальне функціонування наукового дискурсу. На це просте фактичне питання, без сумніву, треба дати відповідь, позбавлену “шляхетності”: слід звернутися до цих процедур письма й реєстрації, до механізмів іспиту, до формування механізмів дисципліни й нового типу влади над тілами. Чи це народження наук про людину? Ймовірно, його слід шукати саме в цих “негідних” архівах, де бере початок сучасна гра примусу над тілами, жестами й поведінкою.

3. **Іспит, оточений усіма своїми документальними техніками, робить кожного індивіда “випадком”**: випадком, який водночас становить об’єкт для галузі знання і точку захоплення для галузі влади. Випадок більше не є, як у казуїстиці чи юриспруденції, сукупністю обставин, що визначають дію і здатні змінити застосування правила; це індивід у тій мірі, у якій його можна описати, судити, виміряти, порівняти з іншими — у самій його індивідуальності; і це також індивід, якого треба вишколити або виправити, класифікувати, нормалізувати, виключити тощо.

Тривалий час звичайна індивідуальність — повсякденна індивідуальність кожного — залишалася нижче порога опису. Бути розглянутим, спостереженим, докладно описаним, день у день супроводжуваним безперервним письмом було привілеєм. Хроніка людини, розповідь про її життя, її історіографія, написана в міру того, як вона проживала це життя, були частиною ритуалів її влади. Дисциплінарні методи перевернули це відношення, знизили поріг описуваної індивідуальності й зробили цей опис засобом контролю та методом панування. Це вже не пам’ятник для майбутньої пам’яті, а документ для можливого використання. І ця нова описуваність тим помітніша, чим суворішою є дисциплінарна рамка: дитина, пацієнт, божевільний, в’язень від XVIII століття дедалі легше і за кривою, що

відповідає механізмам дисципліни, ставали об’єктами індивідуальних описів і біографічних розповідей. Перетворення реальних життів на письмо більше не є процедурою героїзації; воно функціонує як процедура об’єктивації й підкорення. Ретельно зіставлене життя душевнохворих або правопорушників належить — так само, як колись хроніка королів чи пригоди великих народних розбійників, — до певної політичної функції письма; але воно належить до зовсім іншої техніки влади.

Іспит як водночас ритуальна й “наукова” фіксація індивідуальних відмінностей, як пришпилювання кожного індивіда до його власної особливості — на противагу церемонії, у якій статус, народження, привілей, функція проявляються з усім видовищем своїх знаків, — чітко вказує на появу нової модальності влади, у якій кожен індивід отримує як свій статус власну індивідуальність і в якій він через свій статус прив’язаний до рис, вимірів, розривів, “позначок”, що характеризують його й роблять із нього “випадок”.

Нарешті, іспит перебуває в центрі процедур, які конституюють індивіда як ефект і об’єкт влади, як ефект і об’єкт знання. Саме іспит, поєднуючи ієрархічний нагляд і нормалізувальне судження, забезпечує великі дисциплінарні функції розподілу й класифікації, максимального видобування сил і часу, безперервного генетичного накопичення, оптимального поєднання здібностей і, тим самим, вироблення клітинної, органічної, генетичної та комбінаторної індивідуальності. У ньому ритуалізуються ті дисципліни, які можна охарактеризувати одним словом: це модальність влади, для якої індивідуальна відмінність є релевантною.

Дисципліни позначають момент, коли відбувається — якщо можна так сказати — перевертання політичної осі індивідуалізації. У певних суспільствах, феодальний режим є лише одним прикладом, можна сказати, що індивідуалізація найбільша там, де здійснюється суверенітет, і на найвищих щаблях влади. Що більше хтось має влади або привілею, то більше він позначений як індивід — ритуалами, письмовими розповідями або візуальними зображеннями. “Ім’я” і генеалогія, що розміщують людину всередині групи спорідненості; здійснення вчинків, які демонструють вищу силу й увічнюються в літературних оповідях; церемонії, що позначають владні відносини в самому їхньому порядку; пам’ятники або дари, які приносять виживання після смерті; показовість і надмірність витрат; множинні й перехресні зв’язки вірності та сюзеренітету — усе це процедури “висхідної” індивідуалізації. У дисциплінарному режимі, навпаки, індивідуалізація є “нисхідною”: що анонімнішою і функціональнішою стає влада, то сильніше індивідуалізуються ті, над ким вона здійснюється; вона здійснюється радше через нагляд, ніж через церемонії, через спостереження, ніж через пам’ятні розповіді, через

порівняльні вимірювання, що мають “норму” як орієнтир, а не через генеалогії, які беруть предків за точки відліку; через “розриви”, а не через подвиги. У системі дисципліни дитина індивідуалізована більше, ніж дорослий; пацієнт — більше, ніж здорова людина; божевільний і правопорушник — більше, ніж нормальний і не-правопорушник. У кожному випадку саме до першого з цих пар у нашій цивілізації спрямовані всі індивідуалізувальні механізми; і коли хочуть індивідуалізувати здорового, нормального й законослухняного дорослого, це завжди роблять, питаючи, скільки в ньому дитини, яке таємне божевілля приховане в ньому, який фундаментальний злочин він мріяв учинити. Усі науки, аналізи або практики, що використовують корінь “психо-”, мають своє походження в цьому історичному перевертанні процедур індивідуалізації. Момент, коли відбувся перехід від історико-ритуальних механізмів формування індивідуальності до науково-дисциплінарних механізмів, коли нормальне заступило родове, а вимір — статус, замінивши індивідуальність пам’ятної людини індивідуальністю людини обчислюваної, — цей момент, коли стали можливими науки про людину, є моментом запровадження нової технології влади й нової політичної анатомії тіла. І якщо від раннього Середньовіччя до сьогодення “пригода” є оповіддю про індивідуальність, то перехід від епосу до роману, від шляхетного вчинку до таємної одиничності, від довгих вигнань до внутрішнього пошуку дитинства, від битв до фантазмів також уписаний у формування дисциплінарного суспільства. Пригода нашого дитинства вже не знаходить вираження в “доброму маленькому Анрі”, а в нещастях “маленького Ганса”. *Роман про Троянду* сьогодні пише Мері Барнс; на місці Ланселота маємо суддю Шребера.

Часто кажуть, що модель суспільства, яке має індивідів як свої складові елементи, запозичена з абстрактних юридичних форм договору й обміну. Торговельне суспільство, згідно з цим поглядом, уявляється як договірна асоціація ізольованих юридичних суб’єктів. Можливо. Справді, політична теорія XVII і XVIII століть часто, здається, дотримується цієї схеми. Але не слід забувати, що в той самий період існувала техніка конституювання індивідів як взаємопов’язаних елементів влади і знання. Індивід, без сумніву, є фіктивним атомом “ідеологічного” уявлення про суспільство; але він також є реальністю, виробленою цією специфічною технологією влади, яку я назвав “дисципліною”. Ми маємо раз і назавжди перестати описувати ефекти влади в негативних термінах: вона “виключає”, “пригнічує”, “цензурує”, “абстрагує”, “маскує”, “приховує”. Насправді влада виробляє; вона виробляє реальність; вона виробляє сфери об’єктів і ритуали істини. Індивід і знання, яке можна про нього здобути, належать до цього виробництва.

Чи не надмірно, однак, виводити таку владу з дрібних махінацій дисципліни? Як вони могли досягти ефектів такого масштабу?

3. Паноптизм

Нижче, згідно з наказом, опублікованим наприкінці XVII століття, подано заходи, яких слід було вживати, коли в місті з’являлася чума. [53]

Передусім — суворе просторове розділення: закриття міста та його передмість; заборона залишати місто під страхом смерті; знищення всіх безпритульних тварин; поділ міста на окремі квартали, кожним із яких керує інтендант. Кожну вулицю передають під владу синдика, який тримає її під наглядом; якщо він залишить вулицю, його буде засуджено до смерті. У призначений день усім наказують залишатися вдома: виходити заборонено під страхом смерті. Сам синдик приходить, щоб замкнути двері кожного будинку ззовні; ключ він забирає із собою і передає інтендантові кварталу; інтендант зберігає його до кінця карантину. Кожна родина мусить заздалегідь зробити власні запаси; але для хліба й вина між вулицею та внутрішнім простором будинків влаштовують невеликі дерев’яні жолоби, які дають кожному змогу отримати свою пайку без спілкування з постачальниками та іншими мешканцями; м’ясо, рибу й городину підніматимуть у будинки за допомогою блоків і кошиків. Якщо вийти з дому абсолютно необхідно, це робитиметься по черзі, уникаючи будь-якої зустрічі. Вулицями пересуватимуться тільки інтенданти, синдики й вартові, а також, між зараженими будинками, від одного трупа до іншого, “ворони”, яких можна залишити помирати: це “люди незначного стану, що носять хворих, ховають мертвих, чистять і виконують багато ницих та брудних робіт”. Це простір сегментований, нерухомий, застиглий. Кожен індивід закріплений на своєму місці. І якщо він рухається, то робить це з ризиком для життя — через зараження або покарання.

Інспекція функціонує безперервно. Погляд пильнує всюди: “значний загін міліції, яким командують добрі офіцери й заможні люди”, охороняє брами, ратушу і кожен квартал, щоб забезпечити швидку покору народу й найповнішу владу магістратів, “а також щоб спостерігати за всілякими безладами, крадіжками й здирством”. Біля кожної міської брами буде спостережний пост; у кінці кожної вулиці — вартові. Щодня інтендант обходить квартал, доручений його опіці, з’ясовує, чи виконали синдики свої завдання, чи мають мешканці скарги; він “спостерігає за їхніми діями”. Щодня також синдик виходить на вулицю, за яку відповідає; зупиняється перед кожним будинком; змушує всіх мешканців з’явитися у вікнах — тим, хто живе з видом на внутрішній двір, буде призначено вікно, що виходить на вулицю, і в ньому не може показуватися ніхто, крім них; він викликає кожного на ім’я; дізнається про стан кожного з них — “у цьому відношенні мешканці будуть змушені говорити правду під страхом смерті”; якщо хтось не з’являється у вікні, синдик має спитати чому: “таким чином він досить легко з’ясує, чи не приховують мертвих або хворих”. Кожен замкнений у своїй клітці,

кожен біля свого вікна, відповідає на своє ім’я і показується, коли його кличуть, — це великий огляд живих і мертвих.

Цей нагляд спирається на систему постійної реєстрації: звіти від синдиків до інтендантів, від інтендантів до магістратів або мера. На початку “замикання” роль кожного з мешканців, присутніх у місті, встановлюється по одному; документ містить “ім’я, вік, стать кожного, незалежно від його стану”: один примірник надсилають інтендантові кварталу, інший — до канцелярії ратуші, ще один дають синдику, щоб він міг здійснювати щоденну перекличку. Усе, що можна помітити під час відвідин — смерті, хвороби, скарги, порушення, — занотовується й передається інтендантам та магістратам. Магістрати повністю контролюють лікування; вони призначили відповідального лікаря; жоден інший практик не може лікувати, жоден аптекар — готувати ліки, жоден сповідник — відвідати хворого, якщо не отримав від нього письмової записки, “щоб не дати нікому приховувати й лікувати заражених без відома магістратів”. Реєстрація патологічного має постійно централізуватися. Зв’язок кожного індивіда з його хворобою і смертю проходить через представників влади, через реєстрацію, яку вони здійснюють, і рішення, які вони щодо нього ухвалюють.

Через п’ять або шість днів після початку карантину розпочинають очищення будинків один за одним. Усіх мешканців змушують вийти; у кожній кімнаті “меблі й речі” підіймають із підлоги або підвішують; кімнату обкурюють пахощами; після ретельного заклеювання воском вікон, дверей і навіть замкових шпарин пахощі підпалюють. Нарешті, увесь будинок зачиняють, поки пахощі згорають; тих, хто виконував роботу, обшукують, як і при вході, “у присутності мешканців будинку, щоб пересвідчитися, що при виході вони не мають при собі нічого такого, чого не мали при вході”. Через чотири години мешканцям дозволяють повернутися до своїх домівок.

Цей замкнений, сегментований простір, за яким спостерігають у кожній точці; простір, у якому індивідів вставлено у фіксоване місце, де наглядають за найменшими рухами, де реєструють усі події, де безперервна робота письма пов’язує центр і периферію, де влада здійснюється без поділу, згідно з безперервною ієрархічною фігурою, де кожен індивід постійно локалізований, обстежений і розподілений між живими, хворими й мертвими, — усе це становить компактну модель дисциплінарного механізму. Чумі протиставляють порядок; його функція — розсортувати всяке можливе змішання: змішання хвороби, яка передається, коли тіла перемішуються; змішання зла, що зростає, коли страх і смерть долають заборони. Кожному індивідові визначають його місце, його тіло, його хворобу і смерть, його добробут — за допомогою всюдисущої та всезнаючої влади, яка регулярно й безперервно поділяє себе аж до остаточного визначення індивіда, того, що його характеризує, що йому належить, що з ним відбувається. Проти

чуми, яка є змішанням, дисципліна вводить у дію свою владу — владу аналізу. Навколо чуми виникла ціла літературна фантазія свята: призупинені закони, скасовані заборони, шаленство часу, що минає, тіла, які без поваги змішуються між собою, індивіди без масок, які відмовляються від своєї статусної ідентичності й від образу, за яким їх упізнавали, дозволяючи виявитися зовсім іншій істині. Але існував і політичний сон про чуму, прямо протилежний цьому: не колективне свято, а суворі поділи; не порушені закони, а проникнення регламентації навіть у найдрібніші деталі повсякденного життя через посередництво повної ієрархії, що забезпечувала капілярне функціонування влади; не маски, які надягають і знімають, а призначення кожному індивідові його “справжнього” імені, його “справжнього” місця, його “справжнього” тіла, його “справжньої” хвороби. Чума як водночас реальна й уявна форма безладу мала своїм медичним і політичним корелятом дисципліну. За дисциплінарними механізмами можна прочитати нав’язливу пам’ять про “зарази”, про чуму, про бунти, злочини, бродяжництво, дезертирства, людей, які з’являються й зникають, живуть і помирають у безладі.

Якщо правда, що прокажений породив ритуали виключення, які певною мірою дали модель і загальну форму Великому замиканню, то чума породила дисциплінарні проєкти. Замість масивного, бінарного поділу між однією групою людей та іншою вона вимагала множинних розділень, індивідуалізувальних розподілів, глибинної організації нагляду й контролю, інтенсифікації та розгалуження влади. Прокаженого охоплювала практика відкинення, вигнання-замикання; його залишали на його долю в масі, всередині якої не мало сенсу розрізняти; хворих на чуму охоплювало ретельне тактичне розчленування, у якому індивідуальні відмінності були стискальними ефектами влади, що множилася, артикулювалася й поділялася; з одного боку — велике замикання, з іншого — правильний вишкіл. Прокажений і його відокремлення; чума і її сегментації. Першого позначають; другого аналізують і розподіляють. Вигнання прокаженого і зупинення чуми не несуть із собою одного й того самого політичного сну. Перший — це сон про чисту спільноту; другий — сон про дисципліноване суспільство. Два способи здійснювати владу над людьми, контролювати їхні відносини, відокремлювати їхні небезпечні змішання. Місто, охоплене чумою, пронизане ієрархією, наглядом, спостереженням, письмом; місто, знерухомлене функціонуванням розлогої влади, що окремо лягає на всі індивідуальні тіла, — це утопія досконало керованого міста. Чума — принаймні мислена як можливість — є випробуванням, у ході якого можна ідеально визначити здійснення дисциплінарної влади. Щоб змусити права й закони функціонувати згідно з чистою теорією, юристи уявно поміщають себе в природний стан; щоб побачити досконале функціонування дисциплін, правителі мріяли про стан чуми. В основі дисциплінарних проєктів образ чуми

означає всі форми змішання й безладу; так само як образ прокаженого, відрізаного від усякого людського контакту, лежить в основі проєктів виключення.

Отже, це різні проєкти, але не несумісні. Ми бачимо, як вони поволі сходяться, і особливість XIX століття полягає в тому, що воно застосувало до простору виключення, символічним мешканцем якого був прокажений — жебраки, бродяги, божевільні й безладні люди становили його реальне населення, — техніку влади, властиву дисциплінарному розподілу. Поводитися з “прокаженими” як із “зачумленими”, накладати тонкі сегментації дисципліни на плутаний простір інтернування, поєднувати його з методами аналітичного розподілу, властивими владі, індивідуалізувати виключених, але використовувати процедури індивідуалізації для позначення виключення — саме це від початку XIX століття регулярно здійснювала дисциплінарна влада в психіатричній лікарні, пенітенціарії, виправному закладі, школі для неповнолітніх правопорушників і, певною мірою, у лікарні. Загалом усі інстанції, що здійснюють індивідуальний контроль, функціонують за подвійним режимом: режимом бінарного поділу й таврування — божевільний / здоровий; небезпечний / нешкідливий; нормальний / ненормальний — і режимом примусового призначення, диференційованого розподілу: хто він; де він має бути; як його слід характеризувати; як його треба впізнавати; як над ним має здійснюватися постійний нагляд індивідуальним способом тощо. З одного боку, з прокаженими поводяться як із зачумленими; до виключених застосовують тактики індивідуалізувальних дисциплін; а з іншого — універсальність дисциплінарних контролів дає змогу таврувати “прокаженого” й запускати проти нього дуалістичні механізми виключення. Постійний поділ між нормальним і ненормальним, якому підлягає кожен індивід, повертає нас до нашого часу, застосовуючи бінарне таврування і вигнання прокаженого до зовсім інших об’єктів; існування цілого набору технік та інституцій для вимірювання, нагляду й виправлення ненормального вводить у дію дисциплінарні механізми, породжені страхом перед чумою. Усі механізми влади, які навіть сьогодні розміщуються навколо ненормального індивіда, щоб затаврувати його й змінити, складені з цих двох форм, від яких вони віддалено походять.

Паноптикон Бентама є архітектурною фігурою цієї композиції. Нам відомий принцип, на якому він ґрунтувався: по периферії — кільцеподібна будівля; у центрі — вежа; цю вежу прорізають широкі вікна, що виходять на внутрішній бік кільця; периферійну будівлю поділено на камери, кожна з яких займає всю ширину будівлі; вони мають два вікна: одне — всередину, відповідно до вікон вежі, друге — назовні, що дає світлу проходити крізь камеру від одного кінця до іншого. Тоді достатньо помістити наглядача в центральну вежу, а в кожній камері замкнути божевільного, хворого, засудженого, робітника

або школяра. Завдяки ефекту контрового освітлення з вежі можна спостерігати малі полонені тіні в камерах периферії, які чітко вимальовуються на світлі. Це ніби безліч кліток, безліч малих театрів, у кожному з яких актор сам, цілком індивідуалізований і постійно видимий. Паноптичний механізм розташовує просторові одиниці так, що можна постійно бачити й негайно впізнавати. Коротко кажучи, він перевертає принцип підземелля; точніше, з трьох його функцій — замикати, позбавляти світла й ховати — він зберігає тільки першу і усуває дві інші. Повне освітлення й око наглядача захоплюють краще, ніж темрява, яка врешті-решт захищала. Видимість — це пастка.

Спочатку це давало змогу — як негативний ефект — уникнути тих щільних, кишливих, галасливих мас, які можна було знайти в місцях замикання, тих мас, які малював Гойя або описував Говард. Кожен індивід, перебуваючи на своєму місці, надійно замкнений у камері, з якої наглядач бачить його спереду; але бічні стіни не дають йому вступити в контакт із товаришами. Його бачать, але він не бачить; він є об’єктом інформації, але ніколи — суб’єктом комунікації. Розташування його кімнати навпроти центральної вежі нав’язує йому осьову видимість; але поділи кільця, ці відокремлені камери, означають бічну невидимість. А ця невидимість є гарантією порядку. Якщо ув’язнені — засуджені, немає небезпеки змови, спроби колективної втечі, планування нових злочинів на майбутнє, поганих взаємних впливів; якщо це пацієнти, немає небезпеки зараження; якщо це божевільні, немає ризику, що вони вчинятимуть насильство одне проти одного; якщо це школярі, немає списування, шуму, балачок, марнування часу; якщо це робітники, немає безладів, крадіжок, коаліцій, жодного з тих відволікань, які сповільнюють темп роботи, роблять її менш досконалою або спричиняють нещасні випадки. Натовп — компактна маса, місце множинних обмінів, злиття індивідуальностей, колективний ефект — скасовано й замінено зібранням відокремлених індивідуальностей. З погляду наглядача, його замінено множинністю, яку можна підрахувати й контролювати; з погляду ув’язнених — ізольованою й спостережуваною самотністю (Бентам, 60–64).

Звідси головний ефект Паноптикону: викликати в ув’язненого стан свідомої й постійної видимості, що забезпечує автоматичне функціонування влади. Треба влаштувати речі так, щоб нагляд був постійним у своїх ефектах, навіть якщо він переривчастий у своїй дії; щоб досконалість влади прагнула зробити непотрібним її фактичне здійснення; щоб цей архітектурний апарат був машиною для створення й підтримання владного відношення, незалежного від особи, яка його здійснює; коротко кажучи, щоб ув’язнені були втягнуті у владну ситуацію, носіями якої вони самі є. Щоб досягти цього, одночасно і забагато, і замало, аби в’язня постійно спостерігав інспектор: замало, бо важливо, щоб він знав себе спостережуваним; забагато, бо насправді немає потреби, щоб його таки спостерігали. З огляду на це Бентам

установив принцип: влада має бути видимою й неперевірюваною. Видимою: ув’язнений постійно матиме перед очима високу постать центральної вежі, з якої за ним підглядають. Неперевірюваною: ув’язнений ніколи не повинен знати, чи дивляться на нього саме цієї миті; але він має бути певен, що це завжди можливо. Щоб присутність або відсутність інспектора була неперевірюваною, щоб в’язні у своїх камерах не могли побачити навіть тіні, Бентам передбачив не лише жалюзі на вікнах центральної зали спостереження, а й, усередині, перегородки, що перетинали залу під прямими кутами, і для переходу з одного сектора до іншого — не двері, а зигзагоподібні отвори; адже найменший шум, відблиск світла, сяйво в напіввідчинених дверях видали б присутність наглядача. [54] Паноптикон — це машина, що роз’єднує діаду бачити / бути побаченим: у периферійному кільці людину повністю бачать, але вона ніколи не бачить; у центральній вежі бачать усе, але самі ніколи не є видимими. [55]

Це важливий механізм, бо він автоматизує й деіндивідуалізує владу. Принцип влади міститься не стільки в особі, скільки в певному узгодженому розподілі тіл, поверхонь, світла, поглядів; у влаштуванні, внутрішні механізми якого виробляють відношення, в яке втягнено індивідів. Церемонії, ритуали, знаки, за допомогою яких проявлялася надмірна влада суверена, стають непотрібними. Існує машинерія, що забезпечує дисиметрію, нерівновагу, різницю. Отже, не має значення, хто здійснює владу. Будь-який індивід, узятий майже навмання, може приводити машину в дію: за відсутності директора — його родина, друзі, відвідувачі, навіть слуги (Бентам, 45). Так само не має значення, який мотив ним керує: цікавість нескромної людини, злобність дитини, жага знання філософа, який хоче відвідати цей музей людської природи, або перверзія тих, хто дістає насолоду від підглядання й покарання. Що численніші ці анонімні й тимчасові спостерігачі, то більший для ув’язненого ризик бути заскоченим і то сильніше його тривожне усвідомлення, що за ним спостерігають. Паноптикон — дивовижна машина, яка, хоч для чого її використовувати, виробляє однорідні ефекти влади.

Реальне підкорення механічно народжується з фіктивного відношення. Отже, немає потреби застосовувати силу, щоб змусити засудженого добре поводитися, божевільного — бути спокійним, робітника — працювати, школяра — старанно вчитися, пацієнта — дотримуватися правил. Бентам дивувався, що паноптичні інституції можуть бути такими легкими: більше не треба ґрат, ланцюгів, важких замків; потрібно лише, щоб поділи були чіткими, а отвори добре розташованими. Важкість старих “будинків безпеки” з їхньою фортецеподібною архітектурою могла бути замінена простою, економною геометрією “будинку певності”. Ефективність влади, її примусова сила в певному сенсі перейшли на інший бік — на бік поверхні її застосування. Той, хто підпорядкований полю видимості й

знає це, бере на себе відповідальність за примуси влади; він змушує їх спонтанно діяти на самого себе; він вписує в себе владне відношення, у якому одночасно грає обидві ролі; він стає принципом власного підкорення. Саме через це зовнішня влада може скинути свою фізичну вагу; вона тяжіє до нетілесного; і що ближче вона підходить до цієї межі, то сталішими, глибшими й постійнішими стають її ефекти: це безперервна перемога, що уникає будь-якого фізичного зіткнення і завжди вирішена заздалегідь.

Бентам не каже, чи надихнув його у цьому проєкті звіринець Ле Во у Версалі: перший звіринець, у якому різні елементи були розподілені не так, як традиційно, у парку (Луазель, 104–107). У центрі містився восьмикутний павільйон, який на першому поверсі складався лише з однієї кімнати — королівського салону; з усіх боків великі вікна виходили на сім кліток — восьмий бік був відведений для входу, — де утримувалися різні види тварин. За часів Бентама цей звіринець уже зник. Але в програмі Паноптикону можна знайти подібну турботу про індивідуалізувальне спостереження, про характеристику й класифікацію, про аналітичне впорядкування простору. Паноптикон — це королівський звіринець: тварину замінено людиною, індивідуальний розподіл — видовим групуванням, а короля — машинерією потайної влади. Із цим винятком Паноптикон також виконує роботу натураліста. Він дає змогу встановлювати відмінності: серед пацієнтів — спостерігати симптоми кожного індивіда так, щоб близькість ліжок, циркуляція міазмів, ефекти зараження не змішували клінічні таблиці; серед школярів — спостерігати успішність без наслідування чи списування, картографувати здібності, оцінювати характери, складати суворі класифікації й, щодо нормального розвитку, відрізняти “лінощі та впертість” від “невиліковного слабоумства”; серед робітників — фіксувати здібності кожного, порівнювати час, який він витрачає на виконання завдання, і, якщо їм платять поденно, обчислювати їхню заробітну плату (Бентам, 60–64).

Такою є справа зі спостереженням. Але Паноптикон був також лабораторією; його можна було використовувати як машину для проведення експериментів, для зміни поведінки, для вишколу або виправлення індивідів. Експериментувати з ліками й контролювати їхні ефекти. Випробовувати на в’язнях різні покарання відповідно до їхніх злочинів і характеру та шукати найефективніші. Навчати робітників різних технік одночасно, щоб визначити, яка найкраща. Проводити педагогічні експерименти — і зокрема знову взятися за добре обговорену проблему ізольованого виховання, використовуючи сиріт. Можна було б побачити, що станеться, коли в шістнадцять або вісімнадцять років їх познайомлять з іншими хлопцями або дівчатами; можна було б перевірити, чи справді, як думав Гельвецій, будь-хто може навчитися будь-чого; можна було б простежити “генеалогію кожної спостережуваної ідеї”; можна було б виховувати різних дітей за різними

системами мислення, змушуючи одних дітей вірити, що двічі по два не дорівнює чотирьом або що місяць — це сир, а потім звести їх разом, коли їм буде двадцять або двадцять п’ять років; тоді можна було б мати дискусії, варті значно більше, ніж проповіді чи лекції, на які витрачають стільки грошей; тоді з’явилася б принаймні нагода зробити відкриття в галузі метафізики. Паноптикон — привілейоване місце для експериментів над людьми й для аналізу з повною певністю тих перетворень, яких можна в них досягти. Паноптикон може навіть надати апарат для нагляду за власними механізмами. У цій центральній вежі директор може підглядати за всіма працівниками, що перебувають під його наказами: медсестрами, лікарями, майстрами, учителями, наглядачами; він зможе безперервно судити їх, змінювати їхню поведінку, нав’язувати їм методи, які вважає найкращими; і навіть самого директора можна буде спостерігати. Інспектор, що несподівано прибуває до центру Паноптикону, зможе одним поглядом оцінити, як функціонує весь заклад, і від нього нічого не буде приховано. І в будь-якому разі, замкнений посеред цього архітектурного механізму, хіба сам директор не пов’язує з ним цілком власну долю? Некомпетентний лікар, який допустив поширення зараження, некомпетентний начальник в’язниці або керівник майстерні стануть першими жертвами епідемії чи бунту. “Усіма зв’язками, які я міг вигадати, — сказав господар Паноптикону, — я сам прив’язав власну долю до їхньої” (Бентам, 177). Паноптикон функціонує як своєрідна лабораторія влади. Завдяки своїм механізмам спостереження він набуває ефективності й здатності проникати в поведінку людей; знання йде за поступом влади, відкриваючи нові об’єкти знання на всіх поверхнях, на яких здійснюється влада.

Примітки

[53] Військові архіви Венсена, A 1,516 91 se. Pièce. Цей регламент загалом подібний до цілої низки інших, що датуються тим самим і попереднім періодами.

[54] У *Postscript to the Panopticon* 1791 року Бентам додає навколо ложі інспектора темні оглядові галереї, пофарбовані в чорний колір; кожна з них давала змогу спостерігати два поверхи камер.

[55] У першій версії *Паноптикону* Бентам також уявляв акустичний нагляд, що здійснювався за допомогою труб, які вели з камер до центральної вежі. У *Постскриптумі* він відмовився від цієї ідеї, можливо тому, що не міг запровадити в неї принцип дисиметрії й не міг перешкодити в’язням чути інспектора так само, як інспектор чув їх. Юліус намагався розробити систему дисиметричного слухання (Юліус, 18).

[56] Уявляючи цей безперервний потік відвідувачів, які входять до центральної вежі підземним проходом, а потім спостерігають круговий

краєвид Паноптикону, чи усвідомлював Бентам Панорами, які Баркер будував саме в той самий період — перша, здається, датується 1787 роком — і в яких відвідувачі, посідаючи центральне місце, бачили, як навколо них розгортається краєвид, місто або битва? Відвідувачі займали саме місце суверенного погляду.

Місто, охоплене чумою, і паноптична установа — відмінності між ними важливі. На відстані півтора століття вони позначають перетворення дисциплінарної програми. У першому випадку маємо виняткову ситуацію: проти надзвичайного зла мобілізують владу; вона робить себе всюдисущою й видимою; винаходить нові механізми; відокремлює, знерухомлює, розділяє на ділянки; на певний час вибудовує те, що є водночас контрмістом і досконалим суспільством; нав’язує ідеальне функціонування, але таке, що в останньому підсумку, як і зло, з яким воно бореться, зводиться до простого дуалізму життя і смерті: те, що рухається, несе смерть, і вбивають те, що рухається. Паноптикон, навпаки, треба розуміти як модель функціонування, придатну до узагальнення; як спосіб визначати владні відношення в термінах повсякденного життя людей. Безперечно, Бентам подає його як окрему інституцію, замкнену в собі. Утопії, досконало замкнені в собі, трапляються досить часто. На противагу зруйнованим в’язницям, захаращеним механізмами тортур, які можна побачити на гравюрах Піранезі, Паноптикон постає як жорстока й винахідлива клітка. Те, що він навіть у наш час породив стільки варіантів — спроєктованих або здійснених, — свідчить про силу уяви, яку він мав майже двісті років. Але Паноптикон не слід розуміти як будівлю-мрію: це діаграма механізму влади, зведеного до його ідеальної форми; його функціонування, абстраговане від будь-якої перешкоди, опору чи тертя, має бути представлене як чиста архітектурна й оптична система: фактично це фігура політичної технології, яку можна і треба відокремити від будь-якого конкретного застосування.

Він є багатозначним у своїх застосуваннях: служить для виправлення в’язнів, але також для лікування пацієнтів, навчання школярів, замикання божевільних, нагляду за робітниками, залучення жебраків і нероб до праці. Це певний тип розташування тіл у просторі, розподілу індивідів одне щодо одного, ієрархічної організації, розміщення центрів і каналів влади, визначення знарядь і способів владного втручання; його можна впровадити в лікарнях, майстернях, школах, в’язницях. Щоразу, коли маємо справу з множиною індивідів, яким треба нав’язати певне завдання або певну форму поведінки, можна застосувати паноптичну схему. Із необхідними змінами вона придатна “для будь-яких установ, де в просторі, не надто великому, щоб його можна було охопити або контролювати будівлями, певну кількість осіб мають тримати під наглядом” (Бентам, 40; хоча Бентам бере пенітенціарний дім як головний приклад, це тому, що він має виконувати багато різних

функцій — безпечне утримання, замикання, самотність, примусову працю й навчання).

У кожному зі своїх застосувань Паноптикон дає змогу вдосконалити здійснення влади. Він робить це кількома способами: тому що може зменшити кількість тих, хто її здійснює, водночас збільшуючи кількість тих, на кого вона спрямована. Тому що можна втрутитися будь-якої миті, а постійний тиск діє ще до того, як було вчинено проступки, помилки або злочини. Тому що за цих умов його сила полягає в тому, що він ніколи не втручається безпосередньо; він здійснюється спонтанно й без шуму, утворює механізм, ефекти якого випливають один з одного. Тому що, не маючи жодного фізичного інструмента, окрім архітектури й геометрії, він діє безпосередньо на індивідів; дає “владу розуму над розумом”. Паноптична схема робить будь-який апарат влади інтенсивнішим: забезпечує його економію — матеріальну, кадрову, часову; забезпечує його дієвість через запобіжний характер, безперервне функціонування й автоматичні механізми. Це спосіб отримати від влади “у досі небаченій кількості” “великий і новий інструмент урядування…; його велика перевага полягає у великій силі, яку він здатен надати будь-якій інституції, до якої його вважатимуть за потрібне застосувати” (Бентам, 66).

У політичній сфері це випадок того, що “стає простим, щойно про це подумали”. Його справді можна інтегрувати в будь-яку функцію — освіту, лікування, виробництво, покарання; він може посилити дію цієї функції, тісно з нею поєднавшись; може утворити змішаний механізм, у якому відношення влади — і знання — можна точно, до найменшої деталі, пристосувати до процесів, що мають бути під наглядом; він може встановити пряме співвідношення між “надлишком влади” і “надлишком виробництва”. Коротко кажучи, він упорядковує речі так, що здійснення влади не додається ззовні, як жорсткий і важкий примус, до функцій, у які вона вкладається, а настільки тонко присутнє в них, що підвищує їхню ефективність, саме збільшуючи власні точки дотику. Паноптичний механізм — не просто шарнір, не просто точка обміну між механізмом влади й певною функцією; це спосіб змусити владні відношення функціонувати всередині функції, а саму функцію — функціонувати через ці владні відношення. Передмова Бентама до *Паноптикону* відкривається переліком благ, які має дати його “дім нагляду”: “Мораль виправлена — здоров’я збережене — працьовитість пожвавлена — навчання поширене — суспільні тягарі полегшені — Економія посаджена, так би мовити, на скелю — ґордіїв вузол Законів про бідних не розрубано, а розв’язано — усе завдяки простій архітектурній ідеї!” (Бентам, 39).

Крім того, устрій цієї машини такий, що її замкнений характер не перешкоджає постійній присутності ззовні: ми вже бачили, що будь-хто може прийти й виконати в центральній вежі функції нагляду, а отже,

здобути чітке уявлення про те, як цей нагляд здійснюється. Насправді будь-яка паноптична інституція, навіть якщо вона замкнена так суворо, як пенітенціарій, без труднощів може підлягати таким нерегулярним і постійним перевіркам: не лише з боку призначених інспекторів, а й з боку публіки; кожен член суспільства матиме право прийти й на власні очі побачити, як функціонують школи, лікарні, фабрики, в'язниці. Отже, немає ризику, що збільшення влади, створене паноптичною машиною, виродиться в тиранію; дисциплінарний механізм буде демократично контрольований, бо він постійно доступний "великому трибунальному комітетові світу". [56] Цей Паноптикон, тонко влаштований так, щоб спостерігач міг одним поглядом спостерігати стільки різних індивідів, також дає змогу кожному прийти й спостерігати будь-кого зі спостерігачів. Машина бачення колись була чимось на кшталт темної кімнати, куди індивіди підглядали; тепер вона стала прозорою будівлею, у якій здійснення влади може перебувати під наглядом усього суспільства.

Паноптична схема, не зникаючи як така і не втрачаючи жодної зі своїх властивостей, мала поширитися на все соціальне тіло; її покликанням було стати узагальненою функцією. Місто, охоплене чумою, давало виняткову дисциплінарну модель: досконалу, але абсолютно насильницьку; хворобі, що несла смерть, влада протиставляла свою постійну загрозу смерті; життя всередині неї було зведене до найпростішого вираження; це було, проти влади смерті, ретельне здійснення права меча. Паноптикон, навпаки, має роль підсилення; хоча він упорядковує владу, хоча покликаний зробити її економнішою й дієвішою, він робить це не заради самої влади і не заради негайного порятунку загроженого суспільства: його мета — зміцнити суспільні сили, збільшити виробництво, розвинути економіку, поширити освіту, підвищити рівень суспільної моралі; збільшувати й множити.

Як зміцнити владу так, щоб вона не заважала прогресові, не тиснула на нього своїми правилами й регламентами, а, навпаки, сприяла йому? Який інтенсифікатор влади зможе водночас бути множником виробництва? Як влада, збільшуючи свої сили, зможе збільшувати сили суспільства замість того, щоб їх конфіскувати або стримувати? Розв'язання, яке пропонує Паноптикон, полягає в тому, що продуктивне зростання влади може бути забезпечене лише тоді, коли, з одного боку, вона здатна здійснюватися безперервно в самих основах суспільства, у найтонший можливий спосіб, а з іншого — функціонує поза тими раптовими, насильницькими, перервними формами, що пов'язані зі здійсненням суверенітету. Тіло короля, з його дивною матеріальною й фізичною присутністю, із силою, яку він сам розгортає або передає небагатьом іншим, стоїть на протилежному полюсі цієї нової фізики влади, представленої паноптизмом; сферою паноптизму є, навпаки, уся та нижча ділянка, ділянка нерегулярних тіл з їхніми деталями, численними рухами, різнорідними силами, просторовими

відношеннями; тут потрібні механізми, що аналізують розподіли, проміжки, ряди, поєднання і використовують інструменти, які роблять видимим, реєструють, диференціюють і порівнюють: фізика реляційної та множинної влади, що має максимальну інтенсивність не в особі короля, а в тілах, які можуть бути індивідуалізовані цими відношеннями. На теоретичному рівні Бентам визначає інший спосіб аналізу соціального тіла й владних відношень, що його перетинають; у практичному плані він визначає процедуру підпорядкування тіл і сил, яка має збільшити корисність влади, водночас дотримуючись економії князя. Паноптизм є загальним принципом нової “політичної анатомії”, об’єктом і метою якої є не відношення суверенітету, а відношення дисципліни.

Знаменита прозора кругла клітка з високою вежею, могутньою і знаючою, могла бути для Бентама проєктом досконалої дисциплінарної інституції; але він також прагнув показати, як можна “відмикати” дисципліни й примушувати їх функціонувати в розсіяний, множинний, багатофункціональний спосіб по всьому соціальному тілу. Ті дисципліни, які класична доба виробила в особливих, відносно замкнених місцях — казармах, школах, майстернях, — і повне впровадження яких уявлялося лише в обмеженому й тимчасовому масштабі міста, охопленого чумою, Бентам мріяв перетворити на мережу механізмів, що були б усюди й завжди насторожі, проходили б крізь суспільство без перерви в просторі й часі. Паноптичне влаштування дає формулу цього узагальнення. На рівні елементарного й легко переносного механізму воно програмує базове функціонування суспільства, наскрізь пронизаного дисциплінарними механізмами.

Отже, існують два образи дисципліни. На одному полюсі — дисципліна-блокада, замкнена інституція, розташована на краях суспільства, обернена всередину до негативних функцій: зупинити зло, розірвати комунікації, призупинити час. На іншому полюсі, разом із паноптизмом, — дисципліна-механізм: функціональний механізм, що має вдосконалити здійснення влади, зробивши її легшою, швидшою, дієвішою; проєкт тонкого примусу для майбутнього суспільства. Перехід від одного проєкту до другого, від схеми виняткової дисципліни до схеми узагальненого нагляду, спирається на історичне перетворення: поступове розширення механізмів дисципліни протягом XVII і XVIII століть, їхнє поширення по всьому соціальному тілу, формування того, що загалом можна було б назвати дисциплінарним суспільством.

Ціле дисциплінарне узагальнення — і бентамівська фізика влади є визнанням цього — діяло протягом усієї класичної доби. Про це свідчить поширення дисциплінарних інституцій, мережа яких починала охоплювати дедалі ширшу поверхню й передусім посідати дедалі менш маргінальне становище: те, що було острівцем, привілейованим місцем, обставинним заходом або одиничною моделлю, ставало загальною

формулою; регламенти, характерні для протестантських і побожних армій Вільгельма Оранського або Густава-Адольфа, перетворилися на регламенти для всіх армій Європи; зразкові коледжі єзуїтів або школи Батенкура чи Демії, за прикладом Штурма, дали обриси загальних форм освітньої дисципліни; упорядкування морських і військових шпиталів стало моделлю для повної реорганізації лікарень у XVIII столітті.

Але це розширення дисциплінарних інституцій, без сумніву, було лише найвидимішим аспектом різних, глибших процесів.

1. Функціональне перевертання дисциплін. Спочатку від них очікували нейтралізації небезпек, фіксації марних або неспокійних груп населення, уникнення незручностей надто великих зібрань; тепер від них почали вимагати позитивної ролі, бо вони вже ставали здатними її виконувати: збільшувати можливу корисність індивідів. Військова дисципліна більше не є лише засобом запобігти грабункам, дезертирству або невиконанню наказів у військах; вона стала базовою технікою, що дає армії змогу існувати не як зібрана юрба, а як єдність, яка з самої цієї єдності здобуває приріст своїх сил; дисципліна збільшує вміння кожного індивіда, координує ці вміння, прискорює рухи, посилює вогневу міць, розширює фронти атаки, не зменшуючи їхньої сили, підвищує здатність до опору тощо. Дисципліна майстерні, залишаючись способом забезпечити повагу до регламентів і влади, запобігти крадіжкам або втратам, прагне збільшити здібності, швидкість, виробіток, а отже, прибутки; вона й далі чинить моральний вплив на поведінку, але дедалі більше розглядає дії з погляду їхніх результатів, вводить тіла в машинерію, сили — в економіку. Коли у XVII столітті засновували провінційні школи або християнські початкові школи, виправдання для них давали насамперед негативні: бідні, які не могли виховати своїх дітей, залишали їх “у невіданні своїх обов’язків: через труднощі, які вони мають у здобуванні засобів до життя, і через те, що самі були погано виховані, вони не здатні передати здорове виховання, якого самі ніколи не мали”; це спричиняє три великі незручності: невідання Бога, неробство — а з ним пияцтво, нечистоту, крадіжки, розбій, — і формування зграй жебраків, завжди готових розбурхати громадський безлад і “майже виснажити фонди Отель-Дьє” (Демія, 60–61). Тепер, на початку Революції, метою початкової освіти, серед іншого, мало бути “зміцнити”, “розвинути тіло”, підготувати дитину “до майбутнього в якійсь механічній праці”, дати їй “спостережливе око, певну руку і швидкі звички” (доповідь Талейрана до Установчих зборів, 10 вересня 1791 року, цит. за Леоном, 106). Дисципліни дедалі більше функціонують як техніки створення корисних індивідів. Звідси — їхній вихід із маргінального становища на межах суспільства й відрив від форм виключення або спокути, замикання або відступу. Звідси — повільне послаблення їхньої спорідненості з релігійними регулярностями й огорожами. Звідси також — їхнє

вкорінення в найважливіших, найцентральніших і найпродуктивніших секторах суспільства. Вони приєднуються до деяких великих основних функцій: фабричного виробництва, передавання знання, поширення здібностей і вмінь, воєнної машини. Звідси також подвійна тенденція, яку можна бачити протягом XVIII століття: збільшувати кількість дисциплінарних інституцій і дисциплінувати вже наявні апарати.

2. Роїння дисциплінарних механізмів. Якщо, з одного боку, дисциплінарні установи множаться, то, з іншого, їхні механізми мають певну тенденцію до “деінституціоналізації”: вони виходять із замкнених фортець, у яких колись функціонували, і починають циркулювати у “вільному” стані; масивні, компактні дисципліни розкладаються на гнучкі методи контролю, які можна переносити й пристосовувати. Іноді замкнені апарати додають до своєї внутрішньої та специфічної функції роль зовнішнього нагляду, розвиваючи довкола себе цілу зону бічних контролів. Так, християнська школа має не лише виховувати слухняних дітей; вона також повинна давати можливість наглядати за батьками, збирати відомості про їхній спосіб життя, ресурси, побожність, мораль. Школа прагне утворити дрібні соціальні обсерваторії, що проникають навіть у середовище дорослих і здійснюють над ними регулярний нагляд: погана поведінка дитини або її відсутність, за Демією, є законним приводом піти й розпитати сусідів, особливо якщо є підстава думати, що сім’я не скаже правди; потім можна піти й розпитати самих батьків, з’ясувати, чи знають вони катехізис і молитви, чи налаштовані викорінити вади своїх дітей, скільки ліжок у домі й як організований сон; відвідини можуть завершитися милостинею, даруванням релігійного образка або наданням додаткових ліжок (Демія, 39–40). Так само лікарню дедалі більше починають мислити як базу для медичного спостереження за населенням поза її стінами; після пожежі в Отель-Дьє 1772 року не раз висували вимогу замінити великі будівлі, такі важкі й безладні, низкою менших лікарень; їхньою функцією було б приймати хворих певного кварталу, але також збирати інформацію, бути насторожі щодо будь-яких ендемічних або епідемічних явищ, відкривати диспансери, давати поради мешканцям і тримати владу в курсі санітарного стану регіону. [57]

Можна також побачити поширення дисциплінарних процедур уже не у формі замкнених інституцій, а як центрів спостереження, розсіяних по всьому суспільству. Релігійні групи й благодійні організації вже давно виконували цю роль “дисциплінування” населення. Від Контрреформації до філантропії Липневої монархії ініціативи такого типу невпинно множилися; їхні цілі були релігійними — навернення й моралізація, економічними — допомога й заохочення до праці, або політичними — боротьба з невдоволенням чи заворушеннями. Досить навести як приклад правила благодійних товариств у паризьких парафіях. Територію, яку треба було охопити, ділили на квартали й кантони, а

члени товариств розподілялися за тими самими лініями. Вони мали регулярно відвідувати свої відповідні ділянки. “Вони намагатимуться викорінювати місця поганої слави, тютюнові крамниці, заняття з натури, гральні доми, публічні скандали, богохульство, нечестя та будь-які інші безлади, про які їм стане відомо”. Вони також повинні були особисто відвідувати бідних; і в правилах було визначено, яку інформацію слід здобувати: сталість житла, знання молитов, участь у таїнствах, знання ремесла, моральність — і “чи не впали вони в бідність із власної вини”; нарешті, “треба вправним розпитуванням дізнатися, як вони поводяться вдома. Чи є мир між ними та сусідами, чи дбають вони про виховання своїх дітей у страху Божому… чи не кладуть вони старших дітей різної статі спати разом і поруч із собою, чи не допускають у своїх сім’ях розпусти й підлещування, особливо щодо старших дочок. Якщо є сумнів, чи вони одружені, слід попросити показати шлюбне свідоцтво”. [58]

3. Державний контроль механізмів дисципліни. В Англії протягом тривалого часу функції соціальної дисципліни виконували приватні релігійні групи (пор. Радзіновіц, 203–214); у Франції, хоча частина цієї ролі залишалася в руках парафіяльних братств або благодійних товариств, інша — і, без сумніву, найважливіша — дуже швидко була взята на себе поліцейським апаратом.

Організацію централізованої поліції вже сучасники давно вважали найпрямішим вираженням королівського абсолютизму; суверен хотів мати “свого власного магістрата, якому він міг би безпосередньо доручати свої накази, доручення, наміри і який відповідав би за виконання наказів та королівських листів із приватною печаткою” (записка Дюваля, першого секретаря поліцейської магістратури, цит. за Функ-Брентано, 1). Фактично, перебираючи на себе низку вже наявних функцій — пошук злочинців, міський нагляд, економічний і політичний контроль, — поліцейські магістратури й генеральна магістратура, що очолювала їх у Парижі, перенесли ці функції в єдину, сувору адміністративну машину: “Усі промені сили та інформації, що розходяться від периферії, сходяться в генеральному магістраті… Саме він приводить у рух усі коліщата, які разом виробляють порядок і гармонію. Наслідки його управління найкраще можна порівняти з рухом небесних тіл” (Дез-Ессар, 344 і 528).

Але хоча поліція як інституція, безперечно, була організована у формі державного апарату й хоча вона, безперечно, була безпосередньо пов’язана з центром політичного суверенітету, тип влади, яку вона здійснює, механізми, які вона запускає, і елементи, до яких вона їх застосовує, є специфічними. Це апарат, який має бути співпротяжним усьому соціальному тілу — і не лише через крайні межі, які він охоплює, а через дріб’язковість деталей, якими він займається. Поліцейська влада має поширюватися “на все”: однак це не тотальність держави чи

королівства як видимого й невидимого тіла монарха; це пил подій, дій, поведінки, думок — “усе, що трапляється”; [59] поліція має справу з “речами кожної миті”, з “незначними речами”, про які Катерина II говорила у своєму Великому наказі (*Доповнення до Наказу для укладання нового кодексу*, 1769, стаття 535). З поліцією ми потрапляємо в безмежний світ нагляду, який в ідеалі прагне дістатися найелементарнішої частинки, наймиттєвішого явища соціального тіла: “Служіння магістратів і поліцейських службовців має найбільшу вагу; предмети, які воно охоплює, в певному сенсі визначені, але розпізнати їх можна лише досить докладним розглядом” (Деламар, ненумерована передмова): нескінченно мале політичної влади.

А щоб ця влада могла здійснюватися, їй треба було дати інструмент постійного, вичерпного, всюдисущого нагляду, здатного робити все видимим, водночас самому залишаючись невидимим. Це мав бути наче безликий погляд, що перетворює все соціальне тіло на поле сприйняття: тисячі очей, розставлених усюди, рухливі уваги, завжди напоготові, довга ієрархізована мережа, яка, за Ле Мером, у Парижі складалася з сорока восьми *commissaires*, двадцяти *inspecteurs*, далі — “спостерігачів”, яким платили регулярно, *basses mouches*, тобто таємних агентів, яким платили поденно, потім інформаторів, оплачуваних за виконане завдання, і, нарешті, повій. І це безупинне спостереження мало накопичуватися в серії звітів і реєстрів; протягом XVIII століття величезний поліцейський текст дедалі щільніше накривав суспільство через складну документальну організацію (про поліцейські реєстри XVIII століття див. Шассень). І, на відміну від методів судового чи адміністративного письма, у такий спосіб реєструвалися форми поведінки, ставлення, можливості, підозри — постійний облік поведінки індивідів.

Тепер слід зауважити, що хоча цей поліцейський нагляд повністю перебував “у руках короля”, він не функціонував лише в одному напрямку. Насправді це була система подвійного запису: з одного боку, вона мала, маніпулюючи машиною правосуддя, відповідати безпосереднім бажанням короля; з іншого — могла відповідати на запити знизу. Знамениті *lettres de cachet*, тобто накази з королівською приватною печаткою, що довго були символом королівського свавілля і з політичних причин скомпрометували саме ув’язнення, фактично вимагалися сім’ями, господарями, місцевими нотаблями, сусідами, парафіяльними священниками; їхньою функцією було карати замиканням цілу інфракарність — безлад, збудження, непослух, погану поведінку; саме ті речі, які Леду хотів виключити зі свого архітектурно досконалого міста і які він називав “правопорушеннями ненагляду”. Коротко кажучи, поліція XVIII століття додала дисциплінарну функцію до своєї ролі допоміжного органу правосуддя в переслідуванні злочинців і до своєї ролі інструмента політичного нагляду за змовами, опозиційними рухами чи повстаннями. Це була складна функція, бо

вона пов’язувала абсолютну владу монарха з найнижчими рівнями влади, розсіяними в суспільстві; бо між різними замкненими дисциплінарними інституціями — майстернями, арміями, школами — вона простягала проміжну мережу, діючи там, де вони не могли втрутитися, дисциплінуючи недисциплінарні простори; вона заповнювала прогалини, зв’язувала їх між собою, гарантувала своєю збройною силою міжінституційну дисципліну й метадисципліну. “Завдяки мудрій поліції суверен привчає народ до порядку й покори” (Ваттель, 162).

Організація поліцейського апарату у XVIII столітті санкціонувала узагальнення дисциплін, що стали співпротяжними самій державі. Хоча цей апарат був якнайвиразніше пов’язаний з усім тим у королівській владі, що перевищувало здійснення звичайного правосуддя, зрозуміло, чому поліція так слабо опиралася перебудові судової влади; і чому вона не припиняла дедалі вагоміше нав’язувати їй свої прерогативи аж до наших днів. Без сумніву, це тому, що вона є світською рукою судової влади; але також і тому, що значно більшою мірою, ніж судова інституція, вона за своїм обсягом і механізмами ототожнюється із суспільством дисциплінарного типу. І все ж було б помилкою вважати, що дисциплінарні функції були раз і назавжди конфісковані й поглинуті державним апаратом.

Примітки

[57] У другій половині XVIII століття часто пропонували використовувати армію для нагляду й загального розподілу населення. Армію, яка сама ще мала пройти дисциплінування в XVII столітті, розглядали як силу, здатну прищеплювати дисципліну. Пор., наприклад: Servan, *Le Soldat citoyen*, 1780.

[58] Arsenal, MS. 2565. Під цим номером також містяться правила благодійних товариств XVII і XVIII століть.

[59] Ле Мер у меморандумі, написаному на прохання Сартіна у відповідь на шістнадцять запитань Йосифа II про паризьку поліцію. Цей меморандум був опублікований Газьє 1879 року.

“Дисципліну” не можна ототожнювати ні з інституцією, ні з апаратом; це тип влади, спосіб її здійснення, що охоплює цілий набір інструментів, технік, процедур, рівнів застосування, цілей; це “фізика” або “анатомія” влади, певна технологія. І її можуть переймати як “спеціалізовані” інституції — пенітенціарні заклади або “виправні доми” XIX століття, — так і інституції, що використовують її як головний інструмент для певної мети — школи, лікарні; або вже наявні органи влади, які знаходять у ній засіб зміцнення чи реорганізації своїх внутрішніх механізмів влади. Колись слід було б показати, як внутрішньосімейні стосунки, насамперед у клітині “батьки — діти”, стали “дисциплінованими”,

вбираючи від класичної доби зовнішні схеми — спершу освітні та військові, потім медичні, психіатричні, психологічні, — завдяки яким сім’я стала привілейованим місцем появи дисциплінарного питання про нормальне й ненормальне. Дисципліну також могли переймати апарати, що зробили її принципом свого внутрішнього функціонування, — дисциплінаризація адміністративного апарату від наполеонівського періоду; або, нарешті, державні апарати, чия головна, якщо не виняткова, функція полягає в тому, щоб забезпечити панування дисципліни над суспільством загалом, — поліція.

Отже, загалом можна говорити про формування дисциплінарного суспільства в тому русі, який простягається від замкнених дисциплін, своєрідного соціального “карантину”, до безмежно узагальнюваного механізму “паноптизму”. Не тому, що дисциплінарна модальність влади замінила всі інші; а тому, що вона проникла в них, іноді підточуючи їх, але водночас слугуючи посередником між ними, зв’язуючи їх, розширюючи їх і, головне, даючи змогу доводити ефекти влади до найдрібніших і найвіддаленіших елементів. Вона забезпечує нескінченно малий розподіл владних відносин.

За кілька років після Бентама Юліус видав цьому суспільству його свідоцтво про народження (Юліус, 384–386). Говорячи про паноптичний принцип, він твердив, що йдеться про щось значно більше, ніж архітектурну винахідливість: це була подія в “історії людського розуму”. На вигляд це лише розв’язання технічної проблеми; але через нього постає цілий тип суспільства. Античність була цивілізацією видовища. “Зробити доступним для великої кількості людей споглядання невеликої кількості об’єктів” — такою була проблема, на яку відповідала архітектура храмів, театрів і цирків. У видовищі панувало публічне життя, інтенсивність свят, чуттєва близькість. У цих ритуалах, де проливалася кров, суспільство знаходило нову силу й на мить утворювало єдине велике тіло. Модерна доба ставить протилежну проблему: “забезпечити для невеликої кількості людей, або навіть для однієї особи, миттєвий огляд великої множини”. У суспільстві, головними елементами якого є вже не спільнота й публічне життя, а, з одного боку, приватні індивіди, а з іншого — держава, відносини можуть упорядковуватися лише у формі, прямо протилежній видовищу: “Саме модерній добі, дедалі більшому впливові держави, її дедалі глибшому втручанню в усі подробиці й усі відносини соціального життя було призначено завдання збільшувати й удосконалювати її гарантії, використовуючи й спрямовуючи до цієї великої мети будівництво та розподіл споруд, призначених для спостереження за великою кількістю людей одночасно”.

Юліус бачив як здійснений історичний процес те, що Бентам описав як технічну програму. Наше суспільство є не суспільством видовища, а суспільством нагляду; під поверхнею образів воно глибоко інвестує тіла;

за великою абстракцією обміну триває ретельне, конкретне тренування корисних сил; кола комунікації є опорами накопичення й централізації знання; гра знаків визначає точки закріплення влади. Річ не в тому, що прекрасна цілісність індивіда ампутується, пригнічується чи спотворюється нашим соціальним ладом; радше сам індивід у ньому ретельно виробляється — відповідно до цілої техніки сил і тіл. Ми значно менше греки, ніж нам здається. Ми не в амфітеатрі й не на сцені, а в паноптичній машині, пронизані її ефектами влади, які самі ж переносимо на себе, бо є частиною її механізму.

Важливість наполеонівського персонажа в історичній міфології, ймовірно, випливає з того, що він стоїть у точці з'єднання монархічного, ритуального здійснення суверенітету та ієрархічного, постійного здійснення безмежної дисципліни. Це індивід, який нависає над усім одним-єдиним поглядом, від якого не вислизає жодна, навіть найдрібніша подробиця: "Ви можете вважати, що жодна частина Імперії не перебуває поза наглядом, що немає злочину, проступку, порушення, яке залишилося б непокараним, і що око генія, здатного просвітити все, охоплює всю цю величезну машину, не випускаючи, однак, зі своєї уваги найменшої деталі" (Трейяр, 14). У момент свого повного розквіту дисциплінарне суспільство все ще приймає в образі Імператора давній вигляд влади-видовища. Як монарх, який водночас є узурпатором давнього трону й організатором нової держави, він поєднав в одній символічній, граничній постаті весь тривалий процес, унаслідок якого пишнота суверенітету, необхідно видовищні прояви влади один за одним згасали в щоденному здійсненні нагляду, у паноптизмі, де пильність перехресних поглядів невдовзі мала зробити непотрібними і орла, і сонце.

Формування дисциплінарного суспільства пов'язане з низкою широких історичних процесів — економічних, юридико-політичних і, нарешті, наукових, — частиною яких воно є.

1. Загалом можна сказати, що дисципліни є техніками забезпечення впорядкування людських множин. Щоправда, у цьому немає нічого виняткового чи навіть характерного: кожна система влади стикається з тією самою проблемою. Але особливість дисциплін полягає в тому, що щодо множин вони намагаються визначити тактику влади, яка відповідає трьом критеріям. По-перше, забезпечити здійснення влади за найменшої можливої вартості: економічно — через малу витратність, яку вона передбачає; політично — через її стриманість, слабку зовнішню вираженість, відносну невидимість і невеликий опір, який вона викликає. По-друге, довести ефекти цієї соціальної влади до максимальної інтенсивності й поширити їх якнайдалі, без збоїв і проміжків. По-третє, пов'язати це "економічне" зростання влади з продуктивністю апаратів — освітніх, військових, промислових або

медичних, — усередині яких вона здійснюється; коротко кажучи, збільшити і покірність, і корисність усіх елементів системи.

Ця потрійна мета дисциплін відповідає добре відомій історичній кон’юнктурі. Одним її аспектом був великий демографічний поштовх XVIII століття: збільшення рухомого населення — одним із головних завдань дисципліни є фіксувати, вона є антикочовою технікою; зміна кількісного масштабу груп, за якими треба було наглядати або якими треба було керувати. Від початку XVII століття до передодня Французької революції шкільне населення швидко зростало; без сумніву, так само зростала й лікарняна людність; наприкінці XVIII століття чисельність армії мирного часу перевищувала 200 000 осіб. Іншим аспектом цієї кон’юнктури було зростання виробничого апарату, який ставав дедалі ширшим і складнішим; він також ставав дорожчим, і його прибутковість треба було збільшити.

Розвиток дисциплінарних методів відповідав цим двом процесам або, точніше, без сумніву, новій потребі налагодити їхню взаємну відповідність. Ані залишкові форми феодальної влади, ані структури адміністративної монархії, ані місцеві механізми нагляду, ані нестійка й заплутана маса, яку вони всі разом утворювали, не могли виконати цієї ролі: їм заважали нерівномірна й недостатня розгалуженість їхньої мережі, часто суперечливе функціонування, але насамперед “дорогий” характер влади, що в них здійснювалася. Вона була дорогою в кількох сенсах: прямо — тому що багато коштувала скарбниці; опосередковано — тому що система корумпованих посад і відкупних податків дуже важко тиснула на населення; тому що опір, з яким вона стикалася, змушував її входити в цикл постійного посилення; тому що вона діяла переважно через стягнення — стягнення грошей або продуктів королівським, сеньйоріальним, церковним оподаткуванням; стягнення людей або часу через панщину, примусову вербовку, замикання або вигнання волоцюг.

Розвиток дисциплін знаменує появу елементарних технік, що належать до зовсім іншої економії: механізмів влади, які, замість діяти шляхом відрахування й вилучення, вбудовуються зсередини в продуктивну ефективність апаратів, у зростання цієї ефективності й у використання того, що вона виробляє. На місце старого принципу “стягнення-насильства”, який керував економією влади, дисципліни ставлять принцип “м’якість-виробництво-прибуток”. Це техніки, що дають змогу узгодити множинність людей і множення виробничих апаратів; і тут “виробництво” означає не лише виробництво у вузькому сенсі, а й виробництво знань і навичок у школі, виробництво здоров’я в лікарнях, виробництво руйнівної сили в армії.

У цьому завданні узгодження дисципліна мала розв’язати низку проблем, для яких стара економія влади не була достатньо оснащена.

Вона могла зменшити неефективність масових явищ: зменшити те, що в множині робить її значно менш керованою, ніж одиниця; зменшити те, що протистоїть використанню кожного з її елементів і їхньої суми; зменшити все, що може нівелювати переваги чисельності. Саме тому дисципліна фіксує: вона зупиняє або регулює рухи; розчищає плутанину; розсіює щільні групи індивідів, які непередбачувано блукають країною; встановлює розраховані розподіли.

Вона також повинна опановувати всі сили, що виникають із самої будови організованої множини; вона має нейтралізувати ефекти контрвлади, що народжуються з неї й утворюють опір владі, яка прагне її підпорядкувати: збудження, бунти, спонтанні організації, коаліції — усе, що може встановити горизонтальні зв’язки. Звідси те, що дисципліни застосовують процедури поділу й вертикалізації, вводять між різними елементами одного рівня якомога міцніші розділення, визначають щільні ієрархічні мережі; коротко кажучи, протиставляють внутрішній, несприятливій силі множини техніку безперервної, індивідуалізуючої піраміди.

Вони також повинні збільшити окрему корисність кожного елемента множини, але засобами якнайшвидшими й якнайменш витратними, тобто використовуючи саму множину як інструмент цього зростання. Звідси — для вилучення з тіл максимуму часу й сили — застосування загальних методів, відомих як розклади, колективні тренування, вправи, тотальний і детальний нагляд. Крім того, дисципліни мають збільшувати ефект корисності, властивий множинам, так, щоб кожна з них ставала кориснішою, ніж проста сума її елементів: саме для збільшення придатних до використання ефектів множинного дисципліни визначають тактики розподілу, взаємного пристосування тіл, жестів і ритмів, диференціації здібностей, взаємної координації щодо апаратів або завдань.

Нарешті, дисципліни повинні вводити владні відносини не над множиною, а всередині самої її тканини — якомога непомітніше, якнайкраще зчеплено з іншими функціями цих множин і водночас у найменш витратний спосіб. Цьому відповідають анонімні інструменти влади, співпротяжні множині, яку вони впорядковують: ієрархічний нагляд, безперервна реєстрація, постійне оцінювання й класифікація. Коротко кажучи, замінити владу, що виявляється через блиск тих, хто її здійснює, владою, яка підступно об’єктивує тих, до кого її застосовують; сформувати корпус знання про цих індивідів замість розгортати показні знаки суверенітету.

Одним словом, дисципліни — це сукупність дрібних технічних винаходів, які дали змогу збільшити корисний розмір множин, зменшивши незручності влади, що мусить контролювати їх, аби зробити корисними. Множина — чи то в майстерні, чи в нації, в армії чи в школі — досягає

порогу дисципліни тоді, коли відношення між одними й другими стає сприятливим.

Якщо економічний злет Заходу почався з технік, що зробили можливим накопичення капіталу, то, можливо, слід сказати, що методи управління накопиченням людей зробили можливим політичний злет порівняно з традиційними, ритуальними, дорогими й насильницькими формами влади, які невдовзі вийшли з ужитку й були замінені тонкою, розрахованою технологією підкорення. Насправді ці два процеси — накопичення людей і накопичення капіталу — не можна відокремити один від одного. Неможливо було б розв’язати проблему накопичення людей без зростання виробничого апарату, здатного і підтримувати їх, і використовувати; і навпаки, техніки, що робили кумулятивну множину людей корисною, прискорювали накопичення капіталу.

На менш загальному рівні технологічні мутації виробничого апарату, поділ праці й вироблення дисциплінарних технік підтримували сукупність дуже тісних відносин (пор. Маркс, *Капітал*, том 1, розділ XIII, і дуже цікаве дослідження у Ґеррі та Делеля). Кожен із цих процесів робив інший можливим і необхідним; кожен давав іншому модель. Дисциплінарна піраміда утворювала малу клітину влади, всередині якої розподіл, координація й нагляд за завданнями нав’язувалися і ставали ефективними; а аналітичне розчленування часу, жестів і тілесних сил утворювало операційну схему, яку легко можна було переносити з груп, що підлягали підкоренню, на механізми виробництва. Масове проєктування військових методів на промислову організацію було прикладом такого моделювання поділу праці за зразком, заданим схемами влади.

Але, з іншого боку, технічний аналіз процесу виробництва, його “механічне” розкладання, проєктувалися на робочу силу, завданням якої було його здійснювати: конституція тих дисциплінарних машин, у яких індивідуальні сили, зібрані разом, складаються в ціле і завдяки цьому посилюються, є наслідком такого проєктування. Скажімо так: дисципліна є унітарною технікою, за допомогою якої тіло зводять як “політичну” силу до мінімуму витрат і водночас максимізують як корисну силу. Зростання капіталістичної економіки породило специфічну модальність дисциплінарної влади, загальні формули якої, техніки підкорення сил і тіл, коротко кажучи, “політична анатомія”, могли діяти в найрізноманітніших політичних режимах, апаратах або інституціях.

2. Паноптична модальність влади — на елементарному, технічному, суто фізичному рівні, на якому вона розташована, — не перебуває в безпосередній залежності від великих юридико-політичних структур суспільства і не є їхнім прямим продовженням; однак вона не є й цілком незалежною від них. Історично процес, завдяки якому буржуазія

протягом XVIII століття стала політично панівним класом, був прикритий установленням явної, кодифікованої й формально егалітарної юридичної рамки, що стала можливою завдяки організації парламентського, представницького режиму. Але розвиток і узагальнення дисциплінарних механізмів становили інший, темний бік цих процесів. Загальна юридична форма, яка гарантувала систему прав, у принципі рівних для всіх, підтримувалася цими дрібними, щоденними, фізичними механізмами, усіма тими системами мікровлади, що за своєю суттю є нерівними й асиметричними і які ми називаємо дисциплінами. І хоча у формальному сенсі представницький режим робить можливим — прямо чи опосередковано, з посередниками чи без них — формування волі всіх як фундаментальної основи суверенітету, дисципліни на нижньому рівні забезпечують гарантію підкорення сил і тіл. Реальні, тілесні дисципліни утворили підґрунтя формальних, юридичних свобод. Контракт міг вважатися ідеальною основою права й політичної влади; паноптизм же становив техніку примусу, поширену повсюдно. Він і далі глибинно працював усередині юридичних структур суспільства, змушуючи реальні механізми влади функціонувати всупереч формальній рамці, яку воно здобуло. “Просвітництво”, що відкрило свободи, водночас винайшло дисципліни.

На перший погляд дисципліни становлять не більше ніж інфраправо. Здається, ніби вони поширюють загальні форми, визначені законом, на нескінченно малий рівень індивідуальних життів; або ж ніби вони є методами вишколу, які дають змогу індивідам інтегруватися в ці загальні вимоги. Вони ніби становлять той самий тип права, лише в іншому масштабі, роблячи його детальнішим і водночас поблажливішим. Але дисципліни слід розглядати радше як своєрідне контрправо. Їхня точна роль полягає в тому, щоб запроваджувати неподоланні асиметрії й виключати взаємність. По-перше, тому що дисципліна створює між індивідами “приватний” зв’язок, тобто відношення примусів, цілком відмінне від договірного зобов’язання; прийняття дисципліни може бути закріплене контрактом, але спосіб, у який її нав’язують, механізми, які вона вводить у дію, незворотне підпорядкування однієї групи людей іншою, “надлишок” влади, що завжди закріплений на одному боці, нерівність становища різних “партнерів” щодо спільного правила — усе це відрізняє дисциплінарний зв’язок від договірного й дає змогу систематично викривляти договірний зв’язок від тієї миті, коли його змістом стає дисциплінарний механізм. Ми знаємо, наприклад, скільки реальних процедур підривають юридичну фікцію трудового договору: дисципліна майстерні — далеко не найменш важлива серед них.

До того ж, тоді як юридичні системи визначають правових суб’єктів відповідно до універсальних норм, дисципліни характеризують, класифікують, спеціалізують; вони розміщують на шкалі, довкола норми, ієрархізують індивідів один щодо одного і, якщо потрібно,

дискваліфікують та визнають непридатними. У кожному разі в просторі й протягом часу, коли вони здійснюють контроль і вводять у гру асиметрії своєї влади, вони спричиняють призупинення дії закону: воно ніколи не є повним, але й ніколи не скасовується цілком. Хоч якою регулярною й інституційною вона була б, дисципліна у своєму механізмі є “контрправом”. І хоча універсальний юридизм модерного суспільства, здається, встановлює межі здійсненню влади, його повсюдний паноптизм дає змогу під законом запускати машину водночас величезну й дрібну, яка підтримує, посилює, множить асиметрію влади й підточує межі, проведені довкола закону.

Дрібні дисципліни, щоденні паноптизми цілком можуть перебувати нижче рівня появи великих апаратів і великих політичних боротьб. Але в генеалогії модерного суспільства вони були, разом із класовим пануванням, що його пронизує, політичним відповідником юридичних норм, згідно з якими влада перерозподілялася. Звідси, без сумніву, та значущість, яку так довго надавали малим технікам дисципліни, тим на вигляд незначним хитрощам, що їх вона винайшла, і навіть тим “наукам”, які надають їй поважного вигляду; звідси страх відмовитися від них, якщо не знайдено жодної заміни; звідси твердження, ніби вони лежать у самій основі суспільства й є елементом його рівноваги, тоді як насправді вони становлять низку механізмів, що остаточно й повсюдно розбалансовують владні відносини; звідси наполегливість, із якою їх вважають смиренною, але конкретною формою будь-якої моралі, тоді як вони є сукупністю фізико-політичних технік.

Повертаючись до проблеми законних покарань, в’язницю з усією виправною технологією, яку вона має у своєму розпорядженні, слід розмістити саме в тій точці, де кодифікована влада карати перетворюється на дисциплінарну владу спостерігати; у тій точці, де універсальні покарання закону застосовуються вибірково до певних індивідів — і завжди до тих самих; у тій точці, де перевизначення юридичного суб’єкта через кару стає корисним вишколом злочинця; у тій точці, де закон перевертається й виходить поза самого себе, а контрправо стає реальним та інституціоналізованим змістом юридичних форм. Отже, владу карати узагальнює не універсальна свідомість закону в кожному правовому суб’єкті, а регулярне розширення, нескінченно дрібна мережа паноптичних технік.

3. Узяті поодинці, більшість цих технік мають за собою довгу історію. Але новим у XVIII столітті було те, що, поєднавшись і узагальнившись, вони досягли рівня, на якому формування знання й зростання влади почали регулярно підсилювати одне одного в круговому процесі. У цій точці дисципліни перетнули “технологічний” поріг. Спершу лікарня, потім школа, а пізніше майстерня були не просто “впорядковані наново” дисциплінами; завдяки їм вони стали такими апаратами, у яких будь-який механізм об’єктивації міг використовуватися як інструмент

підкорення, а будь-яке зростання влади могло породжувати можливі гілки знання. Саме цей зв’язок, властивий технологічним системам, зробив можливим у дисциплінарному елементі формування клінічної медицини, психіатрії, дитячої психології, педагогічної психології, раціоналізації праці. Отже, це подвійний процес: епістемологічне “відтавання” через уточнення владних відносин; множення ефектів влади через формування й накопичення нових форм знання.

Поширення дисциплінарних методів вписане в широкий історичний процес: розвиток приблизно в той самий час багатьох інших технологій — агрономічних, промислових, економічних. Але слід визнати, що порівняно з гірничою промисловістю, новими хімічними виробництвами або методами національного обліку, порівняно з доменними печами чи паровою машиною, паноптизм привернув мало уваги. Його вважали не більше ніж дивною маленькою утопією, збоченою мрією — так, ніби Бентам був Фур’є поліцейського суспільства, а фаланстер набув форми Паноптикону. І все ж він був абстрактною формулою цілком реальної технології — технології індивідів. Було багато причин, чому вона здобула так мало похвал; найочевидніша полягає в тому, що дискурси, які вона породила, рідко набували, за винятком академічних класифікацій, статусу наук. Але справжня причина, без сумніву, у тому, що влада, яку вона запускає й посилює, є прямою, фізичною владою, яку люди здійснюють одне над одним. Безславне завершення мало походження, яке можна було визнати лише неохоче.

Проте було б несправедливо порівнювати дисциплінарні техніки з такими винаходами, як парова машина чи мікроскоп Амічі. Вони значно менші; і водночас, у певному сенсі, значно більші. Якщо вже потрібно знайти для них історичний відповідник або принаймні точку порівняння, то радше в “інквізиторській” техніці.

XVIII століття винайшло техніки дисципліни й іспиту приблизно так само, як Середньовіччя винайшло судове розслідування. Але зробило це зовсім іншими засобами. Процедура розслідування, стара фіскальна й адміністративна техніка, розвивалася передусім разом із реорганізацією Церкви та зростанням князівських держав у XII–XIII століттях. У цей час вона дуже глибоко проникла спершу в юриспруденцію церковних судів, а потім і світських. Розслідування як авторитарний пошук істини, яку спостерігали або засвідчували, таким чином протиставилося старим процедурам клятви, ордалії, судового двобою, Божого суду або навіть угоди між приватними особами. Розслідування було суверенною владою, яка привласнювала собі право встановлювати істину за допомогою певної кількості регламентованих технік.

Хоча відтоді розслідування стало невід’ємною частиною західного правосуддя — аж до наших днів, — не слід забувати ані його політичного походження, ані його зв’язку з народженням держав і

монархічного суверенітету, ані його пізнішого поширення та ролі у формуванні знання. Насправді розслідування було, без сумніву, грубим, але фундаментальним елементом у конституції емпіричних наук; воно було юридико-політичною матрицею того експериментального знання, яке, як ми знаємо, дуже швидко вивільнилося наприкінці Середньовіччя. Можливо, справді можна сказати, що в Греції математика народилася з технік вимірювання; а науки про природу, у кожному разі певною мірою, народилися наприкінці Середньовіччя з практик розслідування. Велике емпіричне знання, яке охопило речі світу й переписало їх у порядок безмежного дискурсу, що спостерігає, описує й установлює “факти” — у той час, коли західний світ починав економічне й політичне завоювання цього самого світу, — мало, без сумніву, своєю операційною моделлю Інквізицію, цей величезний винахід, який наша недавня м’якість помістила в темні закамарки нашої пам’яті.

Але тим, чим це політико-юридичне, адміністративне й кримінальне, релігійне й світське розслідування було для наук про природу, дисциплінарний аналіз став для наук про людину. Ці науки, які вже понад століття так тішать нашу “гуманність”, мають свою технічну матрицю в дріб’язкових, зловмисних подробицях дисциплін та їхніх розслідувань. Ці розслідування, можливо, є для психології, психіатрії, педагогіки, кримінології та багатьох інших дивних наук тим самим, чим жахлива влада розслідування була для спокійного знання про тварин, рослини чи землю. Інша влада — інше знання.

На порозі класичної доби Бекон, юрист і державний діяч, намагався розробити методологію розслідування для емпіричних наук. Який Великий Спостерігач створить методологію іспиту для наук про людину? Хіба що, звісно, така річ неможлива. Адже, хоча правда, що розслідування, ставши технікою емпіричних наук, відірвалося від інквізиторської процедури, у якій історично коренилося, іспит залишився надзвичайно близьким до дисциплінарної влади, яка його сформувала. Він завжди був і досі є внутрішнім елементом дисциплін. Звичайно, здається, ніби він зазнав спекулятивного очищення, інтегрувавшись із такими науками, як психологія та психіатрія. І справді, його поява у формі тестів, співбесід, допитів і консультацій начебто має виправляти механізми дисципліни: педагогічна психологія повинна коригувати суворість школи так само, як медична або психіатрична бесіда повинна коригувати наслідки дисципліни праці. Але не слід обманюватися: ці техніки лише передають індивідів від однієї дисциплінарної інстанції до іншої й відтворюють у концентрованій або формалізованій формі схему влади-знання, властиву кожній дисципліні (щодо цього пор. Торт). Велике розслідування, що породило науки про природу, відірвалося від своєї політико-юридичної моделі; іспит же, навпаки, досі захоплений дисциплінарною технологією.

У Середньовіччі процедура розслідування поступово витіснила старе обвинувальне правосуддя через процес, ініційований згори; дисциплінарна техніка, навпаки, підступно й немовби знизу вторглася в кримінальне правосуддя, яке за принципом усе ще залишається інквізиторським. Усі великі рухи розширення, що характеризують модерну карність, — проблематизація злочинця поза його злочином, турбота про покарання, яке є виправленням, терапією, нормалізацією, поділ акту судження між різними інстанціями, які повинні вимірювати, оцінювати, діагностувати, лікувати, перетворювати індивідів, — усе це видає проникнення дисциплінарного іспиту в судову інквізицію.

Те, що тепер нав’язується кримінальному правосуддю як його точка застосування, його “корисний” об’єкт, уже не буде тілом винного, поставленим проти тіла короля; і не буде юридичним суб’єктом ідеального договору; ним буде дисциплінарний індивід. Крайньою точкою кримінального правосуддя за Старого режиму було нескінченне розчленування тіла царевбивці: прояв найсильнішої влади над тілом найтяжчого злочинця, цілковите знищення якого змушувало злочин вибухнути у своїй істині. Ідеальною точкою карності сьогодні була б безмежна дисципліна: допит без кінця, розслідування, що безмежно продовжується в ретельне й дедалі аналітичніше спостереження, судження, яке водночас є формуванням досьє, що ніколи не закривається, розрахована поблажливість кари, переплетена з безжальною цікавістю іспиту, процедура, яка водночас є постійним вимірюванням відхилення від недосяжної норми й асимптотичним рухом, що прагне зустрітися з нею в нескінченності.

Публічна страта була логічним завершенням процедури, керованої Інквізицією. Практика поміщення індивідів під “спостереження” є природним продовженням правосуддя, просоченого дисциплінарними методами й процедурами іспиту. Чи дивно, що камерна в’язниця зі своїми регулярними хронологіями, примусовою працею, інстанціями нагляду й реєстрації, експертами з нормальності, які продовжують і множать функції судді, стала модерним інструментом карності? Чи дивно, що в’язниці подібні до фабрик, шкіл, казарм, лікарень, які всі подібні до в’язниць?

Частина четверта. В’язниця

1. Повні й суворі інституції

Було б неправильно сказати, що в’язниця народилася разом із новими кодексами. Форма в’язниці передує її систематичному використанню в карній системі. Вона вже була створена поза юридичним апаратом тоді, коли в усьому соціальному тілі вироблялися процедури розподілу індивідів, закріплення їх у просторі, класифікації, видобування з них

максимуму часу й сил, тренування їхніх тіл, кодування їхньої безперервної поведінки, утримання їх у цілковитій видимості, формування навколо них апарату спостереження, реєстрації та запису, нагромадження й централізації знання про них. Загальна форма апарату, призначеного робити індивідів покірними й корисними через точну роботу над їхніми тілами, вказувала на інституцію в'язниці ще до того, як закон визначив її як покарання par excellence. На межі XVIII і XIX століть, справді, виникла каральність ув'язнення; і це було новим явищем. Але насправді це було відкриття каральності для механізмів примусу, вже вироблених в інших місцях. "Моделі" карного ув'язнення - Гент, Глостер, Walnut Street - позначили радше перші видимі точки цього переходу, ніж нововведення чи вихідні пункти. В'язниця, істотний елемент карального арсеналу, безперечно позначає важливий момент в історії карного правосуддя: його доступ до "гуманності". Але це також важливий момент в історії тих дисциплінарних механізмів, які розвивала нова класова влада: момент, коли вони колонізували юридичну інституцію. На межі століть нове законодавство визначило владу карати як загальну функцію суспільства, що здійснюється однаково щодо всіх його членів і в якій кожен індивід однаково представлений; але, роблячи ув'язнення покаранням par excellence, воно запровадило процедури панування, характерні для певного типу влади. Правосуддя, яке нібито є "рівним", юридична машина, яка нібито є "автономною", але містить у собі всі асиметрії дисциплінарного підкорення, - саме це поєднання позначило народження в'язниці, "покарання цивілізованих суспільств" (Rossi, 169).

Звідси можна зрозуміти той очевидний характер, якого дуже швидко набуло тюремне покарання. У перші роки XIX століття ще усвідомлювали його новизну; і все ж воно здавалося настільки пов'язаним, причому на такій глибині, із самим функціонуванням суспільства, що відкинуло в забуття всі інші покарання, які уявляли реформатори XVIII століття. Здавалося, що йому немає альтернативи, ніби його несе сам рух історії: "Не випадок і не примха законодавця зробили ув'язнення основою і майже всією будівлею нашої теперішньої шкали покарань: це зробили поступ ідей і поліпшення звичаїв" (Van Meenan, 529-30). І хоча за трохи більше ніж століття ця очевидність змінилася, вона не зникла. Ми знаємо всі незручності в'язниці, знаємо, що вона небезпечна, коли не є просто марною. І все-таки не "видно", чим її замінити. Це огидне розв'язання, без якого, здається, неможливо обійтися.

Ця "очевидність" в'язниці, від якої нам так важко відмовитися, передусім спирається на просту форму "позбавлення свободи". Як могла б в'язниця не бути покаранням par excellence у суспільстві, де свобода є благом, що однаково належить усім, і до якого кожен індивід, за висловом Дюпора, прив'язаний "універсальним і постійним" почуттям? Отже, її втрата має однакову цінність для всіх; на відміну від

штрафу, це “егалітарне” покарання. В’язниця є найочевиднішим, найпростішим і найрівнішим із покарань. Крім того, вона дає змогу точно кількісно вимірювати покарання за змінною часу. Існує форма ув’язнення, подібна до заробітної плати, яка в індустріальних суспільствах становить його економічну “очевидність” і дозволяє йому виглядати як відшкодування. Стягуючи час із засудженого, в’язниця ніби конкретно виражає ідею, що злочин скривдив не тільки жертву, а й суспільство загалом. Існує економіко-моральна очевидність каральності, яка відмірює покарання днями, місяцями й роками та встановлює кількісні відповідності між злочинами й тривалостями. Звідси й вислів, який так часто звучить і так добре узгоджується з функціонуванням покарань, хоча й суперечить суворій теорії карного права: людина перебуває у в’язниці, щоб “сплатити свій борг”. В’язниця є “природною” так само, як у нашому суспільстві “природним” є використання часу для вимірювання обмінів. [60]

Але очевидність в’язниці спирається також на її роль - уявну або вимагану - як апарату перетворення індивідів. Як могла б в’язниця не бути відразу прийнятою, якщо, замикаючи, перевиховуючи й роблячи покірними, вона лише відтворює з трохи більшим наголосом усі ті механізми, які можна знайти в соціальному тілі? В’язниця схожа на дещо дисциплінованішу казарму, на сувору школу, на темну майстерню, але якісно від них не відрізняється. Ця подвійна основа - юридико-економічна з одного боку і техніко-дисциплінарна з іншого - зробила в’язницю начебто найбезпосереднішою й найцивілізованішою формою всіх покарань. І саме це подвійне функціонування одразу надало їй міцності. Одне зрозуміло: в’язниця не була спочатку позбавленням свободи, до якого пізніше додали технічну функцію виправлення; від самого початку вона була формою “законного ув’язнення”, якій доручено додаткове виправне завдання, або підприємством із реформування індивідів, якому позбавлення свободи дозволяло функціонувати в юридичній системі. Коротко кажучи, карне ув’язнення від початку XIX століття охоплювало і позбавлення свободи, і технічне перетворення індивідів.

Пригадаймо кілька фактів. У кодексах 1808 і 1810 років, а також у заходах, що безпосередньо їм передували або за ними йшли, ув’язнення ніколи не змішувалося з простим позбавленням свободи. Воно було, або принаймні мало бути, диференційованим і цілеспрямованим механізмом. Диференційованим, бо воно мусило мати різну форму залежно від того, чи в’язень уже засуджений, чи тільки обвинувачений, чи він дрібний правопорушник, чи злочинець: різні типи в’язниць - *maison d’arrêt*, *maison de correction*, *maison centrale* - у принципі мали більш-менш відповідати цим відмінностям і забезпечувати покарання, яке було б не лише градуйованим за інтенсивністю, а й різноманітним за своїми цілями. Адже в’язниця має мету, визначену з самого початку: “Закон, що накладає покарання, одні з яких суворіші за інші, не може

дозволити, щоб особа, засуджена до легких покарань, була ув’язнена в тому самому місці, що й злочинець, засуджений до тяжчих покарань... хоча покарання, визначене законом, має головною метою відшкодування злочину, воно також прагне виправлення винного” (Real, 244). І це перетворення має бути одним із внутрішніх наслідків ув’язнення. В’язниця-покарання, в’язниця-апарат: “Порядок, який має панувати в *maison de force*, може могутньо сприяти відродженню засуджених; вади виховання, зараза поганого прикладу, неробство... породили злочин. Тож спробуймо перекрити всі ці джерела розбещення; нехай у *maisons de force* практикуються правила здорової моралі; нехай засуджені, змушені працювати, зрештою почнуть любити працю; отримавши винагороду, вони набудуть звички, смаку, потреби до занять; нехай вони подають одне одному приклад працьовитого життя; воно скоро стане чистим життям; незабаром вони почнуть відчувати жаль за минулим - першу ознаку любові до обов’язку”. [61] Техніки виправлення відразу входять до інституційної рамки карного ув’язнення.

Слід також нагадати, що рух за реформування в’язниць, за контроль над їхнім функціонуванням не є недавнім явищем. Він, здається, навіть не виник із визнання невдачі. “Реформа” в’язниці майже сучасна самій в’язниці: вона становить, так би мовити, її програму. Від самого початку в’язниця була охоплена низкою супровідних механізмів, які нібито мали її виправляти, але, схоже, становили частину її власного функціонування, настільки тісно вони були пов’язані з її існуванням упродовж усієї її довгої історії. Відразу виникла багатослівна технологія в’язниці. Були розслідування: розслідування Шапталя 1801 року, завданням якого було з’ясувати, що можна використати для запровадження сучасної тюремної системи у Франції; розслідування Деказа 1819 року; праця Віллерме, опублікована 1820 року; звіт про *maisons centrales*, складений Мартіньяком 1829 року; дослідження, проведені у Сполучених Штатах Бомоном і Токвілем 1831 року, Демецом і Блуе 1835 року; анкети, які Монталіве надсилав директорам *maisons centrales* і генеральним радам департаментів під час дебатів про одиночне ув’язнення. Були товариства для нагляду за функціонуванням в’язниць і для пропозиції поліпшень: у 1818 році цілком офіційне *Société pour l’amélioration des prisons*, трохи пізніше *Société des prisons* і різні філантропічні групи. Були незліченні заходи - накази, інструкції або закони: від реформи, яку перша Реставрація задумала у вересні 1814 року і яка так і не була здійснена, до закону 1844 року, підготовленого Токвілем, що на певний час завершив довгі дебати про засоби зробити ув’язнення ефективним. Були програми, укладені для поліпшення функціонування машини-в’язниці: [62] програми поводження з в’язнями, моделі матеріального вдосконалення; деякі з них, як-от проєкти Данжу й Ару-Ромена, залишилися лише проєктами, інші були втілені в інструкціях, як циркуляр від 9 серпня

1841 року про будівництво *maisons d’arrêt*, ще інші стали реальними будівлями, наприклад Petite Roquette, де вперше у Франції було організовано камерне ув’язнення.

До цього треба додати публікації, що більш або менш безпосередньо виростали з в’язниці й укладалися або філантропами на кшталт Аппера, або трохи пізніше “спеціалістами” (як-от *Annales de la Charité*) [63], або ж колишніми в’язнями: *Pauvre Jacques* наприкінці Реставрації чи *Gazette de Sainte-Pélagie* на початку Липневої монархії. [64]

В’язницю не слід розглядати як інертну інституцію, яку час від часу струшують реформаторські рухи. “Теорія в’язниці” була радше її постійним набором оперативних інструкцій, ніж випадковою критикою; вона була однією з умов її функціонування. В’язниця завжди входила до активного поля, де множилися проєкти, поліпшення, експерименти, теоретичні твердження, особисті свідчення й дослідження. Тюремна інституція завжди була осередком турботи й дискусії. Чи є тоді в’язниця й досі темною, покинутою зоною? Чи того факту, що майже 200 років про це перестали так говорити, достатньо, щоб довести, що це не так? Ставши законним покаранням, вона навантажила старе юридико-політичне питання про право карати всіма проблемами, всіма збуреннями, що оточували виправні технології індивіда.

Балтар називав їх “повними й суворими інституціями” (Baltard, 1829). У кількох аспектах в’язниця має бути вичерпним дисциплінарним апаратом: вона повинна брати на себе відповідальність за всі сторони індивіда - його фізичне тренування, його здатність до праці, його щоденну поведінку, його моральну установку, його душевний стан; в’язниця, значно більше ніж школа, майстерня чи армія, які завжди передбачають певну спеціалізацію, є “вседисциплінарною”. До того ж в’язниця не має ні зовнішнього, ні проміжку; її не можна перервати, хіба що тоді, коли її завдання цілком виконане; її дія на індивіда має бути безперервною: невпинна дисципліна. Нарешті, вона надає майже повну владу над в’язнями; вона має свої внутрішні механізми репресії та покарання: деспотична дисципліна. Вона доводить до найбільшої інтенсивності всі процедури, які можна знайти в інших дисциплінарних механізмах. Вона має бути найпотужнішою машиною для нав’язування нової форми збоченому індивідові; спосіб її дії - примус тотального виховання: “У в’язниці уряд може розпоряджатися свободою особи й часом ув’язненого; відтоді можна уявити силу виховання, яке не лише протягом дня, а й у послідовності днів і навіть років може регулювати для людини час пробудження і сну, діяльності й відпочинку, кількість і тривалість трапез, якість і пайок їжі, характер і продукт праці, час молитви, ужиток мовлення і навіть, так би мовити, ужиток думки; виховання, яке в коротких, простих переходах із трапезної до майстерні, з майстерні до камери регулює рухи тіла і навіть у хвилини відпочинку визначає використання часу, розклад; виховання, яке, коротко кажучи,

заволодіває людиною цілком - усіма фізичними й моральними здібностями, що є в ній, і тим часом, у якому вона є собою” (Lucas, II, 123-4). Цей повний “виправний заклад” встановлює перекодування існування, дуже відмінне від простого юридичного позбавлення свободи і також дуже відмінне від простого механізму *exempla*, який уявляли реформатори доби ідеологів.

Примітки

[60] Гра між двома “природами” в’язниці триває й досі. Кілька днів тому [літо 1974 року] глава держави нагадав “принцип”, за яким ув’язнення має бути лише “позбавленням свободи” - чистою сутністю ув’язнення, звільненою від реальності в’язниці; і додав, що в’язниця може бути виправдана лише своїми “виправними” або реабілітаційними наслідками.

[61] Treilhard, 8-9. Та сама тема часто трапляється в роки, що безпосередньо цьому передували: “Покарання триманням під вартою, проголошене законом, має передусім за мету виправлення індивідів, тобто зробити їх кращими, підготувати їх випробуваннями коротшої або довшої тривалості до того, щоб знову зайняти своє місце в суспільстві й не зловживати ним... Найнадійніші способи зробити індивідів кращими - це праця й освіта”. Освіта полягає не тільки в читанні й арифметиці, а й у примиренні в’язнів з “ідеями порядку, моралі, поваги до себе й до інших” (Beugnot, префект Seine-Inférieure, наказ, виданий у фримарі X року). У звітах, яких Шапталь вимагав від генеральних рад департаментів, понад десяток рад просили про в’язниці, у яких ув’язнених можна було б змусити працювати.

[62] Найважливішими, без сумніву, були програми Лукаса, Марке-Вассело, Фоше, Бонневіля, а трохи пізніше Феррюса. Слід зазначити, що більшість із них були не філантропами, які критикували карцеральну інституцію ззовні, а були так чи інакше пов’язані з адміністрацією в’язниць. Вони були офіційними техніками.

[63] У Німеччині Юліус керував *Jahrbücher für Strafs-und Besserungs Anstalten*.

[64] Хоча ці газети передусім були органами захисту тих, хто перебував у в’язниці за борги, і не раз відмежовувалися від делінквентів як таких, у них можна знайти заяву, що “шпальти *Pauvre Jacques* не присвячені якійсь винятковій спеціальності. Жахливий закон примусу тілом і його згубне застосування не будуть єдиною мішенню журналіста-в’язня... *Pauvre Jacques* привертатиме увагу своїх читачів до місць *réclusion* і тримання під вартою, до в’язниць і богаділень; він не мовчатиме про місця, де винного віддають на катування, коли закон засуджує його тільки до праці...” (*Pauvre Jacques*, 1-й рік, № 7). Так само *Gazette de Sainte-Pélagie* виступала за пенітенціарну систему, метою якої було б

“поліпшення виду”, тоді як будь-яка інша система була б “виразом ще варварського суспільства” (21 березня 1833 року).

Першим принципом була ізоляція. Ізоляція засудженого від зовнішнього світу, від усього, що спонукало до правопорушення, від співучастей, які його полегшили. Ізоляція в’язнів одне від одного. Покарання має бути не тільки індивідуальним, а й індивідуалізувальним - у двох сенсах. По-перше, в’язниця має бути влаштована так, щоб сама усувала шкідливі наслідки, які виникають від збирання дуже різних засуджених в одному місці: щоб придушувати змови й бунти, запобігати формуванню майбутніх співучастей, які згодом, коли засуджені знову опиняться на волі, можуть породити шантаж, і ставити перешкоду аморальності стількох “таємничих спілок”. Коротко кажучи, в’язниця не повинна утворювати з лиходіїв, яких вона збирає разом, однорідне й взаємозалежне населення: “У цю мить серед нас існує організоване суспільство злочинців… Вони утворюють малу націю всередині великої. Майже всі ці люди зустрілися або знову зустрічаються у в’язниці. Тепер ми повинні розпорошити членів цього суспільства” (Tocqueville, *Rapport à la Chambre des Députés*, цит. у Beaumont and Tocqueville, 392-3). Крім того, завдяки роздуму, який вона викликає, і докорам сумління, які неминуче мають за ним прийти, самотність повинна бути позитивним інструментом виправлення: “Кинутий у самотність, засуджений розмірковує. Залишений наодинці зі своїм злочином, він навчається його ненавидіти; і якщо його душа ще не притуплена злом, саме в ізоляції докори сумління прийдуть його осаджувати” (Beaumont and Tocqueville, 109). Так само самотність забезпечує своєрідне саморегулювання покарання й уможливлює спонтанну індивідуалізацію кари: що більше засуджений здатен розмірковувати, то більше він був здатен учинити свій злочин; але водночас що живіші його докори сумління, то болісніше буде його самотність; натомість коли він глибоко розкаявся й без найменшого приховування спокутував свою провину, самотність уже не тиснутиме на нього: “Отже, згідно з цією дивовижною дисципліною, кожен розум і кожна моральність несуть у собі принцип і міру покарання, чиєї певності та незмінної справедливості не можуть порушити ні помилка, ні людська недосконалість… Хіба це насправді не схоже на печать божественної й провіденційної справедливості?” (Aylies, 132-3). Нарешті, і можливо передусім, ізоляція засуджених гарантує можливість здійснювати над ними з максимальною інтенсивністю владу, яку не перекине жоден інший вплив; самотність є першою умовою повного підкорення. “Лише уявіть собі, - казав Шарль Лукас, маючи на увазі роль директора, наставника, капелана та інших «доброчинних осіб» щодо ізольованого засудженого, - лише уявіть силу людського слова, яке втручається посеред страшної дисципліни мовчання, щоб говорити до серця, до душі, до людської особи” (Lucas, I, 167). Ізоляція забезпечує інтимний обмін між засудженим і владою, яка над ним здійснюється.

Саме в цьому місці розташовувалася дискусія про дві американські системи ув’язнення - систему Оберна і систему Філадельфії. Насправді ця широка й тривала дискусія [65] стосувалася лише способу використання ізоляції, яку всі визнавали.

Обернська модель передбачала індивідуальну камеру вночі, спільну працю і спільні трапези, але за правила абсолютного мовчання: засудженим дозволялося говорити тільки з наглядачами, з їхнього дозволу й тихим голосом. Це було очевидним посиланням на монастирську модель; і водночас посиланням на дисципліну майстерні. В’язниця має бути мікрокосмом досконалого суспільства, де індивіди ізольовані у своєму моральному існуванні, але збираються разом у суворій ієрархічній рамці, без горизонтальних зв’язків, а комунікація можлива тільки у вертикальному напрямі. Перевага обернської системи, на думку її прихильників, полягала в тому, що вона відтворювала саме суспільство. Примус забезпечувався матеріальними засобами, але передусім правилом, яке треба було навчитися поважати і яке гарантувалося наглядом та покаранням. Замість того щоб тримати засуджених “під замком, наче диких звірів у клітках”, їх треба зібрати разом, “змусити поєднатися в корисних вправах, змусити спільно набути добрих звичок, запобігаючи моральному зараженню активним наглядом і підтримуючи роздум правилом мовчання”; це правило привчає засудженого “дивитися на закон як на священний припис, порушення якого тягне справедливу й законну шкоду” (Mittermaier, у *Revue française et étrangère de législation*, 1836). Отже, ця операція ізоляції, зібрання без комунікації та закону, гарантованого безперервним наглядом, повинна відновити злочинця як соціального індивіда: вона тренує його до “корисної й покірної діяльності” (Gasparin); вона повертає йому “звички соціальності” (Beaumont and Tocqueville, 112).

В абсолютній ізоляції - як у Філадельфії - виправлення злочинця очікується не від застосування загального закону, а від відношення індивіда до власного сумління й до того, що може просвітити його зсередини. [66] “Сам у своїй камері, засуджений відданий самому собі; у мовчанні своїх пристрастей і світу, що його оточує, він спускається у своє сумління, допитує його й відчуває, як у ньому пробуджується моральне почуття, що ніколи цілком не гине в серці людини” (*Journal des économistes*, II, 1842). Отже, на засудженого діятиме не лише зовнішня повага до закону чи страх покарання, а сама робота сумління. Глибоке підкорення, а не поверхове дресирування; зміна “моральності”, а не просто поведінки. У пенсильванській в’язниці єдиними операціями виправлення були сумління і мовчазна архітектура, яка ставила його перед самим собою. У Cherry Hill “стіни є покаранням за злочин; камера ставить засудженого перед самим собою; він змушений слухати своє сумління”. Тому праця там має радше характер утіхи, ніж обов’язку; наглядачам не потрібно застосовувати силу - її забезпечує

матеріальність речей, - а отже, їхня влада може бути прийнята: “Під час кожного відвідування кілька доброзичливих слів линуть із цих чесних уст і приносять до серця в’язня вдячність, надію й утіху; він любить свого наглядача; і любить його тому, що той м’який і співчутливий. Стіни страшні, але людина добра” (Blouet). У цій замкненій камері, у цій тимчасовій гробниці легко виникають міфи воскресіння. Після ночі й мовчання - відроджене життя. Оберн був самим суспільством, зведеним до найнеобхіднішого. Cherry Hill був життям, знищеним і розпочатим наново. Католицизм швидко ввібрав цю квакерську техніку у свої дискурси. “Я бачу вашу камеру не більш як жахливу гробницю, де замість червів докори сумління й відчай приходять гризти вас і перетворювати ваше існування на пекло завчасу. Але… те, що для нерелігійного в’язня є лише могилою, відразливим осуарієм, для щиро християнського засудженого стає самою колискою блаженного безсмертя”. [67]

Із протиставлення цих двох моделей постала ціла низка різних конфліктів: релігійних - чи має навернення бути головним елементом виправлення?; медичних - чи доводить повна ізоляція засуджених до божевілля?; економічних - який метод коштує дешевше?; архітектурних і адміністративних - яка форма гарантує найкращий нагляд? Без сумніву, саме тому суперечка тривала так довго. Але в самому серці цієї дискусії і як її умова містилася первинна мета карцеральної дії: примусова індивідуалізація через припинення будь-якого відношення, яке не перебуває під наглядом влади або не впорядковане ієрархією.

2. “Праця, чергуючись із трапезами, супроводжує засудженого до вечірньої молитви; потім новий сон дає йому приємний відпочинок, не тривожений примарами невпорядкованої уяви. Так минають шість будніх днів. За ними йде день, присвячений винятково молитві, навчанню й спасенним роздумам. Так тижні, місяці, роки йдуть один за одним; так в’язень, який при вході до закладу був людиною непостійною або послідовною тільки у своїй нерегулярності, людиною, що прагнула знищити своє існування різноманітністю своїх вад, поступово, завдяки звичці, спершу суто зовнішній, але невдовзі перетвореній на другу природу, настільки звикає до праці й до задоволень, які з неї випливають, що, якщо мудра наука відкрила його душу для каяття, його можна з більшою впевненістю виставити перед спокусами, коли він нарешті поверне собі свободу” (Julius, 417-18). Праця, разом з ізоляцією, визначається як чинник карцерального перетворення. Це можна знайти вже в кодексі 1808 року: “Хоча покарання, накладене законом, має на меті відшкодування злочину, воно також призначене для виправлення засудженого; і ця подвійна мета буде досягнута, якщо лиходія вирвати з тієї фатальної неробства, яке привело його до в’язниці, знову зустрічає його в її стінах і, оволодівши ним, доводить його до найвищого ступеня

> зіпсутості”. [68] Праця не є ні додатком, ні поправкою до режиму ув’язнення: чи йдеться про каторжні роботи, *réclusion* або ув’язнення, сам законодавець мислить її як необхідний супровід цього режиму. Але йдеться саме не про ту необхідність, про яку говорили реформатори XVIII століття, коли хотіли зробити ув’язнення або прикладом для публіки, або корисним відшкодуванням для суспільства. У карцеральному режимі зв’язок між працею і покаранням має інший тип.

Кілька полемік доби Реставрації та Липневої монархії прояснюють функцію, яку приписували карній праці. Передусім була дискусія про заробітну плату. Праця в’язнів у Франції оплачувалася. Це створювало проблему: якщо робота у в’язниці оплачується, то ця робота не може справді бути частиною покарання; а отже, в’язень може відмовитися її виконувати. Крім того, платня винагороджує вправність робітника, а не поліпшення засудженого: “Найгірші суб’єкти майже всюди є найумілішими робітниками; вони найвище оплачуються, а отже, є найбільш нестриманими й найменш схильними до каяття” (Marquet-Wasselot, цит. у Lucas, 324). Дискусія, яка ніколи остаточно не згасала, з новою жвавістю відновилася на початку 1840-х років: це був період економічної кризи, період робітничих заворушень і період, коли протиставлення робітника й делінквента починало кристалізуватися (див. нижче, 285). Були страйки проти тюремних майстерень: коли один шомонський виробник рукавичок зумів організувати майстерню в Клерво, робітники протестували, заявили, що їхню працю зганьблено, зайняли мануфактуру й змусили підприємця відмовитися від свого проєкту (див. Aguet, 30-31). Була також широка газетна кампанія в робітничій пресі: на тему, що уряд заохочує карну працю, щоб знизити “вільну” заробітну плату; на тему, що незручності цих тюремних майстерень ще очевидніші для жінок, яких у такий спосіб позбавляють праці, штовхають до проституції, а отже, до в’язниці, де ті самі жінки, які вже не могли працювати на волі, потім конкурують із тими, хто ще працює (*L’Atelier*, 3-й рік, № 4, грудень 1842); на тему, що в’язням віддають найнадійніші роботи - “у теплих і захищених умовах злодії виконують роботу капелюшників і столярів”, тоді як безробітний капелюшник змушений іти “на людську бійню, щоб виготовляти свинцеві білила за два франки на день” (*L’Atelier*, 6-й рік, № 2, листопад 1845); на тему, що філантропія більше піклується про умови праці в’язнів, ніж про умови праці вільних робітників: “Ми впевнені, що якби в’язні працювали з ртуттю, наприклад, наука була б набагато готовішою, ніж нині, знайти способи захистити робітників від небезпек її випарів: «Бідні засуджені!» - вигукнув би хтось, хто ледве має слово для позолотників. Але чого ви хочете? Треба вбити або пограбувати, щоб викликати співчуття чи інтерес”. І передусім на тему, що якщо в’язниця схиляється до того, щоб стати майстернею, то незабаром туди почнуть відправляти жебраків і безробітних, у такий спосіб

відтворюючи старі *hôpitaux généraux* Франції або workhouses Англії. Крім того, були петиції й листи, особливо після закону 1844 року: одна петиція, відхилена Паризькою палатою, “вважала нелюдським пропонувати застосовувати вбивць і злодіїв до роботи, яка нині є долею кількох тисяч робітників”; “Палата віддала перевагу Варавві перед нами” (*L’Atelier*, 4-й рік, № 9, червень 1844, і 5-й рік, № 7, квітень 1845; див. також за той самий період *La Démocratie pacifique*). Робітники-друкарі надіслали листа міністрові, коли довідалися, що у в’язниці Мелена мають створити друкарню: “Ви зробили вибір між відщепенцями, справедливо покараними законом, і громадянами, які жертвують свої дні, у стриманості й чесності, заради життя своїх родин і багатства своєї нації” (*L’Atelier*, 5-й рік, № 6, березень 1845).

Відповіді, які уряд і адміністрація давали на всю цю кампанію, майже не змінювалися. Карну працю не можна критикувати за безробіття, яке вона може спричиняти: через свій обмежений обсяг і низьку продуктивність вона не може мати загального впливу на економіку. Вона корисна сама по собі - не як виробнича діяльність, а завдяки впливу на людський механізм. Вона є принципом порядку й регулярності; через вимоги, які вона накладає, вона непомітно передає форми суворої влади; вона згинає тіла до регулярних рухів, виключає збудження й відволікання, накладає ієрархію й нагляд, які тим легше приймаються і тим глибше вписуються в поведінку засуджених, що становлять частину самої логіки праці: разом із працею “правило вводиться у в’язницю, воно панує там без зусилля, без застосування будь-яких репресивних і насильницьких засобів. Займаючи засудженого, йому дають звички порядку й слухняності; ледаря, яким він був, роблять старанним і діяльним… з часом у регулярному русі в’язниці, у ручних роботах, яким його піддано… він знаходить певні ліки проти блукань своєї уяви” (Bérenger). Карну працю треба розуміти як саму машинерію, що перетворює насильницького, збудженого, нерозважливого засудженого на частину, яка виконує свою роль із досконалою регулярністю. В’язниця не є майстернею; вона є, вона сама повинна бути машиною, чиї засуджені-робітники водночас є і гвинтиками, і продуктами; вона “безперервно займає їх з єдиною метою - заповнити їхні миті. Коли тіло збуджене, коли розум спрямований на певний предмет, настирливі ідеї відходять, спокій знову народжується в душі” (Danjou, 180). Якщо в остаточному підсумку праця в’язниці має економічний ефект, то лише тому, що вона виробляє індивідів, механізованих відповідно до загальних норм індустріального суспільства: “Праця є провидінням сучасних народів; вона замінює мораль, заповнює порожнечу, залишену віруваннями, і вважається принципом усякого добра. Праця має бути релігією в’язниць. Для суспільства-машини потрібні суто механічні засоби виправлення” (Faucher, 64; в Англії treadmill і помпа забезпечували дисциплінарну механізацію в’язнів без будь-якого кінцевого продукту). Виробництво

людей-машин, але також і пролетарів; адже коли людина має лише “пару рук для будь-якої доброї роботи”, вона може жити тільки “з продукту своєї праці, через практику ремесла, або з продукту праці інших - через крадіжку”; але якщо в’язниця не змушує правопорушників працювати, то, здається, вона знову вводить у саму свою інституцію, і непрямо, через податки, це привласнення одними праці інших: “Питання неробства є тим самим, що й у суспільстві; якщо засуджені не існують зі своєї власної праці, вони живуть із праці інших” (Lucas, II, 313-14). Праця, якою засуджений долучається до забезпечення власних потреб, перетворює злодія на покірного робітника. У цьому користь винагороди за карну працю: вона накладає на засудженого “моральну” форму заробітної плати як умову його існування. Платня прищеплює “любов і звичку” до праці (Lucas, II, 243); вона дає тим лиходіям, які не знають різниці між моїм і твоїм, відчуття власності - “того, що зароблено потом свого чола” (Danjou, 210-11; див. також *L’Atelier*, 6-й рік, № 2, листопад 1845); вона також навчає тих, хто жив у марнотратстві, чеснот ощадливості й передбачливості (Lucas; третину щоденної платні в’язня відкладали на день його виходу з в’язниці); нарешті, пропонуючи певний обсяг роботи, яку треба виконати, вона дає змогу кількісно виразити старанність засудженого і поступ його виправлення (Ducpétiaux, 30-31). Заробітна плата за карну працю не винагороджує виробництво; вона функціонує як мотив і міра індивідуального перетворення: це юридична фікція, оскільки вона не представляє “вільного” надання робочої сили, а є штучним засобом, який вважається ефективним у техніках виправлення.

Яка ж користь від карної праці? Не прибуток; і навіть не формування корисного вміння; а конституювання владного відношення, порожньої економічної форми, схеми індивідуального підкорення й підлаштування до виробничого апарату.

Примітки

[65] Дискусія, що почалася у Франції приблизно 1830 року, тривала ще 1850 року; Шарль Лукас, прихильник Оберна, надихнув наказ 1839 року про режим *maisons centrales* - спільна праця й абсолютне мовчання. Хвиля бунтів, що настала після цього, і, можливо, загальне збудження в країні в 1842-1843 роках призвели до ухвалення в 1844 році пенсильванського режиму абсолютної ізоляції, який обстоювали Демец, Блуе й Токвіль. Але другий пенітенціарний конгрес 1847 року висловився проти цього методу.

[66] “Кожна людина, - казав Фокс, - освітлена божественним світлом, і я бачив, як воно сяє в кожній людині”. Саме в дусі квакерів і Walnut Street від 1820 року були організовані в’язниці Пенсильванії, Піттсбурга і Cherry Hill.

[67] Abbé Petigny, *Allocution adressée aux prisonniers, à l'occasion de l'inauguration des bâtiments cellulaires de la prison de Versailles*. Див., кілька років потому, у *Графі Монте-Крісто* дуже виразно христологічну версію воскресіння після ув'язнення; у цьому випадку в'язниця навчає не покірності законові, а влади, набутої завдяки таємному знанню, чинити правосуддя поза несправедливістю магістратів.

[68] G. A. Real. Ще раніше кілька інструкцій Міністерства внутрішніх справ наголошували на потребі забезпечити в'язнів роботою: 5 фруктидора VI року, 3 мессідора VIII року, 8 плювіоза і 28 вантоза IX року, 7 брюмера X року. Відразу після кодексів 1808 і 1810 років знову з'являються нові інструкції: 20 жовтня 1811 року, 8 грудня 1812 року; або ще довгий наказ 1816 року: "Надзвичайно важливо займати в'язнів якомога більше. Треба прищепити їм бажання працювати, розрізняючи долю тих, хто зайнятий, і долю в'язнів, які хочуть залишатися неробами. Перші будуть краще нагодовані й матимуть зручніші ліжка, ніж другі". Мелен і Клерво дуже швидко були організовані як великі майстерні.

Досконалим образом тюремної праці була жіноча майстерня в Клерво; мовчазна точність людської машинерії нагадує впорядковану суворість монастиря: "На троні, над яким висить розп'яття, сидить сестра; перед нею, розташовані у два ряди, ув'язнені виконують доручену їм роботу, і, оскільки шиття становить майже всю працю, постійно підтримується найсуворіша тиша… Здається, що в цих залах саме повітря дихає покаянням і спокутою. Якимось мимовільним рухом нас переносить назад, до часів шанованих звичаїв цього давнього місця; згадуються ті добровільні покутники, які замикалися тут, щоб попрощатися зі світом". Порівняймо це з іншим описом: "Зайдіть на бавовняну фабрику; послухайте розмови робітників і свист машин. Чи є у світі контраст сумніший, ніж регулярність і передбачуваність цих механічних рухів порівняно з безладом ідей і моралі, породженим контактом такої кількості чоловіків, жінок і дітей?" (Faucher, 20).

3. Але в'язниця виходить за межі самого лише позбавлення свободи ще в одному, важливішому сенсі. Вона дедалі більше стає інструментом модуляції покарання; апаратом, який через виконання вироку, дорученого йому, ніби отримує право, принаймні частково, перебирати на себе сам принцип цього вироку. Звичайно, у XIX і навіть у XX столітті інституції в'язниці не було надано цього "права" інакше як у фрагментарній формі - через непрямі шляхи умовного звільнення, напівзвільнення, організації виправних закладів. Але треба зауважити, що ті, хто відповідав за тюремну адміністрацію, дуже рано почали вимагати його як саму умову доброго функціонування в'язниці та її ефективності у справі виправлення, яку їй доручив закон.

Те саме стосується тривалості покарання. Вона дає змогу точно кількісно вимірювати покарання, градувати їх відповідно до обставин і надавати юридичній карі більш або менш явної форми заробітної плати; але водночас вона ризикує не мати жодної виправної цінності, якщо її раз і назавжди зафіксовано у вироку. Тривалість покарання не повинна бути мірою “обмінної вартості” правопорушення; вона має пристосовуватися до “корисного” перетворення ув’язненого під час перебування у в’язниці. Це не час-міра, а час, спрямований на мету. Форма операції, а не форма заробітної плати. “Так само як обачний лікар завершує лікування або продовжує його залежно від того, чи досяг хворий повного одужання, так і в першому з цих двох випадків спокута має завершуватися повним виправленням ув’язненого; бо тоді всяке подальше тримання під вартою стає марним, а відтак таким самим нелюдським щодо виправленої особи, як і безплідно обтяжливим для держави”. [69] Отже, правильну тривалість покарання треба обчислювати не лише відповідно до конкретного злочину та його обставин, а й відповідно до самого покарання, яким воно фактично здійснюється. Це означає, що хоч покарання й повинно бути індивідуалізованим, воно індивідуалізується не на основі індивіда-правопорушника, юридичного суб’єкта свого вчинку, відповідального автора правопорушення, а на основі покараного індивіда, об’єкта контрольованого перетворення, індивіда в ув’язненні, включеного до тюремного апарату, зміненого ним або такого, що реагує на нього. “Йдеться лише про виправлення злочинця. Коли це виправлення здійснено, злочинець має повернутися до суспільства” (C. Lucas, цит. у *Gazette des tribunaux*, 6 квітня 1837 року).

Якість і зміст ув’язнення більше не повинні визначатися тільки природою правопорушення. Юридична тяжкість злочину зовсім не має значення однозначної ознаки характеру засудженого чи його здатності до виправлення. Зокрема, відмінність між злочином і проступком, яку карний кодекс визнавав, проводячи відповідну різницю між простим ув’язненням і ув’язненням із каторжними роботами, не працює з погляду виправлення. Такою була майже одностайна думка директорів *maisons centrales* під час розслідування, проведеного міністерством у 1836 році: “Дрібні правопорушники загалом є найзіпсутішими… Серед злочинців трапляється багато людей, які поступилися насильству своїх пристрастей і потребам великої родини”. “Поведінка злочинців набагато краща, ніж поведінка дрібних правопорушників; перші покірніші, працелюбніші за других, які загалом є кишеньковими злодіями, розпусниками й неробами”. [70] Звідси ідея, що суворість покарання не повинна бути прямо пропорційною карній значущості правопорушення і не повинна визначатися раз і назавжди.

Як операція виправлення, ув’язнення має власні вимоги й небезпеки. Саме його наслідки повинні визначати його етапи, тимчасові посилення, послідовні пом’якшення суворості; те, що Шарль Лукас

називав “рухомою класифікацією моральностей”. Прогресивну систему, яку застосовували в Женеві від 1825 року, часто пропонували й у Франції (Fresnel, 29-31). Вона набувала, наприклад, форми трьох зон: випробувальної зони для в’язнів загалом, каральної зони і зони винагороди для тих, хто став на шлях виправлення (Lucas, II, 440). Або ж форми чотирьох фаз: період залякування - позбавлення праці та будь-яких внутрішніх чи зовнішніх зв’язків; період праці - ізоляція, але праця, яку після фази примусової неробства сприйматимуть як благо; режим моралізації - більш або менш часті “лекції” директорів і офіційних відвідувачів; період спільної праці (Duras). Хоч принцип покарання, безперечно, є юридичним рішенням, його управління, його якість і суворість мають належати автономному механізму, що контролює наслідки покарання всередині самого апарату, який їх виробляє. Цілий режим покарань і винагород слугує не просто способом домогтися поваги до тюремного регламенту, а засобом зробити дію в’язниці на ув’язнених ефективною. Сама юридична влада зрештою це визнала: “Не слід дивуватися, - сказав касаційний суд, коли його консультували щодо законопроєкту про в’язниці, - ідеї надавати винагороди, які можуть складатися або, здебільшого, з грошей, або з кращого харчування, або навіть зі скорочення тривалості покарання. Якщо щось може пробудити в умах засуджених поняття добра і зла, привести їх до моральних роздумів і певною мірою піднести їх у власних очах, то це можливість отримати винагороду” (Lucas, II, 441-2).

І треба визнати, що юридична влада не може мати безпосереднього контролю над усіма цими процедурами, які виправляють покарання в процесі його здійснення. Адже йдеться про заходи, які за визначенням можуть втручатися тільки після вироку і стосуватися лише чогось іншого, ніж самі правопорушення. Ті, хто управляє ув’язненням, повинні мати необхідну автономію, коли йдеться про індивідуалізацію та варіювання застосування покарання: наглядачі, директор в’язниці, капелан чи наставник здатні краще здійснювати цю виправну функцію, ніж ті, хто володіє карною владою. Саме їхнє судження - у значенні спостереження, діагнозу, характеристики, інформації, диференційованої класифікації, - а не вирок у формі приписування вини, має служити опорою для цієї внутрішньої модуляції покарання, для його пом’якшення або навіть припинення. Коли 1846 року Бонневіль представив свій проєкт умовного звільнення, він визначив його як “право адміністрації, за попереднім схваленням юридичної влади, надати тимчасову свободу, після достатнього періоду спокути, повністю виправленому засудженому, за умови, що його повернуть до в’язниці за найменшою обґрунтованою скаргою” (Bonneville, 5). Уся ця “сваволя”, яка в старій карній системі дозволяла суддям модулювати покарання, а князям - нехтувати ним, якщо вони того бажали, уся ця сваволя, яку сучасні кодекси вилучили із судової влади, поступово відтворилася на боці влади, що управляє покаранням і наглядає за ним. Це суверенітет

знання, яким володіє тюремник: “Він є справжнім магістратом, покликаним суверенно панувати у в’язниці… і, щоб не зрадити своєї місії, мусить поєднувати найвидатнішу чесноту з глибоким знанням людини” (Bérenger).

Так ми приходимо до принципу, чітко сформульованого Шарлем Лукасом, який, хоч і позначає віртуальний початок сучасного карного функціонування, сьогодні мало хто з юристів наважився б прийняти без певного вагання. Назвімо його Декларацією карцеральної незалежності: у ній заявлено право бути владою, яка має не тільки адміністративну автономію, а й частку карального суверенітету. Це утвердження прав в’язниці висуває як принцип: що кримінальне судження є довільною єдністю; що його треба розкласти; що автори карних кодексів мали рацію, коли розрізняли законодавчий рівень - той, що класифікує дії й призначає їм покарання, - і судовий рівень - той, що виносить вироки; що сьогодні завдання полягає в тому, щоб, у свою чергу, проаналізувати цей останній, судовий рівень; що в ньому треба розрізнити власне судове - оцінювати не стільки дії, скільки діячів, вимірювати “наміри, які надають людським учинкам стільки різних моральностей”, і тому, якщо можливо, виправляти оцінки законодавця, - і надати автономію “пенітенціарному судженню”, яке, можливо, є найважливішим; щодо нього оцінка суду є лише “попереднім судженням”, бо моральність діяча може бути оцінена “тільки під час випробування. Отже, суддя, своєю чергою, потребує обов’язкового й виправного нагляду за своїми оцінками; і цей нагляд здійснює пенітенціарна в’язниця” (Lucas, II, 418-22).

Отже, можна говорити про надлишок або низку надлишків ув’язнення щодо юридичного тримання під вартою - про “карцеральне” щодо “судового”. Цей надлишок був помічений дуже рано, від самого народження в’язниці, або у формі реальних практик, або у формі проєктів. Він не з’явився пізніше як вторинний ефект. Велика карцеральна машинерія була пов’язана із самим функціонуванням в’язниці. Ознака цієї автономії дуже помітна в “марних” актах насильства, які чинять наглядачі, або в деспотизмі адміністрації, що має всі привілеї замкненої спільноти. Але її коріння в іншому: саме в тому, що від в’язниці вимагають бути “корисною”; що позбавлення свободи - це юридичне стягнення з ідеальної власності - з самого початку повинно було виконувати позитивну технічну роль, здійснювати перетворення індивідів. І для цієї операції карцеральний апарат звертається до трьох великих схем: політико-моральної схеми індивідуальної ізоляції й ієрархії; економічної моделі сили, застосованої до примусової праці; техніко-медичної моделі лікування й нормалізації. Камера, майстерня, лікарня. Межа, на яку в’язниця перевищує просте тримання під вартою, насправді заповнена техніками дисциплінарного типу. І саме це дисциплінарне доповнення до юридичного, коротко кажучи, називається “пенітенціарним”.

Це доповнення не було прийнято легко. Спочатку постало питання принципу: покарання має бути нічим іншим, як позбавленням свободи; подібно до наших нинішніх правителів, але з усією свіжістю своєї мови, Деказ каже: “Закон має супроводжувати засудженого у в’язницю, куди він його відправив” (Decazes). Але дуже швидко - і це характерний факт - ці дебати перетворилися на боротьбу за привласнення контролю над цим додатковим пенітенціарним елементом; судді почали вимагати права інспекції над карцеральними механізмами: “Моральне просвітлення ув’язнених вимагає незліченних співробітників; його можна здійснити лише через інспекційні відвідини, наглядові комісії та благодійні товариства. Отже, потрібні помічники, і саме судді повинні їх надати” (Ferrus, viii; наказ 1847 року створив наглядові комісії). Від цього періоду пенітенціарний порядок уже був достатньо міцно встановлений, щоб не йшлося про його демонтаж; питання полягало в тому, як узяти його під контроль. Так постала фігура судді, одержимого бажанням в’язниці. Через століття вона породить байстрюка, але деформовану дитину: магістрата, якому доручено визначення покарань.

Але якщо пенітенціарне, оскільки воно виходило далеко за межі простого тримання під вартою, змогло не лише утвердитися, а й захопити все кримінальне правосуддя і ув’язнити самих суддів, то це сталося тому, що воно змогло ввести кримінальне правосуддя у відносини знання, які відтоді стали його нескінченним лабіринтом.

В’язниця, місце виконання покарання, є також місцем спостереження за покараними індивідами. Це набуває двох форм: звичайно, нагляду, але також знання про кожного ув’язненого, про його поведінку, його глибші душевні стани, його поступове поліпшення. В’язниці треба мислити як місця формування клінічного знання про засуджених: “Пенітенціарна система не може бути *a priori* концепцією; вона є індукцією із соціального стану. Існують моральні хвороби, як і розлади здоров’я, де лікування залежить від місця і напряму хвороби” (Faucher, 6). Тут діють два суттєві механізми. Має бути можливість тримати в’язня під постійним спостереженням; кожне повідомлення, яке можна зробити про нього, має бути записане й обчислене. Тема Паноптикону - водночас нагляд і спостереження, безпека і знання, індивідуалізація і тоталізація, ізоляція і прозорість - знайшла у в’язниці своє привілейоване місце здійснення. Хоч паноптичні процедури, як конкретні форми здійснення влади, набули надзвичайного поширення, принаймні у своїх менш концентрованих формах, насправді лише в пенітенціарних інституціях утопія Бентама могла повністю матеріально виразитися. У 1830-х роках Паноптикон став архітектурною програмою більшості тюремних проєктів. Це був найпряміший спосіб виразити “розум дисципліни в камені” (Lucas, I, 69); зробити архітектуру прозорою для адміністрування влади; [71] дати змогу замінити силу або інші насильницькі примуси м’якою ефективністю тотального нагляду; впорядкувати простір відповідно до недавньої гуманізації кодексів і

нової пенітенціарної теорії: “Влада, з одного боку, і архітектор, з іншого, повинні знати, чи мають в’язниці ґрунтуватися на принципі м’яких покарань, чи на системі виправлення засуджених, відповідно до законодавства, яке, сягаючи корінної причини людських вад, стає принципом, що відродить чесноти, які вони повинні практикувати” (Baltard, 4-5).

Коротко кажучи, його завданням було створити в’язницю-машину [72] з камерою видимості, у якій ув’язнений опиниться ніби “у скляному домі грецького філософа” (Harou-Romain, 8), і з центральною точкою, звідки постійний погляд може контролювати в’язнів і персонал. Навколо цих двох вимог були можливі кілька варіантів: бентамівський Паноптикон у строгій формі, півколо, хрестоподібний план, форма зірки. Серед усіх цих дискусій міністр внутрішніх справ у 1841 році підсумував фундаментальні принципи: “Центральна зала інспекції є віссю системи. Без центральної точки інспекції нагляд перестає бути гарантованим, безперервним і загальним; адже неможливо цілковито довіряти активності, ревності й розуму наглядача, який безпосередньо контролює камери… Тому архітектор повинен спрямувати всю свою увагу на цей об’єкт; це питання і дисципліни, і економії. Що точніший і легший нагляд, то менше потрібно шукати в міцності будівлі гарантії проти спроб утечі й комунікації між ув’язненими. Але нагляд буде досконалим, якщо з центральної зали директор або головний наглядач бачить, не рухаючись і не будучи видимим, не тільки входи до всіх камер і навіть внутрішність більшості з них, коли незасклені двері відчинені, а й наглядачів, які стерегтимуть в’язнів на кожному поверсі… Завдяки формулі круглих або напівкруглих в’язниць із одного центру можна було б бачити всіх в’язнів у їхніх камерах і наглядачів на інспекційних галереях” (Ducatel, 9).

Але пенітенціарний Паноптикон був також системою індивідуалізувальної й постійної документації. Того самого року, коли варіанти бентамівської схеми рекомендували для будівництва в’язниць, система “морального обліку” стала обов’язковою: індивідуальний звіт єдиного типу в кожній в’язниці, до якого директор або головний наглядач, капелан і наставник мали вписувати свої спостереження щодо кожного ув’язненого: “Це, певною мірою, *vade mecum* тюремної адміністрації, що дає змогу оцінити кожний випадок, кожну обставину і, відповідно, знати, яке лікування застосувати до кожного в’язня індивідуально” (Ducpétiaux, 56-7). Було заплановано або випробувано багато інших, набагато повніших систем запису (див., наприклад, Gregory, 199 і далі; Grellet-Wammy, 23-5 і 199-203). Загальна мета полягала в тому, щоб зробити в’язницю місцем конституювання корпусу знання, який регулював би здійснення пенітенціарної практики. В’язниця має не тільки знати рішення суддів і застосовувати його згідно з установленими правилами: вона повинна безперервно видобувати з ув’язненого корпус знання, який дасть змогу перетворити карний захід

на пенітенціарну операцію; який зробить із покарання, зумовленого правопорушенням, модифікацію ув’язненого, корисну для суспільства. Автономія карцерального режиму і знання, яке він створює, дають змогу збільшити корисність покарання, яку кодекс зробив самим принципом своєї каральної філософії: “Директор не повинен втрачати з поля зору жодного ув’язненого, бо в якій би частині в’язниці той не перебував, чи входить він, чи виходить, чи залишається там, директор також повинен обґрунтувати мотиви його перебування в певній класифікації або його переходу з однієї до іншої. Він справжній бухгалтер. Кожен ув’язнений для нього, у сфері індивідуального виховання, є капіталом, вкладеним під пенітенціарний відсоток” (Lucas, II, 449-50). Як високоефективна технологія, пенітенціарна практика приносить віддачу на капітал, вкладений у карну систему і в будівництво важких в’язниць.

Так само правопорушник стає індивідом, якого треба пізнати. Ця вимога знання спершу не була внесена в саме законодавство, щоб надати зміст вироку і визначити справжній ступінь вини. Саме як засуджений, як точка прикладання каральних механізмів, правопорушник сам конституюється як об’єкт можливого знання.

Але це означає, що пенітенціарний апарат, разом із усією технологічною програмою, яка його супроводжує, здійснює дивну заміну: з рук правосуддя він, безперечно, отримує засуджену особу; але те, до чого він має застосовуватися, - це, звичайно, не правопорушення і навіть не зовсім правопорушник, а радше інший об’єкт, визначений змінними, які принаймні спочатку не враховувалися у вироку, бо вони стосувалися тільки виправної технології. Ця інша постать, яку пенітенціарний апарат підставляє на місце засудженого правопорушника, - це *делінквент*.

Делінквент відрізняється від правопорушника тим, що для його характеристики має значення не стільки його вчинок, скільки його життя. Пенітенціарна операція, якщо вона має бути справжнім перевихованням, повинна стати сукупним існуванням делінквента, перетворивши в’язницю на своєрідний штучний і примусовий театр, у якому його життя буде розглянуте згори донизу. Юридичне покарання спрямоване на вчинок; каральна техніка - на життя. Отже, саме цій каральній техніці належить відтворити всі брудні подробиці життя у формі знання, заповнити прогалини цього знання й діяти на нього практикою примусу. Це біографічне знання і техніка виправлення індивідуальних життів. Спостереження за делінквентом “має повертатися не лише до обставин, а й до причин його злочину; їх треба шукати в історії його життя з потрійного погляду - психології, соціального становища й виховання, щоб виявити небезпечні нахили першої, шкідливі схильності другого і погані передумови третього. Це біографічне розслідування є суттєвою частиною попереднього

дослідження для класифікації покарань, перш ніж стати умовою класифікації моральностей у пенітенціарній системі. Воно має супроводжувати засудженого від суду до в’язниці, де завдання директора полягає не тільки в тому, щоб прийняти його, а й у тому, щоб доповнювати, контролювати й виправляти різні його чинники протягом періоду ув’язнення” (Lucas, II, 440-42). За правопорушником, якому розслідування фактів може приписати відповідальність за злочин, стоїть делінквент, повільне формування якого показує біографічне дослідження. Введення “біографічного” є важливим в історії каральності. Бо воно встановлює “злочинця” як такого, що існує перед злочином і навіть поза ним. І саме з цієї причини психологічна причинність, дублюючи юридичне приписування відповідальності, змішує свої наслідки. Тут ми входимо до “кримінологічного” лабіринту, з якого, безперечно, ще не вийшли: будь-яка визначальна причина, оскільки вона зменшує відповідальність, позначає автора правопорушення ще грізнішою злочинністю і вимагає тим суворіших пенітенціарних заходів. Так само як біографія злочинця дублює в карній практиці аналіз обставин, використовуваний для оцінювання злочину, так видно, як карний дискурс і психіатричний дискурс перетинають межі один одного; і там, у точці їхнього з’єднання, формується поняття “небезпечного” індивіда, яке дає змогу вибудувати мережу причинності в термінах цілої біографії й винести вирок покарання-виправлення. [73]

Делінквент також відрізняється від правопорушника тим, що він є не тільки автором своїх дій - автором, відповідальним відповідно до певних критеріїв вільної, свідомої волі, - а й пов’язаний зі своїм правопорушенням цілим пучком складних ниток: інстинктів, потягів, тенденцій, характеру. Пенітенціарна техніка спрямована не на відношення між автором і злочином, а на спорідненість злочинця зі своїм злочином. Делінквент, дивний вияв загального феномену злочинності, має перебувати у квазіприродних класах, кожен із яких наділений власними характеристиками й потребує специфічного лікування, - того, що Марке-Вассело 1841 року назвав “етнографією в’язниць”: “Засуджені - це… інший народ усередині того самого народу; зі своїми звичками, інстинктами, мораллю” (Marquet-Wasselot, 9). Тут ми ще дуже близькі до “мальовничих” описів світу злочинців - давньої традиції, що сягає далеко в минуле й набула нової сили на початку XIX століття, коли сприйняття іншої форми життя накладалося на сприйняття іншого класу та іншого людського виду. Починали з’являтися, у пародійній формі, зоологія соціальних підвидів і етнологія цивілізацій злочинців, з їхніми власними обрядами та мовою. Але водночас намагалися створити нову об’єктивність, у якій злочинець належить до типології, одночасно природної й девіантної. Делінквентність, патологічний розрив у людському виді, може бути проаналізована як хворобливі синдроми або як великі тератологічні форми. У класифікації Феррюса ми, ймовірно, маємо одну з перших

трансформацій старої “етнографії” злочину в систематичну типологію делінквентів. Аналіз, безперечно, тонкий, але він дуже чітко виявляє принцип: делінквентність треба уточнювати не стільки в термінах закону, скільки в термінах норми. Є три типи засуджених: ті, хто наділений “інтелектуальними ресурсами вище середнього рівня інтелекту, який ми встановили”, але були зіпсовані або “нахилами своєї організації” і “природженою схильністю”, або “згубною логікою”, “несправедливою мораллю”, “небезпечним ставленням до соціальних обов’язків”. Ті, хто належить до цієї категорії, потребують ізоляції вдень і вночі, самотньої прогулянки, а коли їх змушені приводити в контакт з іншими, вони повинні носити “легку маску з металевої сітки, подібну до тієї, яку використовують каменярі або фехтувальники”. Другу категорію становлять “порочні, дурні або пасивні засуджені, яких привели до зла байдужість до сорому чи честі, боягузтво, тобто лінощі, і брак опору поганим спонукам”; режим, придатний для них, є не стільки режимом покарання, скільки виховання, а якщо можливо - взаємного виховання: ізоляція вночі, спільна праця вдень, розмови дозволені за умови, що вони ведуться вголос, спільне читання, за яким іде взаємне опитування, за що можуть надаватися винагороди. Нарешті, є “нездібні або неспроможні засуджені”, яких “неповна організація робить нездатними до будь-якої діяльності, що вимагає обдуманого зусилля і сталої волі, і які тому не здатні конкурувати в праці з розумними робітниками; не маючи ні достатнього виховання, щоб знати свої соціальні обов’язки, ні достатнього розуму, щоб це зрозуміти або боротися проти своїх особистих інстинктів, вони приведені до зла самою своєю неспроможністю. Для них самотність лише заохочувала б інертність; тому вони повинні жити разом, але так, щоб утворювати малі групи, постійно стимульовані колективними операціями і піддані суворому нагляду” (Ferrus, 182 і далі та 278 і далі). Так поступово встановлюється “позитивне” знання про делінквентів та їхні види, дуже відмінне від юридичного визначення правопорушень і їхніх обставин; але це знання також відрізняється від медичного знання, яке дає змогу ввести божевілля індивіда і, відповідно, стерти кримінальний характер учинку. Феррюс дуже чітко формулює принцип: “Розглянуті загалом, злочинці зовсім не є божевільними; було б несправедливо щодо останніх змішувати їх зі свідомо зіпсованими людьми”. Завдання цього нового знання - “науково” визначити вчинок *як* правопорушення і передусім індивіда *як* делінквента. Так стає можливою кримінологія.

Корелятом карного правосуддя цілком може бути правопорушник, але корелятом пенітенціарного апарату є хтось інший: делінквент - біографічна єдність, ядро небезпеки, представник певного типу аномалії. І хоча правда, що до ув’язнення, яке позбавляє свободи і яке визначене законом, в’язниця додала додатковий елемент пенітенціарного, цей пенітенціарний елемент, своєю чергою, увів третю постать, яка прослизнула між індивідом, засудженим законом, та

індивідом, який цей закон виконує. У точці, що позначає зникнення таврованого, розчленованого, спаленого, знищеного тіла страченого злочинця, з’явилося тіло в’язня, подвоєне індивідуальністю “делінквента”, маленькою душею злочинця, яку сам апарат покарання фабрикував як точку прикладання влади карати і як об’єкт того, що й сьогодні називають пенітенціарною наукою. Кажуть, що в’язниця фабрикувала делінквентів; правда, вона майже неминуче повертає перед суди тих, кого туди відправили. Але вона фабрикує їх також у тому сенсі, що ввела в дію закону й правопорушення, судді й правопорушника, засудженого й виконавця вироку некорпоральну реальність делінквентності, яка пов’язує їх між собою і вже півтора століття тримає їх в одній пастці.

Пенітенціарна техніка і делінквент у певному сенсі є братами-близнюками. Неправда, що відкриття делінквента науковою раціональністю внесло до наших старих в’язниць витонченість пенітенціарних технік. Так само неправда, що внутрішня розробка пенітенціарних методів нарешті виявила “об’єктивне” існування делінквентності, якої абстрактність і жорсткість закону не могли помітити. Вони з’явилися разом, одне продовжуючи інше, як технологічний ансамбль, що формує й розчленовує об’єкт, до якого застосовує свої інструменти. І саме ця делінквентність, сформована в підвалинах судового апарату, серед *basses œuvres*, сервільних завдань, від яких правосуддя відвертає погляд через сором, що його воно відчуває, караючи тих, кого засуджує, - саме ця делінквентність тепер приходить переслідувати незворушні суди й велич законів; саме її треба знати, оцінювати, вимірювати, діагностувати, лікувати, коли виносять вироки. Тепер саме цю делінквентність, цю аномалію, це відхилення, цю потенційну небезпеку, цю хворобу, цю форму існування треба брати до уваги, коли переписують кодекси. Делінквентність - це помста в’язниці правосуддю. Помста достатньо грізна, щоб залишити суддю безмовним. Саме в цій точці кримінологи підносять свій голос.

Але не слід забувати, що в’язниця, ця концентрована й сувора фігура всіх дисциплін, не є ендогенним елементом карної системи, як її визначили на межі XVIII і XIX століть. Тема карального суспільства і загальної семіотехніки покарання, яка підтримувала “ідеологічні” кодекси - беккаріанські чи бентамівські, - сама не породила універсального використання в’язниці. Ця в’язниця прийшла з іншого місця - з механізмів, властивих дисциплінарній владі. Але, попри цю неоднорідність, механізми й наслідки в’язниці поширилися через усе сучасне кримінальне правосуддя; делінквентність і делінквенти наскрізь паразитують на ньому. Треба шукати причину цієї грізної “ефективності” в’язниці. Але одну річ можна зазначити від самого початку: карне правосуддя, визначене реформаторами XVIII століття, намітило дві можливі, але розбіжні лінії об’єктивації злочинця. Перша - це серія “монстрів”, моральних або політичних, які випали за межі

суспільного договору; друга - це юридичний суб’єкт, реабілітований покаранням. Тепер “делінквент” дає змогу поєднати ці дві лінії й під владою медицини, психології або кримінології конституювати індивіда, у якому порушник закону й об’єкт наукової техніки накладаються - або майже накладаються - один на одного. Те, що влада в’язниці над карною системою не спричинила різкої реакції відторгнення, без сумніву, має багато причин. Одна з них полягає в тому, що, фабрикуючи делінквентність, вона дала кримінальному правосуддю єдине поле об’єктів, засвідчене “науками”, і таким чином дозволила йому функціонувати на загальному горизонті “істини”.

В’язниця, найтемніша зона в апараті правосуддя, є місцем, де влада карати, яка більше не наважується відкрито себе проявляти, мовчки організовує поле об’єктивності, у якому покарання зможе відкрито функціонувати як лікування, а вирок буде вписано серед дискурсів знання. Зрозуміло, чому правосуддя так легко прийняло в’язницю, яка не була породженням його власних думок. Правосуддя, безперечно, було зобов’язане в’язниці цим визнанням.

Примітки

[69] Bonneville, 1846, 6. Бонневіль пропонував заходи “підготовчої свободи”, але також “страждальні додатки” або продовження ув’язнення, якщо виявлялося, що “карного припису, встановленого приблизно відповідно до ймовірного ступеня закам’янілості в’язня, було недостатньо для досягнення очікуваного ефекту”. Це продовження не мало перевищувати однієї восьмої початкового покарання; підготовча свобода могла початися після відбуття трьох чвертей строку (*Traité des diverses institutions complémentaires*, 251 і далі).

[70] У *Gazette des tribunaux*. Див. також Marquet-Wasselot, 1832, 74-5. Лукас зазначає, що дрібні правопорушники “загалом рекрутуються серед міського населення”, а “більшість засуджених до каторжних робіт походить із сільського населення” (Lucas, I, 46-50).

[71] “Якщо розглядати адміністративне питання, абстрагуючись від питання будівель, є ризик виробити принципи, що не спираються на жодну реальність; тоді як за достатнього знання адміністративних потреб архітектор може прийняти певну систему ув’язнення, яку теорія могла б відкинути як утопічну” (Blouet, 1).

[72] “Англійці виявляють свій геній механіки в усьому, що роблять… і хочуть, щоб їхні будівлі функціонували як машина, підпорядкована дії одного двигуна” (Baltard, 18).

[73] Варто було б дослідити, як практика біографії стала поширеною приблизно в той самий час, коли в каральних механізмах конституювався індивідуальний делінквент: біографія або автобіографія

в’язнів у Аппера; складання біографічних справ за психіатричною моделлю; використання біографії в захисті обвинувачених. Щодо останнього пункту можна порівняти великі виправдальні мемуари кінця XVIII століття, написані для трьох чоловіків, засуджених до колесування, або для Жанни Сальмон, - і захисти злочинців у період Луї-Філіпа. Ше д’Анж захищав Ла Ронсьєра так: “Якщо задовго до злочину, задовго до висунення обвинувачення ви можете дослідити життя підсудного, проникнути в його серце, знайти його найпотаємніші закутки, оголити всі його думки, всю його душу…” (*Discours et plaidoyers*, III, 166).

2. Незаконності й делінквентність

З погляду закону тримання під вартою може бути простим позбавленням свободи. Але ув’язнення, яке виконує цю функцію, завжди містило в собі певний технічний проєкт. Перехід від публічної страти з її видовищними ритуалами, з її мистецтвом, змішаним із церемонією болю, до покарань у в’язницях, захованих в архітектурних масах і захищених таємницею адміністрацій, не є переходом до недиференційованої, абстрактної, невиразної карності. Це перехід від одного мистецтва карати до іншого, не менш майстерного. Це технічна мутація. Із цього переходу постають симптом і символ: заміна 1837 року колони закутих каторжників поліцейською каретою.

Каторжна колона - традиція, що сягала часів галерників, - ще зберігалася за Липневої монархії. Значення, якого вона, здається, набула як видовище на початку XIX століття, можливо, було пов’язане з тим, що в одному прояві поєднувалися два способи покарання: шлях до місця ув’язнення розгортався як церемонія тортури. Фоше зауважував, що каторжна колона була народним видовищем, “особливо відтоді, як ешафоти майже повністю скасовано”. Оповіді про “останні каторжні колони” - ті, що перетинали Францію влітку 1836 року, - і про скандали довкола них дозволяють нам знову побачити це функціонування, таке чуже правилам “пенітенціарної науки”. Воно починалося з ешафотного ритуалу: у дворі в’язниці Бісетр засудженим закріплювали залізні нашийники й ланцюги. Шию засудженого відкидали назад на колоду; але цього разу мистецтво ката полягало в тому, щоб ударити, не розтрощивши голови, - перевернута вправність, що вміла не завдавати смертельного удару. “Двір Бісетра виставляє свої знаряддя тортури: кілька рядів ланцюгів із залізними нашийниками. *Artoupans* - старші наглядачі, які тимчасово виконують роль ковалів, - розкладають колоду й молот. Уздовж грат настінної галереї видно всі ці голови - похмурі або зухвалі, - на які майстер має заклепати залізо. Вище, на кожному поверсі в’язниці, з ґрат камер звисають ноги й руки, наче на якомусь базарі людського м’яса; це в’язні, які прийшли бути присутніми при туалеті своїх учорашніх товаришів… Ось вони в позі жертви. Вони сидять на землі, випадково з’єднані попарно за талію; ланцюги, які вони

мають нести, кожен вагою у вісім фунтів, важко лежать у них на колінах. Майстер оглядає їх, вимірює голови й підганяє величезні нашийники завтовшки у дюйм. Щоб заклепати залізний нашийник, потрібно троє людей: перший тримає колоду, другий стискає обидві гілки нашийника й, витягнувши руки, фіксує голову пацієнта; третій завдає повторних ударів і розплющує заклепку своїм величезним молотом. Кожен удар струшує голову й тіло… Справді, не думаєш про небезпеку, яка загрожувала б жертві, якби молот схибив; це враження анулюється або, радше, стирається перед глибоким враженням жаху, яке відчуваєш, споглядаючи одне з Божих створінь у такому стані приниження". [74] Це мало й вимір публічного видовища; за повідомленням *Gazette des tribunaux*, понад 100 000 людей спостерігали, як каторжна колона вирушала з Парижа 19 липня: "спуск від Куртіля до Марді-Гра…" Порядок і багатство здалеку прийшли дивитися на проходження великого кочового племені, закутого в ланцюги, цього іншого виду, "окремої раси, яка має привілей заселяти каторжні кораблі й в'язниці". Глядачі з нижчих класів, як і за часів публічних страт, підтримували з каторжниками двозначний обмін: образи, погрози, слова підбадьорення, удари, знаки ненависті або співучасті змінювали одні одних. Щось насильницьке прокидалося й супроводжувало процесію на всьому її шляху: гнів проти правосуддя, надто суворого або надто поблажливого; вигуки проти ненависних злочинців; рухи на підтримку в'язнів, яких знали й вітали; сутички з поліцією: "Протягом усього шляху від бар'єра Фонтенбло групи розлючених глядачів сипали образами на Делаколлонжа: геть священника, казали вони, геть цього ненависного чоловіка; він мав отримати те, на що заслуговував. Без енергії й твердості муніципальної гвардії могли б статися серйозні заворушення. У Вожирарі найзлішими були жінки. Вони кричали: геть лихого священника! Геть чудовисько Делаколлонжа! Поліцейські інспектори Монружа й Вожирара, а також кілька мерів і заступників мерів пройшли крізь справжню лінію вогню, намагаючись забезпечити виконання судового рішення. Незадовго до прибуття в Іссі Франсуа, впізнавши пана Аллара й офіцерів бригади, кинув у них свою дерев'яну миску. Тоді згадали, що в Іврі жили родини деяких колишніх товаришів засудженого. Від цього моменту поліцейські інспектори розосередилися вздовж маршруту й уважно стежили за возом каторжників. Усі з паризької банди кидали дерев'яні миски в голови поліцейських, і декого було влучено. У цей момент натовп сильно зреагував. Люди почали битися між собою" (*Gazette des tribunaux*, 20 липня 1836 року). Між Бісетром і Севром значну кількість будинків було пограбовано, коли повз них проходила каторжна колона (*La Phalange*, 1 серпня 1836 року).

У цьому святі відправлення засуджених було щось від обрядів цапа-відбувайла, якого б'ють, виганяючи; щось від свята дурнів, де практикується перевертання ролей; щось від давніх ешафотних

церемоній, де істина має спалахнути в повному денному світлі; щось також від тих народних видовищ, у яких упізнавали знаменитих персонажів або традиційні типи: гра істини й безчестя, процесія слави й ганьби, лайка проти винних, яких викрито, і, з другого боку, радісне визнання злочинів. Намагалися знову побачити обличчя злочинців, які мали свою славу; летючі аркуші нагадували про злочини тих, кого бачили в процесії; газети подавали їхні імена й переповідали їхнє життя; іноді описували їхню зовнішність і одяг, щоб їхня особа не пройшла непоміченою: ніби програми для глядачів. [75] Приходили також розглядати різні типи злочинців, намагаючись за обличчям або одягом визначити "професію" каторжника: чи він убивця, чи злодій. Це була гра маскараду й маріонеток, яка для освіченішого погляду водночас була чимось на зразок емпіричної етнографії злочину. Від балаганних видовищ до френології Ґалля - залежно від середовища, до якого належали, - кожен практикував доступні йому семіології злочину: "Фізіономії такі ж різноманітні, як і одяг: тут велична голова, обличчя Мурільйо; там порочне обличчя, обрамлене густими бровами, які передають усю енергію рішучого лиходія… Далі голова Фейгіна виринає з тіла вуличного хлопчака. Тут гладкі жіночні риси співучасників; там скляні, розпусні обличчя наставників". [76] Самі засуджені відповідали на цю гру, виставляючи напоказ свої злочини й розігруючи свої провини: саме в цьому полягала одна з функцій татуювання - віньєтки їхніх вчинків або їхньої долі: "Вони носять знаки своїх злочинів: або гільйотину, витатуйовану на лівій руці, або кинджал, встромлений у закривавлене серце, на грудях". Проходячи, вони мімують сцени своїх злочинів, насміхаються з суддів або поліції, хваляться ще не розкритими лиходійствами. Франсуа, колишній спільник Ласенера, казав, що винайшов спосіб убити людину так, щоб вона не скрикнула й щоб не пролилося жодної краплі крові. Великий мандрівний ярмарок злочину мав своїх акробатів і лицедіїв; комічне ствердження істини відповідало тут цікавості й лайці. Цілу серію сцен того літа 1836 року розігрували довкола Делаколлонжа: його злочин - він розчленував свою вагітну коханку - ставав значно видовищнішим тому, що він був священником; саме цей факт також урятував його від ешафоту. Здається, він викликав у народу сильну ненависть. Раніше, у возі, що привіз його до Парижа в червні 1836 року, його ображали, і він не міг стримати сліз; однак він висловив бажання, щоб його не перевозили в закритій кареті, вважаючи, що приниження є частиною його покарання. Коли він залишав Париж, "неможливо уявити собі доброчесне обурення, моральний гнів і низькі дії, які натовп спрямував проти цього чоловіка; його вкривали землею й багном; каміння й образи сипалися на нього від розлючених глядачів… Це був вибух безприкладної люті; жінки понад усе, немов справжні фурії, виявляли неймовірне піднесення ненависті" (*La Phalange*, 1 серпня 1836 року). Для його захисту довелося змінити його одяг. Деяких глядачів це ввело в оману, і вони вирішили, що Делаколлонж - це Франсуа. Франсуа прийняв правила гри й погодився

на цю роль; але до комедії злочину, якого не скоював, він додав комедію священника, яким не був; до оповіді про “свій” злочин він додав молитви й широкі жести благословення, спрямовані до глумливого натовпу. За кілька кроків справжній Делаколлонж, “схожий на мученика”, зазнавав подвійної образи: образ, які нібито не діставалися йому, але були адресовані йому, і насмішки, що в подобі іншого злочинця повертали йому священника, яким він був і якого хотів би приховати. Його страсті були розіграні перед його очима блазнем-убивцею, до якого він був прикутий.

У кожному місті, через яке вона проходила, каторжна колона приносила із собою своє свято; це була сатурналія покарання, кара, перетворена на привілей. І через дуже цікаву традицію, яка, здається, уникла звичайних обрядів публічної страти, вона викликала в засуджених не стільки обов’язкові знаки каяття, скільки вибух шаленої радості, що заперечувала покарання. Орнамент безчестя ставав знаком свободи, а людина, яка колись була змушена вклонятися, піднімала голову. “З ланцюговою клепкою на шиї, з головою, обгорнутою білою тканиною, що приховувала обличчя якогось делікатного або сором’язливого засудженого, у червоному вбранні каторжника - у такому одязі, якого не соромилися носити найвидатніші й найелегантніші з них, - зворушлива й жахлива процесія починала свій хід”. Засуджені співали маршові пісні, які швидко ставали відомими й довго повторювалися повсюди. Безсумнівно, у них можна почути відгомін *complaintes*, які летючі аркуші вкладали в уста злочинців, - ствердження злочину, чорний героїзм, згадку про страшні покарання й загальну ненависть, що оточує засуджених. Але там є й колективний голос, що зовсім відрізняється від цих *complaintes*: не лише моральна пам’ять про зразкові злочини, а й заклик до битви й протистояння; засуджений на каторгу постає як інший вид війни, як соціальний герой, доведений до злочину й тепер занурений у лихо. Якщо у злочині він кається, то не тому, що прокинулося його сумління, а тому, що він зрадив життя, до якого був покликаний: “Яке нещастя, що довелося нам порушити замки; і як було б краще, бідолахи, слухняно йти за плугом. Наші батьки спали у своїх ліжках, а ми мали слати собі постіль у тіні. Ми мали б співати й косити… Але не ми - ми ламаємо й убиваємо”. Знаменита пісня на смерть Фанфана нагадує про інший близький бій, що починається: “Підемо сміливо в дорогу. Ходімо в кайдани; наші кулаки їх зламають. Нас чекає отрута, бо ми повстаємо проти золота й законів” (ця тема, що каторжники є іншою армією безладу, яка обіцяє суспільству майбутні битви, часто трапляється близько 1830 року; феодали порядку йшли назустріч селянам, що зберігали спокій, а дим заводів і майстерень уже підіймався в небо: “На часі Франція! До зброї, каторжники!”). У цьому святі засуджених, які вирушають, було щось від бунту; і якщо воно мало всі ознаки старих ритуалів ешафоту, то ще

більше воно перегукувалося з великими народними заворушеннями проти оточеної законом карної влади. [77]

Поліція й адміністрація розглядали це як дуже незручне видовище. Воно відтворювало в дещо театралізованій формі великі непевні стосунки між злочинністю, покаранням і народом. Щоправда, воно становило момент протистояння фізичного насильства; але була в ньому і небезпека співучасті, обміну, циркуляції злочинної слави між винними та глядачами. Для цих глядачів, яких і сьогодні треба було б відвертати від злочину, воно виставляло на показ засуджених, що були не лише злочинцями, а й людьми, які каються; люди, побачивши лише жахливіший бік злочину, могли б отримати від цього в’язливого видовища урок. А натомість, з усіх боків, воно спонукало до неоднозначної підтримки засуджених, аж до того, що за самими засудженими перемога у цьому обряді вбогості й ганьби. Адміністрація прагнула уникнути його публічності: “Щоб відправити до колоній січневих каторжників, розпорядилися використовувати великі закриті фургони; вони мали завантажуватися вранці, до світанку, біля в’язниці; але коли фургони вийшли, виявилося, що навколо зібрався величезний натовп; усі обмінювалися із засудженими словами. Ті, хто встиг побачити їх, казали, що каторжники відповідали, ніби поверталися після перемоги”. [78] Причини, через які у червні 1837 року каторжну колону замінили каретою, полягали не у більшій “людяності”. Потреба скасувати давнє “мистецтво” ланцюгів була політичною. Потрібно було розірвати цю фізичну й символічну спорідненість між злочинцями та народом: треба було запобігти тому, щоб ця колона, схожа на бродяче ярмаркове видовище або свято злочину, просувалася зі своїми змовами й уславленнями, своєю грою лякання та підтримки, як свято покарання. Отже, пенітенціарна карета, або радше цілий караван карет, що замінив каторжну колону, мав вигляд рухомої в’язниці. Еквівалент Паноптикону, що їхав. Центральний коридор розділяв її по всій довжині: по обидва боки розміщувалися шість камер, у кожній по двоє засуджених. Їхні ноги вставлялися у кільця, зсередини оббиті вовною і з’єднані ланцюгами завдовжки у вісімнадцять дюймів; ноги також прив’язувалися до наколінників із металу. Засуджений сидів “на своєрідній цинковій і дубовій лійці, що зливала нечистоти на дорогу”. Камера не мала вікна назовні; вона була повністю обшита листовим металом; тільки у дверях, які виходили в коридор, був отвір, що також слугував для передачі їжі. “Відчинення й зачинення дверей здійснювалося таємно й так, що, хоч кожна клітка має двох засуджених, вони не можуть бачити одне одного, чути одне одного або говорити одне з одним, доки двері відчинені або зачинені. Єдині самі й невидимі”. У центральному коридорі, призначеному для наглядача, були “віконця з боків, що відповідали кожній клітці; у них було розміщено маленькі скляні лінзи, які дозволяли опікунам бачити засуджених і чути кожне їхнє слово, завдяки мідній трубці, що йшла від клітки до віконця”. Таке

безперервне спостереження; двосторонній рух між поглядом наглядача й поглядом в’язня, безпосередня невидимість, що уможливлює постійне покарання. Із регулярними зупинками для “машини тортури” було складено розклад дня. “Прокидаються на світанку; по черзі рушають дорогою, доки не об’їдуть навколо карети; щоб засуджені могли умивати обличчя й руки, їм подають посудину з водою; їжу, хліб і воду роздають упродовж дня в камерах, і їдять їх під час привалів або під час руху. Увечері, після останнього роздавання їжі, відбувається чищення й миття карети”. [79]

Паноптична карета мала лише коротку історію. Однак спосіб, у який вона замінила каторжну колону, і причини цієї заміни підсумовують увесь процес, упродовж якого за вісімдесят років каральне ув’язнення замінило тортури: як продумана техніка зміни індивідів, воно відсунуло ритуальну таврівну відплату; але, своєю чергою, воно мало забезпечити заміну злочинця, якого карають і який співчуває або підтримує, делінквентом. Карета, ця рухома клітинна машина, у внутрішніх планах якої поєднується фургон, камера й Паноптикон, на мить залишилася як зразок того, чим стала б карність ув’язнення.

В’язницю в її реальності й видимих наслідках одразу викрили як великий провал карного правосуддя. У дуже дивний спосіб історія ув’язнення не підпорядковується хронології, у якій поступово накладаються одне на одного: встановлення карності ув’язнення, потім визнання її провалу, а згодом повільне піднесення проєктів реформи, що зрештою завершуються більш або менш послідовним визначенням пенітенціарної техніки; потім упровадження цього проєкту; і нарешті визнання його успіхів або невдач. Насправді критика в’язниці й її методів з’являється дуже рано, у ті самі роки, 1820-1845, і формулюється в ряді тверджень, які сьогодні повторюються майже без змін.

- В’язниці не зменшують рівень злочинності: їх можна розширювати, множити або перетворювати, але кількість злочинів і злочинців лишається стабільною або, що ще гірше, зростає: “У Франції є приблизно 108 000 осіб у стані явної ворожості до суспільства. Засоби репресії, якими ми володіємо, такі: ешафот, кайдан, три каторжні колонії, дев’ятнадцять *maisons centrales*, вісімдесят шість *maisons de justice*, триста шістдесят два будинки арешту, дві тисячі двісті тридцять вісім кантональних в’язниць, нагляд, поліція. Попри весь цей набір, порок зберігає свою зухвалість. Кількість злочинів не зменшується… кількість рецидивістів радше зростає, ніж падає” (Valleil, 1837, 391-2).
- Тримання під вартою спричиняє рецидив: ті, хто виходить із в’язниці, мають більший шанс, ніж раніше, повернутися туди знову; засуджені значною мірою є колишніми ув’язненими: 38

відсотків тих, хто виходить із *maisons centrales*, і 33 відсотки каторжників є повторно засудженими (приблизно 1831 року). [80] А між 1828 і 1834 роками з майже 35 000 осіб, засуджених за злочини, близько 7 400 були рецидивістами, тобто кожен 4,7-й; серед понад 200 000 дрібних правопорушників майже 35 000 також були такими, тобто кожен шостий. [81] Загалом 5 000 рецидивістів із 1828 року вийшли з *maisons centrales*; 2 000 засуджених до каторжних робіт були позбавлені волі вдруге; 1 000 - утретє; 300 - учетверте або вп’яте. Отже, в’язниця не виправляє, і її дія на в’язнів, навпаки, виливається у нове падіння в злочинність. “Ті, кого називають випущеними з *maisons centrales*, становлять приблизно половину тих, хто щодня з’являється на лаві підсудних у наших судах присяжних” (*La Fraternité*, № 10, лютий 1842 року).

- В’язниця неминуче виробляє делінквентів. Вона робить це самим типом існування, який нав’язує ув’язненим: чи то ізолюючи їх у камерах, чи накидаючи їм марну працю, для якої вони не знайдуть застосування, - у будь-якому разі вона “не думає про людину в суспільстві; вона створює неприродне, марне й небезпечне існування”. В’язниця повинна виховувати ув’язнених, але хіба система виховання, звернена до людини, може мати своїм розумним завданням діяти всупереч бажанням природи? В’язниця фабрикує делінквентів також тим, що накладає на ув’язнених насильницькі обмеження; вона покликана застосовувати закони й навчати поваги до них, але все її функціонування здійснюється через зловживання владою. Свавілля адміністрації: “Почуття несправедливості, яке в’язень відчуває внаслідок такого управління, є однією з причин, здатних зробити його характер незламним. Коли він бачить, що його виставляють перед стражданнями, які закон не призначав і навіть не передбачав, він входить у звичний стан гніву проти всього, що його оточує; він бачить у кожному представникові влади ката; він більше не думає, що був винний; він звинувачує саме правосуддя” (Bigot Préameneu). Корупція, страх і нездатність наглядачів: “Від 1 000 до 1 500 засуджених живуть під наглядом від тридцяти до сорока наглядачів, які можуть зберегти певну безпеку лише покладаючись на доноси, тобто на корупцію, яку самі ретельно сіють. Хто ці наглядачі? Відставні солдати, люди, необізнані з наглядом, який вони здійснюють” (*La Fraternité*, березень 1842 року). Експлуатація через карну працю, яка в таких умовах не може мати жодного виховного характеру: “Викривають работоргівлю. Але хіба наших в’язнів не продають, наче рабів, підприємцям і не купують фабрикантами?.. Чи так ми навчаємо наших в’язнів чесності? Хіба вони не деморалізуються ще більше цими прикладами огидної експлуатації?” [82]

- В’язниця уможливлює, навіть заохочує організацію середовища делінквентів: солідарного між собою, ієрархізованого, готового підтримати або спровокувати будь-який майбутній злочинний акт: “Суспільство забороняє об’єднання понад двадцять осіб… і водночас само створює для себе об’єднання з 200, 500, 1 200 засуджених у *maisons centrales*, збудованих для них *ad hoc*, і, для більшої зручності, ділить їх на майстерні, подвір’я, спальні, трапезні, де всі вони можуть зустрічатися… І множить їх по всій Франції так, що там, де є в’язниця, є об’єднання… і стільки ж антисоціальних клубів” (Moreau-Christophe, 7). Саме в цих клубах і відбувається виховання молодого першопорушника: “Першим бажанням, що народиться в ньому, буде навчитися у вправніших старших, як уникати суворості закону; першим уроком стане сувора логіка злодіїв, які розглядають суспільство як ворога; мораллю стане донос і шпигування, що вшановуються в наших в’язницях; першою пристрастю, яку в ньому пробудять, буде страх, викликаний цими чудовиськами, які, мабуть, народилися в підземеллі й яких перо відмовляється називати… Відтепер він порвав усе, що пов’язувало його з суспільством” (*L’Almanach populaire de France*, 49-56). Фоше говорив про “казарми злочину”.

- Умови, яким підпорядковують звільнених, неминуче прирікають їх на рецидив: вони перебувають під наглядом поліції; їм призначають певне місце проживання або забороняють інші; “вони виходять із в’язниці з паспортом, який мусять показувати всюди, куди йдуть, і в якому зазначено вирок, який вони відбули” (Barbé Marbois, 17). Бездомність, неможливість знайти роботу, життя волоцюги - найчастіші чинники рецидиву. *Gazette des tribunaux*, але також і робітничі газети, регулярно наводили випадки на зразок історії робітника, засудженого за крадіжку, поставленого під нагляд у Руані, знову спійманого за крадіжку, якого не хотів захищати жоден адвокат; він сам узяв слово перед судом, розповів історію свого життя, пояснив, як, вийшовши з в’язниці й будучи змушеним жити в певному місці, не зміг повернутися до свого ремесла позолотника, бо як колишнього засудженого його відкидали всюди; поліція відмовила йому в праві шукати роботу деінде: він опинився в неможливості покинути Руан, не маючи іншого виходу, крім смерті від голоду й злиднів через цей жахливий нагляд. Він пішов до ратуші й попросив роботи; протягом восьми днів йому дали працю на кладовищі за чотирнадцять су на день: “Але, - сказав він, - я молодий, маю добрий апетит, їм понад два фунти хліба на день по п’ять су за фунт; що я можу зробити з чотирнадцятьма су, щоб прогодувати себе, випрати білизну й знайти житло? Я був доведений до відчаю, я хотів знову стати чесною людиною; нагляд знову кинув мене в нещастя. Мені стало огидно все; саме тоді я зустрів Леметра, який

також був злидарем; нам треба було жити, і лихі думки про крадіжку повернулися до нас”. [83]

- Нарешті, в’язниця непрямо виробляє делінквентів, кидаючи родину в’язня у злидні: “Той самий наказ, який посилає голову родини до в’язниці, щодня доводить матір до нужди, дітей - до покинутості, всю родину - до бродяжництва й жебрацтва. Саме так злочин може пустити коріння” (Lucas, II, 64).

Слід зазначити, що ця монотонна критика в’язниці завжди рухається в одному з двох напрямів: або стверджується, що в’язниця була недостатньо виправною, а пенітенціарна техніка ще перебувала на початковій стадії; або, навпаки, що, намагаючись бути виправною, вона втратила свою силу як покарання, [84] що справжня пенітенціарна техніка - це суворість, [85] і що в’язниця є подвійною економічною помилкою: безпосередньо - через власну вартість, і опосередковано - через вартість делінквентності, якої вона не ліквідує. [86] Відповідь на ці критики незмінно була тією самою: знову запровадити незмінні принципи пенітенціарної техніки. Протягом півтора століття в’язницю щоразу пропонували як її власний засіб лікування: реактивація пенітенціарних технік як єдиний спосіб подолати їхній постійний провал; здійснення виправного проєкту як єдиний метод подолати неможливість його здійснення.

Остаточно це показує той факт, що тюремні бунти останніх тижнів {1} пояснювали тим, що реформи, запропоновані 1945 року, насправді так і не набули чинності; отже, треба повернутися до фундаментальних принципів в’язниці. Але ці принципи, від яких і сьогодні очікують таких чудових результатів, досить добре відомі: протягом останніх 150 років вони становлять сім універсальних максим доброго “пенітенціарного стану”.

1. Карне тримання під вартою має своєю основною функцією перетворення поведінки індивіда: “Виправлення засудженого як головна мета покарання є священним принципом, формальна поява якого в царині науки, а передусім у законодавстві, є доволі недавньою” (“Брюссельський пенітенціарний конгрес”, 1847). І комісія Амора у травні 1945 року точно повторює: “Покарання, що позбавляє свободи, має своєю істотною метою виправлення й соціальну реабілітацію засудженого”. Принцип виправлення.

2. Засуджених треба ізолювати або принаймні розподіляти відповідно до карної тяжкості їхнього вчинку, але передусім відповідно до віку, психічної установки, техніки виправлення, яку треба застосувати, і стадій їхнього перетворення. “У використанні методів зміни треба враховувати великі фізичні й моральні відмінності, які виявляються в характерах засуджених, ступінь

їхньої зіпсутості, нерівні можливості виправлення, які вони можуть надати” (лютий 1850 року). 1945: “Розподіл у пенітенціарних установах осіб, що відбувають легке покарання до одного року, ґрунтується на статі, особистості й ступені зіпсутості делінквента”. Принцип класифікації.

3. Покарання повинні підлягати зміні відповідно до індивідуальності засуджених, уже досягнутих результатів, прогресу або зривів. “Оскільки головною метою покарання є виправлення засудженого, бажано, щоб кожного засудженого, чия моральна регенерація достатньо забезпечена, було звільнено” (Lucas, 1838). 1945: “Застосовується прогресивний режим… з метою пристосувати поводження з в’язнем до його установки й ступеня поліпшення. Цей режим простягається від одиночного ув’язнення до напівсвободи… Право на умовно-дострокове звільнення поширюється на всі покарання, що передбачають строкове ув’язнення”. Принцип модуляції покарань.

4. Праця має бути одним із істотних елементів перетворення й поступової соціалізації засуджених. Тюремну працю “не слід розглядати як доповнення і, так би мовити, обтяження покарання, а як пом’якшення, якого вже неможливо позбавити в’язня”. Вона має дати йому змогу навчитися ремесла або практикувати його, а також забезпечити в’язневі та його родині джерело доходу (Ducpétiaux, 1857). 1945: “Кожен в’язень загального права зобов’язаний працювати… Жодного в’язня не можна змушувати залишатися бездіяльним”. Принцип праці як обов’язку і права.

5. Освіта в’язня є для влади і необхідним запобіжним заходом в інтересах суспільства, і обов’язком щодо самого в’язня. “Лише освіта може слугувати пенітенціарним інструментом. Питання пенітенціарного ув’язнення є питанням освіти” (Lucas, 1838). 1945: “Поводження з в’язнем, поза будь-якою розкладницькою спільністю… має бути спрямоване передусім на його загальне й професійне навчання та на його поліпшення”. Принцип пенітенціарної освіти.

6. Тюремний режим має, принаймні частково, контролюватися й управлятися спеціалізованим персоналом, що має моральні якості й технічні здібності, потрібні вихователям. 1850 року, говорячи про тюремну медицину, Феррюс зауважував: “Вона є корисним доповненням до всіх форм ув’язнення… ніхто не може мати довіру в’язнів більшою мірою, ніж лікар, краще знати їхні характери, ефективніше впливати на їхні психічні установки, водночас полегшуючи їхні фізичні страждання, і завдяки цьому докоряти або заохочувати їх так, як він вважає за потрібне”. 1945: “У кожній

пенітенціарній установі діє соціальна й медико-психологічна служба”. Принцип технічного нагляду за триманням під вартою.

7. Ув’язнення має супроводжуватися після звільнення заходами нагляду й допомоги аж до повної реабілітації колишнього в’язня. Його треба не лише поставити під нагляд після виходу з в’язниці, “а й надати йому допомогу та підтримку” (Булє і Бенку в Паризькій палаті). 1945: “Допомога надається в’язням під час ув’язнення і після нього з метою сприяти їхній реабілітації”. Принцип допоміжних інституцій.

Слово в слово, від одного століття до іншого, повторюються ті самі фундаментальні положення. Вони знову з’являються в кожному новому, важко здобутому й нарешті прийнятому формулюванні реформи, якої досі завжди бракувало. Ті самі речення або майже ті самі можна було б запозичити з інших “плідних” періодів реформи: з кінця XIX століття і “руху соціального захисту”; або з останніх років, із бунтами в’язнів.

Примітки

[74] *Revue de Paris*, 7 червня 1836 року. Ця частина видовища 1836 року вже не була публічною; її могли бачити лише кілька привілейованих глядачів. Опис заковування заліза в *Gazette des tribunaux* від 20 липня 1836 року значно стриманіший.

[75] *Gazette des tribunaux* регулярно публікувала ці списки й ці “кримінальні” повідомлення. З наступного опису видно, що каторжна колона добре відповідала тому, що газета називала “духом цікавості”: “Дуже важко задовольнити численних читачів, що бажають знати всі імена, місця народження та вік засуджених. Коли каторжна колона відправляється з Парижа, ми намагаємося, наскільки можливо, опублікувати найточніші й найповніші відомості про них” (*Gazette des tribunaux*, 18 липня 1836 року).

[76] *Revue de Paris*, червень 1836 року. Пор. *Claude Gueux*: “Відчуйте всі ці голови… під кожною з цих занепалих людей є своя історія, своя таємниця, своя загадка”.

[77] *Revue de Paris*, 7 червня 1836 року. За *Gazette des tribunaux*, Торез, який командував каторжною колоною 19 липня, наказав в’язням співати, щоб підтримувати їхній крок.

[78] *Revue de Paris*, 7 червня 1836 року. У цей день колону скоротили, щоб завадити цьому веселому кружлянню по Парижу.

[79] Пісню такого самого типу цитує *Gazette des tribunaux* від 10 квітня 1836 року. Її співали на мотив “Марсельєзи”.

[80] Є категорія письменників, які “прагнули прославити злочини деяких винятково вправних злочинців, зробити з них героїв і створити для них своєрідну популярність” (Moreau-Christophe, 36).

[81] *Gazette des tribunaux*, 23 липня 1837 року. 9 серпня *Gazette* повідомила, що карета перекинулася на виїзді з Мелена.

[82] Текст, адресований до *L’Atelier* у жовтні 1842 року робітником, ув’язненим за участь у робітничій асоціації. Його змогли опублікувати лише після звільнення.

[83] *Gazette des tribunaux*, 3 грудня 1829 року. Пор. також *Gazette des tribunaux*, 19 липня 1839 року; *La Ruche populaire*, серпень 1840 року; *La Fraternité*, липень-серпень 1847 року.

[84] Ця кампанія була дуже енергійною до і після ухвалення нових правил для *maisons centrales* 1839 року. Правила вимагали посилення тюремної дисципліни.

[85] 1826 року багато генеральних рад вимагали замінити постійне й неефективне ув’язнення депортацією.

[86] За результатами розслідування, проведеного 1839 року серед директорів *maisons centrales*. Директор *maison centrale* в Ейвро відповів: “Ув’язнення в *maisons centrales* є дорогим і не виправляє засуджених; воно робить їх гіршими”.

Отже, не слід розглядати в’язницю, її “провал” і її більш або менш успішну реформу як три послідовні етапи. Радше треба мислити їх як одночасну систему, що історично наклалася на юридичне позбавлення свободи; як чотиричленну систему, до якої входять: додатковий дисциплінарний елемент в’язниці — елемент “надвлади”; вироблення певної об’єктивності, техніки й пенітенціарної “раціональності” — елемент допоміжного знання; фактичне відновлення, якщо не справжнє збільшення, тієї злочинності, яку в’язниця мала б знищувати, — елемент оберненої ефективності; нарешті, повторення “реформи”, ізоморфної, попри її “ідеалізм”, дисциплінарному функціонуванню в’язниці, — елемент утопічного подвоєння. Саме цей складний ансамбль, а не лише інституція в’язниці з її мурами, персоналом, правилами й насильством, утворює “карцеральну систему”. Карцеральна система поєднує в одній фігурі дискурси й архітектури, примусові приписи й наукові твердження, реальні соціальні наслідки й нездоланні утопії, програми виправлення делінквентів і механізми, що зміцнюють делінквентність. Чи не є гаданий провал частиною самого функціонування в’язниці? Чи не треба зарахувати його до тих наслідків влади, які дисципліна й допоміжна технологія ув’язнення спричинили в апараті правосуддя та в суспільстві загалом і які можна об’єднати під назвою “карцеральна система”? Якщо інституція в’язниці так довго

зберігалася майже незмінною, якщо принцип карного тримання під вартою ніколи серйозно не ставили під сумнів, то, безперечно, тому, що ця карцеральна система глибоко вкоренилася й виконувала цілком визначені функції. Як свідчення цієї сили й нерухомості візьмімо недавній факт: зразкова в’язниця, відкрита у Флері-Мерожисі 1969 року, у своєму загальному плані просто відтворила паноптичну форму зірки, що наробила стільки галасу 1836 року в Птіт-Рокетт. Та сама машинерія влади набула реального тіла й символічної форми. Але яку роль вона мала відігравати?

Якщо закон має визначати правопорушення, якщо функція карного апарату полягає в тому, щоб зменшувати їхню кількість, а в’язниця є знаряддям цього придушення, тоді провал доводиться визнати. Або радше — оскільки для історичного встановлення цього провалу треба було б мати змогу виміряти вплив карності тримання під вартою на загальний рівень злочинності — слід дивуватися тому, що протягом останніх ста п’ятдесяти років проголошення провалу в’язниці завжди супроводжувалося її збереженням. Єдиною альтернативою, яку справді розглядали, була депортація: Англія відмовилася від неї на початку XIX століття, а Франція повернулася до неї за Другої імперії, однак радше як до суворої й віддаленої форми ув’язнення.

Але, можливо, треба перевернути проблему й запитати, чому слугує провал в’язниці; яка користь від явищ, які безперервно критикують: збереження делінквентності, заохочення рецидиву, перетворення випадкового правопорушника на звичного делінквента, організація замкненого середовища делінквентності. Можливо, треба шукати те, що приховується за позірним цинізмом карної інституції, яка після того, як засуджені “спокутували” провину покаранням, і далі переслідує їх цілою низкою “таврувань” — наглядом, який колись існував *de jure*, а нині діє *de facto*; поліцейською справою, що замінила паспорт каторжника, — і таким чином продовжує переслідувати як “делінквента” того, хто вже відбув покарання як правопорушник. Чи не бачимо ми тут радше наслідок, а не суперечність? Якщо так, довелося б припустити, що в’язниця, а без сумніву й покарання загалом, призначена не для усунення правопорушень, а для того, щоб розрізняти, розподіляти й використовувати їх; що її функція полягає не стільки в приборканні тих, хто може переступити закон, скільки у включенні порушень закону до загальної тактики підкорення. Тоді карність постала б як спосіб поводження з незаконностями: встановлювати межі терпимості, одним давати свободу дій, на інших чинити тиск, одну частину виключати, іншу робити корисною, одних індивідів нейтралізувати, а з інших мати зиск. Одне слово, карність не просто “стримує” незаконності; вона їх “диференціює” і надає їм загальної “економії”. І якщо тут можна говорити про правосуддя, то не тільки тому, що сам закон або спосіб його застосування служить інтересам певного класу, а й тому, що диференційоване управління

незаконностями за посередництвом карності входить до складу механізмів панування. Законні покарання треба знову помістити в загальну стратегію незаконностей. Саме на цій основі можна зрозуміти “провал” в’язниці.

Загальна схема карної реформи сформувалася наприкінці XVIII століття в боротьбі проти незаконностей: було порушено цілу рівновагу терпимості, взаємної підтримки та інтересів, яка за Старого режиму давала змогу незаконностям різних соціальних верств співіснувати поруч. Тоді виникла утопія суспільства, що карає всіх і робить це публічно, — суспільства, у якому безперервно активні карні механізми діятимуть без зволікання, посередництва й невизначеності; єдиний закон, двічі ідеальний — досконалий у своїх розрахунках і закарбований у свідомості кожного громадянина, — зупинятиме всі незаконні практики в самому їхньому зародку. Однак на межі XVIII і XIX століть, усупереч новим кодексам, постала небезпека нової народної незаконності. Точніше, народні незаконності, можливо, почали розвиватися в нових вимірах, запроваджених рухами, які від 1780-х років до революцій 1848 року поєднували соціальні конфлікти, боротьбу проти політичних режимів, опір індустріалізації та наслідки економічних криз. Загалом можна вирізнити три характерні процеси. Перший — розвиток політичного виміру народних незаконностей. Це відбувалося двома шляхами. Практики, які раніше були локалізованими й певною мірою замкненими в собі — відмова сплачувати податки й орендну плату або підкорятися військовому набору; насильницьке вилучення прихованих запасів; пограбування крамниць і примусовий продаж товарів за “справедливою ціною”; сутички з представниками влади, — під час Революції могли вести до безпосередньо політичної боротьби, метою якої було вже не просто домогтися поступок від держави або скасувати якусь нестерпну міру, а змінити уряд і саму структуру влади. З іншого боку, деякі політичні рухи відкрито спиралися на наявні форми незаконності: наприклад, роялістська агітація на заході й півдні Франції використовувала неприйняття селянами нових законів про власність, релігію та військовий набір. У XIX столітті цей політичний вимір незаконності мав ускладнюватися й ставати помітнішим у відносинах між робітничим рухом і республіканськими партіями, у переході від робітничої боротьби — страйків, заборонених коаліцій, незаконних асоціацій — до політичної революції. У всякому разі, на обрії цих незаконних практик, що множилися разом із дедалі обмежувальнішим законодавством, виникала боротьба суто політичного характеру. Можливість повалення влади була присутня далеко не в кожній із них, але чимало цих практик могли бути використані в загальній політичній боротьбі, а іноді й безпосередньо привести до неї.

З іншого боку, у відкиданні закону чи інших приписів досить легко розпізнати боротьбу проти тих, хто встановлював їх у власних інтересах.

Люди боролися вже не проти відкупників податків, фінансистів, королівських агентів, продажних магістратів або поганих міністрів — усіх виконавців несправедливості, — а проти самого закону й правосуддя, покликаного його застосовувати; проти місцевих землевласників, які запроваджували нові права; проти роботодавців, які об’єднувалися між собою, але забороняли коаліції робітників; проти підприємців, які впроваджували більше машин, знижували заробітну плату, подовжували робочий день і дедалі посилювали фабричні правила. Саме проти нового режиму земельної власності, запровадженого буржуазією, яка скористалася плодами Революції, розвинулася ціла селянська незаконність. Без сумніву, найнасильницькіших форм вона набула між Термідором і Консульством, але тоді не зникла. Саме проти нової системи законної експлуатації праці розвивалися робітничі незаконності початку XIX століття: від найнасильницькіших, як-от руйнування машин, або найтриваліших, як-от утворення асоціацій, до найбільш повсякденних — прогулів, залишення роботи, бродяжництва, викрадення сировини, обману щодо кількості та якості виконаної праці. Ціла низка незаконностей вписувалася в боротьбу, учасники якої усвідомлювали, що протистоять водночас і законові, і класові, який його нав’язав.

Нарешті, хоча у XVIII столітті злочинність справді тяжіла до більш спеціалізованих форм, дедалі більше схиляючись до вправної крадіжки, і певною мірою ставала практикою людей із суспільного узбіччя, ізольованих від ворожого до них населення, в останні роки XVIII століття можна побачити відновлення деяких зв’язків або встановлення нових відносин. І не тому, як казали сучасники, що керівники народних заворушень були злочинцями, а тому, що нові форми закону, суворість трудових правил, вимоги держави, землевласників або роботодавців і найдетальніші техніки нагляду збільшили кількість приводів для правопорушень і перекинули на інший бік закону багатьох індивідів, які за інших умов не перейшли б до спеціалізованої злочинності. На тлі нових законів про власність, а також неприйнятного військового набору в останні роки Революції розвинулася селянська незаконність, а разом із нею зросли насильство, напади, крадіжки, пограбування й навіть масштабні форми “політичного бандитизму”. Так само на тлі законодавства або надзвичайно суворих правил — щодо *livret*, тобто робітничої книжки, орендної плати, тривалості праці, відсутності на роботі — розвивалося робітниче бродяжництво, яке часто переходило межу й ставало справжньою делінквентністю. Ціла низка незаконних практик, які в попередньому столітті здебільшого залишалися ізольованими одна від одної, тепер, здавалося, сходилася, утворюючи нову загрозу.

На межі століть відбулося потрійне поширення народних незаконностей — якщо залишити осторонь їхнє кількісне розширення, яке залишається проблематичним і досі не підрахованим: їх включення до загальної

політичної перспективи; їхнє відкрите поєднання із соціальною боротьбою; встановлення зв’язків між різними формами й рівнями правопорушень. Можливо, ці процеси не досягли повного розвитку; безперечно, на початку XIX століття не виникло масового руху незаконності, який був би водночас політичним і соціальним. Але навіть у зародковій формі й попри свою розпорошеність вони були досить виразними, щоб підтримувати “великий страх” перед народом, який уявляли цілком злочинним і бунтівним, і міф про варварський, аморальний та позазаконний клас, що від Імперії до Липневої монархії переслідував дискурс законодавців, філантропів і дослідників робітничого життя. Саме ці процеси стояли за цілою низкою тверджень, цілком чужих карній теорії XVIII століття: що злочин є не можливістю, яку інтереси або пристрасті вписали в серце кожної людини, а майже виняткова діянням певного соціального класу; що злочинці, яких колись можна було зустріти в усіх соціальних класах, тепер походять “майже всі з найнижчого щабля суспільного порядку” (Comte, 49); що “дев’ять десятих убивць, злодіїв і нероб походять із того, що ми назвали соціальним дном” (Lauvergne, 337); що не злочин відчужує індивіда від суспільства, а сам злочин спричиняється тим, що людина вже перебуває в суспільстві як чужинець, належить до тієї “виродженої раси”, як називав її Тарде, до того “класу, приниженого злиднями, чиї вади постають нездоланною перешкодою для великодушних намірів тих, хто бажає з ними боротися” (Bure, 391). Якщо це так, було б лицемірством або наївністю вірити, що закон створено для всіх від імені всіх; розважливіше визнати, що його створено небагатьма, а застосовують до інших; що в принципі він поширюється на всіх громадян, але адресований передусім найчисленнішим і найменш освіченим класам; що, на відміну від політичних і цивільних законів, його застосування не стосується всіх однаковою мірою (Rossi, I, 32). У судах не суспільство загалом судить одного зі своїх членів, а соціальна категорія, зацікавлена в порядку, судить іншу категорію, віддану безладові: “Відвідайте місця, де людей судять, ув’язнюють або страчують… Усюди вас вразить одне: всюди ви побачите два цілком різні класи людей, один із яких завжди займає місця обвинувачів і суддів, а другий — лави підсудних”. Це пояснюється тим, що останні через брак ресурсів і освіти не знають, “як утримуватися в межах законної доброчесності” (Lucas, II, 82). Отже, мова закону, яка претендує на універсальність, тут виявляється непридатною; щоб бути дієвою, вона має стати мовою одного класу, зверненою до іншого, який не має ні тих самих уявлень, ні навіть тих самих слів: “Як ми, з нашою сором’язливою, зневажливою мовою, перевантаженою формальностями, можемо бути зрозумілими тим, хто ніколи не чув нічого, крім грубого, бідного, неправильного, але живого, відвертого й мальовничого говору ринку, шинку та ярмарку… Яку мову, який метод ми маємо використовувати, складаючи закони, що повинні ефективно діяти на неосвічені уми тих, хто найменше здатний чинити опір

спокусам злочину?" (Rossi, I, 33). Закон і правосуддя без вагань проголошують свою необхідну класову асиметрію.

Якщо це так, то в'язниця, яка позірно "зазнає невдачі", зовсім не проминає своєї цілі; навпаки, вона досягає її, оскільки породжує серед інших незаконностей одну особливу форму, яку може ізолювати, виставити на повне світло й організувати як відносно замкнене, але проникне середовище. Вона сприяє утвердженню відкритої незаконності, яку на певному рівні неможливо усунути і яка потай залишається корисною, — водночас непокірної й слухняної. Вона ізолює, окреслює й виявляє форму незаконності, яка нібито символічно підсумовує всі інші, але водночас дає змогу залишити в тіні ті, які бажають — або змушені — терпіти. Власне, цією формою є делінквентність. Не треба бачити в делінквентності найінтенсивнішу й найшкідливішу форму незаконності, яку карний апарат через її небезпечність мусить намагатися усунути ув'язненням. Вона радше є наслідком карності — і насамперед карності тримання під вартою, — який дає змогу диференціювати, упорядковувати й контролювати незаконності. Без сумніву, делінквентність є формою незаконності й має в ній своє коріння; однак це така незаконність, яку "карцеральна система" з усіма її відгалуженнями захопила, розчленувала, ізолювала, пронизала, організувала, замкнула у визначеному середовищі й наділила інструментальною роллю щодо інших незаконностей. Одне слово, якщо юридичне протиставлення існує між законністю та незаконною практикою, то стратегічне протиставлення проходить між незаконностями й делінквентністю.

Твердження, що в'язниця не здатна усунути злочинність, можливо, треба замінити гіпотезою, що вона надзвичайно успішно виробляє делінквентність — специфічний, політично або економічно менш небезпечний, а подекуди й придатний до використання тип незаконності; що вона виробляє делінквентів у середовищі, яке здається маргінальним, але насправді перебуває під централізованим наглядом; що вона виробляє делінквента як патологізованого суб'єкта. У боротьбі довкола закону й незаконностей успіх в'язниці полягав у тому, що вона специфікувала "делінквентність". Ми бачили, як карцеральна система замінила правопорушника "делінквентом" і водночас наклала на юридичну практику цілий горизонт можливого знання. Тепер процес, який конституює делінквентність як об'єкт знання, збігається з політичною операцією, що роз'єднує незаконності й відокремлює від них делінквентність. В'язниця є шарніром цих двох механізмів; вона дає їм змогу безперервно підсилювати один одного, об'єктивувати делінквентність за правопорушенням і закріплювати делінквентність у русі незаконностей. В'язниця досягла такого успіху, що після півтора століття "провалів" вона досі існує, виробляє ті самі результати, а відмовлятися від неї вкрай неохоче.

Карність тримання під вартою, здається, фабрикує — і цим, безперечно, пояснюється її довговічність — замкнену, відокремлену й корисну незаконність. Коло делінквентності є, мабуть, не побічним продуктом в'язниці, яка карає, але не спроможна виправляти; радше воно є безпосереднім наслідком карності, яка задля контролю над незаконними практиками, здається, включає деякі з них до механізму "покарання-відтворення", одним із головних елементів якого є ув'язнення. Але чому і яким чином в'язницю залучають до фабрикації делінквентності, з якою вона нібито має боротися?

Створення делінквентності, яка утворює щось на зразок замкненої незаконності, насправді має низку переваг. Передусім за нею можна наглядати — локалізувати індивідів, проникати до групи, організовувати взаємне інформування. Невиразну, рухливу масу населення, яке лише час від часу вдається до незаконності й завжди може поширити її далі, або розрізнені банди волоцюг, які, переходячи з місця на місце, залежно від обставин поповнюються безробітними, жебраками та всілякими "підозрілими особами" й іноді досягають таких масштабів, що — як ми бачили наприкінці XVIII століття — стають грізними силами пограбування й заворушень, замінює відносно мала й замкнена група індивідів, за якою можна вести постійний нагляд. Крім того, цю зосереджену на собі делінквентність можна спрямувати до менш небезпечних форм незаконності. Під тиском контролю її втримують на узбіччі суспільства, зводять до нестійких умов існування, позбавляють зв'язків із населенням, здатним її підтримати, як колись підтримували контрабандистів або певні форми бандитів — пор. Hobsbawm. Тому делінквенти неминуче відступають до локалізованої злочинності, яка має обмежену здатність заручитися підтримкою народу, є політично нешкідливою й економічно незначною. Ця зосереджена, контрольована й роззброєна незаконність стає безпосередньо корисною. Вона може бути корисною щодо інших незаконностей: ізольована від них, замкнена на власній внутрішній організації, спрямована до насильницької злочинності, першими жертвами якої часто стають бідніші класи, з усіх боків оточена поліцією, наражена на тривалі строки ув'язнення й приречена після них на постійно "спеціалізоване" життя — делінквентність, — ця чужа, небезпечна й часто ворожа сфера перешкоджає повсякденним незаконним практикам — дрібним крадіжкам, незначному насильству, звичним порушенням закону — або принаймні утримує їх на досить низькому рівні; не дає їм перейти до ширших і помітніших форм. Ніби показовий ефект, якого колись очікували від видовища ешафоту, тепер шукали не стільки в суворості покарань, скільки у видимому, тавруваному існуванні самої делінквентності: відокремлюючись від інших народних незаконностей, делінквентність допомагає тримати їх у покорі.

Але делінквентність має й інші безпосередні застосування. Тут спадає на думку колонізація. Однак це не найпереконливіший приклад. За

Реставрації депортації злочинців справді неодноразово вимагали і Палата депутатів, і генеральні ради, але передусім для того, щоб зменшити фінансовий тягар усього апарату тримання під вартою. І хоча за Липневої монархії складали численні проєкти участі делінквентів, недисциплінованих солдатів, повій і сиріт у колонізації Алжиру, закон 1854 року офіційно виключив цю колонію з числа заморських карних колоній. Насправді депортація до Гвіани, а згодом до Нової Каледонії не мала справжнього економічного значення, попри обов'язок засуджених після відбуття покарання залишатися в колонії стільки років, скільки тривало їхнє ув'язнення, а в деяких випадках — навіть до кінця життя. [87] Насправді делінквентність як водночас відокремлене й придатне до маніпулювання середовище використовували передусім на межі законності. Інакше кажучи, у XIX столітті було створено своєрідну підпорядковану незаконність, організація якої як делінквентності, з усім передбачуваним нею наглядом, гарантувала слухняність. Делінквентність — контрольована незаконність — є агентом незаконності панівних груп. Характерним прикладом є створення в XIX столітті мереж проституції: [88] поліцейський і медичний контроль над повіями, їхнє регулярне перебування у в'язниці, масштабна організація *maisons closes*, тобто публічних будинків, сувора ієрархія в середовищі проституції, його контроль делінквентами-інформаторами — усе це давало змогу спрямовувати й через цілу низку посередників привласнювати величезні прибутки від сексуальної насолоди, яку дедалі наполегливіша повсякденна моралізація прирікала на напівпідпільне існування й природно робила дорогою. Встановлюючи ціну насолоди, створюючи прибуток із придушеної сексуальності й збираючи цей прибуток, делінквентне середовище вступало у змову з корисливим пуританством: незаконний податковий агент, що діяв у сфері незаконних практик. [89] Торгівля зброєю, незаконний продаж алкоголю в країнах сухого закону або, ближче до нашого часу, торгівля наркотиками демонструють подібне функціонування цієї "корисної делінквентності": наявність законодавчої заборони створює довкола себе поле незаконних практик, яке вдається контролювати, водночас видобуваючи з нього незаконний прибуток за допомогою елементів, що й самі є незаконними, але стають придатними до маніпулювання завдяки їхній організації як делінквентності. Така організація є інструментом управління незаконностями та їх експлуатації.

Вона є також інструментом незаконності, якою оточує себе саме здійснення влади. Політичне використання делінквентів — як інформаторів і *agents provocateurs*, провокаторів, — було відомим задовго до XIX століття. [90] Однак після Революції ця практика набула зовсім інших масштабів: проникнення в політичні партії та робітничі асоціації, наймання головорізів проти страйкарів і бунтівників, організація допоміжної поліції, яка безпосередньо співпрацювала із законною поліцією й за потреби могла перетворитися на своєрідну

паралельну армію. Ціле позаправове функціонування влади частково забезпечувалося резервною робочою силою, яку утворювали делінквенти: таємною поліцією й запасною армією в розпорядженні держави. Здається, у Франції ці практики досягли вершини приблизно під час Революції 1848 року й захоплення влади Луї Наполеоном (Marx, *Eighteenth Brumaire…*, 63–65). Отже, делінквентність, закріплена карною системою, зосередженою довкола в'язниці, є відведенням незаконності до нелегальних каналів прибутку й влади панівного класу.

Примітки

[87] Про проблему депортації див. Barbé-Marbois і дискусію між Blosseville та La Pilorgerie щодо Ботані-Бей. Buré, Marengo і L. de Carné, серед інших, розробляли плани колонізації Алжиру за участю делінквентів.

[88] Одним із перших епізодів стала організація під поліцейським наглядом *maisons de tolérance* — легальних публічних будинків — 1823 року, що далеко виходила за межі положень закону від 14 липня 1791 року про нагляд за публічними будинками. Див. з цього питання рукописи, зібрані префектурою поліції (20–26), зокрема циркуляр префекта поліції від 14 червня 1823 року: "Створення будинків проституції природно має викликати неприязнь у кожної людини, яку турбує суспільна мораль; мене не дивує, що комісари поліції всіма доступними їм засобами протидіють створенню таких будинків у своїх кварталах… Поліція вважала, що зробила багато для громадського порядку, якщо їй удалося замкнути проституцію в дозволених будинках, щодо яких її дії могли бути постійними й однаковими і які не могли б уникнути нагляду".

[89] Книгу Parent-Duchatelet *Prostitution à Paris* (1836) можна читати як свідчення цього зв'язку між делінквентним середовищем і проституцією, який заохочували поліцейські та карні інституції. Випадок італійської мафії, перенесеної до Сполучених Штатів і використаної як для отримання незаконних прибутків, так і для політичних цілей, є яскравим прикладом колонізації незаконності народного походження.

[90] Про роль делінквентів у поліцейському й передусім політичному нагляді див. меморандум, написаний Lemaire: "Інформатори" — це люди, які "сподіваються на поблажливість до себе"; зазвичай це "погані суб'єкти, які викривають інших, ще гірших. Крім того, досить, щоб чиєсь ім'я потрапило до поліцейського реєстру, аби цю людину вже ніколи не втрачали з поля зору".

Організація ізольованої незаконності, замкненої в делінквентності, була б неможливою без розвитку поліцейського нагляду. Загального нагляду за населенням — "мовчазної, таємничої, непомітної пильності… це око

уряду, безперервно відкрите й звернене без розрізнення на всіх громадян, але без застосування до них будь-якого примусового заходу… Йому не потрібно бути вписаним у закон” (Bonneville, 1847, 397–399). Нагляду за окремими індивідами, передбаченого кодексом 1810 року: за колишніми засудженими й усіма тими, хто постав перед судом за серйозними обвинуваченнями й тому юридично вважався новою загрозою суспільному спокою. Але також нагляду за середовищами й групами, які вважали небезпечними інформатори, майже всі з яких були колишніми делінквентами й саме як такі перебували під контролем поліції: делінквентність, один із об’єктів поліцейського нагляду, водночас є одним із його привілейованих інструментів. Усі ці форми нагляду передбачають організацію ієрархії — частково офіційної, частково таємної. У паризькій поліції це була передусім “служба безпеки”, до якої, крім “відкритих агентів” — інспекторів і сержантів, — входили “таємні агенти” та інформатори, спонукувані страхом покарання або надією на винагороду (пор. Fregier, I, 142–148). Вони передбачають також створення документальної системи, осердям якої є виявлення місцеперебування та ідентифікація злочинців: обов’язковий словесний портрет злочинця, доданий до ордерів на арешт, виданих судами присяжних; внесення цього опису до реєстрів прибуття у в’язницю; щомісячне надсилання до міністерств юстиції та загальної поліції копій реєстрів судів присяжних і судів спрощеної юрисдикції; трохи пізніше — організація при Міністерстві внутрішніх справ бюро кримінальних обліків з алфавітним покажчиком, що містив витяги з цих реєстрів; приблизно від 1833 року — застосування, за методом “натуралістів, бібліотекарів, торговців і ділових людей”, системи індивідуальних карток або досьє, яка давала змогу додавати нові дані й водночас збирати під ім’ям досліджуваного індивіда всі відомості, що могли його стосуватися (Bonneville, 1844, 92–93). Поява картотеки й становлення наук про людину — ще один винахід, якому історики приділили надто мало уваги. Делінквентність, завдяки таємним агентам, яких вона постачає, а також завдяки загальному поліцейському контролю, який вона виправдовує, стає засобом постійного нагляду за населенням: апаратом, що дає змогу через самих делінквентів контролювати все соціальне поле. Делінквентність функціонує як політична обсерваторія. Значно пізніше нею, своєю чергою, скористалися статистики й соціологи.

Однак цей нагляд міг функціонувати лише у зв’язці з в’язницею. В’язниця полегшує контроль над індивідами після звільнення, уможливлює вербування інформаторів і примножує взаємні доноси, зводить правопорушників один з одним і тим самим прискорює організацію замкненого в собі, але легко контрольованого делінквентного середовища. А всі наслідки невиправлення — безробіття, заборона проживати в певних місцях, примусове поселення, перебування під наглядом — надто полегшують колишнім в’язням

виконання доручених їм завдань. В’язниця й поліція утворюють подвійний механізм; разом вони забезпечують у всьому полі незаконностей виокремлення, ізоляцію та використання делінквентності. Усередині незаконностей система “поліція-в’язниця” вирізає придатну до маніпулювання делінквентність. Ця специфічна делінквентність є результатом системи, але водночас стає її частиною та інструментом. Отже, слід говорити про ансамбль, три складники якого — поліція, в’язниця, делінквентність — підтримують один одного й утворюють безперервний кругообіг. Поліцейський нагляд постачає в’язниці правопорушників; в’язниця перетворює їх на делінквентів — об’єкти й помічників поліцейського контролю, який регулярно повертає певну їхню кількість до в’язниці.

Не існує карного правосуддя, нібито призначеного переслідувати всі незаконні практики, яке для цього використовувало б поліцію як допоміжну силу, а в’язницю — як каральний інструмент і лише залишало б після себе незасвоюваний осад “делінквентності”. Це правосуддя треба розглядати як інструмент диференційованого контролю над незаконностями. Щодо цього інструмента кримінальне правосуддя відіграє роль юридичної гарантії та передавальної ланки. Воно є реле в загальній економії незаконностей, іншими елементами якої — не під ним, а поруч із ним — є поліція, в’язниця й делінквентність. Вторгнення поліції у сферу правосуддя й сила інерції, яку карцеральна інституція протиставляє правосуддю, не є ні новими явищами, ні наслідками склерозу або поступового перерозподілу влади; це структурна риса каральних механізмів сучасних суспільств. Магістрати можуть говорити що завгодно: карне правосуддя з усім його театральним апаратом призначене відповідати на щоденні запити апарату нагляду, наполовину зануреного в темряву, де поліція й делінквентність змикаються. Судді — службовці цього апарату, які майже не чинять йому опору. [91] Наскільки можуть, вони допомагають конституювати делінквентність, тобто диференціювати незаконності, контролювати, колонізувати й використовувати деякі з них заради незаконності панівного класу.

Дві постаті особливо виразно представляють цей процес, що розгорнувся впродовж перших тридцяти-сорока років XIX століття. Перша — Відок (див. його *Mémoires* та *Histoire de Vidocq racontée par lui-même*). Він був людиною старих незаконностей, Жілем Бласом з іншого кінця століття, чиї пригоди швидко набули похмурішого характеру: заворушення, авантюри, шахрайства, жертвою яких часто ставав він сам, бійки й дуелі; послідовні вступи на військову службу й дезертирства, зв’язки з проституцією, азартними іграми, кишеньковими крадіжками, а незабаром — із великим бандитизмом. Однак майже міфічне значення, якого він набув в очах сучасників, ґрунтувалося не на цьому, можливо прикрашеному, минулому. І навіть не на тому, що вперше в історії колишній каторжник — виправлений або просто

куплений — став начальником поліції. Воно ґрунтувалося радше на тому, що в його постаті делінквентність наочно набула двозначного статусу об’єкта та інструмента поліцейського апарату, який діяв водночас проти неї й разом із нею. Відок позначає мить, коли делінквентність, відокремлена від інших незаконностей, була захоплена владою й обернена проти самої себе. Саме тоді відбулося безпосереднє інституційне зчеплення поліції з делінквентністю — тривожна мить, коли злочинність стала одним із механізмів влади. Давніші часи переслідувала постать короля-монстра — джерела всякого правосуддя, але водночас заплямованого злочином. Тепер з’явився інший страх: страх перед темним, таємним порозумінням між тими, хто забезпечує виконання закону, і тими, хто його порушує. Шекспірівська доба, коли суверенність і мерзенність зустрічалися в одному персонажі, минула; невдовзі мала розпочатися повсякденна мелодрама поліцейської влади й тих співучастей, які злочин встановлює з владою.

Навпроти Відока стояв його сучасник Ласенер. Його присутність, назавжди забезпечена в раю естетів злочину, досить дивовижна. Попри всю добру волю й завзяття новонаверненого, він спромігся вчинити — та ще й із винятковою невправністю — лише кілька незначних злочинів. Його настільки сильно підозрювали в роботі на поліцію, що адміністрації довелося захищати його від інших в’язнів, які намагалися його вбити; це звинувачення згодом прямо повторив Canler (15). А перед стратою саме модне товариство Парижа Луї-Філіппа влаштувало йому свято, порівняно з яким чимало пізніших літературних “воскресінь” були лише академічною даниною. Його слава нічим не завдячувала ні масштабові злочинів, ні мистецтву їх задуму; дивувала саме їхня незграбність. Натомість вона багато завдячувала видимій грі між незаконністю та делінквентністю — у тому, що він робив і що говорив. Шахрайство, дезертирство, дрібні крадіжки, ув’язнення, відновлення знайомств, зав’язаних у в’язниці, взаємний шантаж, рецидив і, нарешті, невдала спроба вбивства — Ласенер є типовим “делінквентом”. Але він ніс із собою, принаймні потенційно, горизонт незаконностей, які ще зовсім недавно становили загрозу: цей розорений, добре освічений дрібний буржуа поколінням раніше був би революціонером, якобінцем, царевбивцею. [92] Якби він був сучасником Робесп’єра, його відкидання закону набуло б безпосередньо політичної форми. Народжений 1800 року, приблизно водночас із Жульєном Сорелем Стендаля, він у своєму характері зберіг слід цих можливостей; однак вони набули форми крадіжки, убивства й доносу. Усі ці можливості перетворилися на незначну делінквентність — у цьому сенсі Ласенер є заспокійливою постаттю. І якщо вони знову з’являються, то лише в його теоретичних міркуваннях про злочин. У мить смерті Ласенер утілював тріумф делінквентності над незаконністю; точніше — постать незаконності, яку, з одного боку, стягнули до рівня делінквентності, а з іншого — перемістили до естетики злочину, тобто

до мистецтва привілейованих класів. Між Ласенером і Відоком існує симетрія. У той самий період Відок дав змогу замкнути делінквентність на собі, конституювавши її як закрите, доступне спостереженню середовище, і перемістивши до поліцейських технік цілу делінквентну практику, що ставала законною незаконністю влади. Паризька буржуазія влаштовувала Ласенерові бенкети; його камеру відкрили для знаменитих відвідувачів; останні дні його життя засипали похвалами — його, чиєї смерті плебейські товариші по ув'язненню зажадали раніше за суддів і який у суді зробив усе, щоб відправити свого спільника Франсуа на ешафот. Усе це мало причину: святкували символічну постать незаконності, втриманої в межах делінквентності й перетвореної на дискурс, тобто двічі знешкодженої. Буржуазія винайшла для себе нову насолоду, якої й досі далеко не позбулася. Не слід забувати, що гучна смерть Ласенера змогла приглушити відлуння замаху Фієскі на Луї-Філіппа. Фієскі, один із останніх царевбивць, представляв протилежну постать: дрібну злочинність, що вела до політичного насильства. Не слід забувати й того, що це сталося за кілька місяців до відправлення останньої колони каторжників і скандальних демонстрацій, які її супроводжували. Ці два свята історично наклалися одне на одне; до того ж Франсуа, спільник Ласенера, був одним із найвідоміших персонажів колони 19 липня. [93] Одне продовжувало стародавні ритуали публічної страти, ризикуючи знову активізувати довкола злочинців народні незаконності. Його належало заборонити, бо злочинець відтепер не повинен був займати жодного простору, крім призначеного делінквентності. Друге започатковувало теоретичну гру з незаконністю привілейованих; точніше, воно позначило мить, коли політичні й економічні незаконності, реально практиковані буржуазією, почали дублюватися в теоретичній та естетичній репрезентації — у "метафізиці злочину", вислові, який часто пов'язували з Ласенером. Французький переклад праці Де Квінсі *Murder Considered as One of the Fine Arts* було опубліковано 1849 року.

Це виробництво делінквентності та її використання карним апаратом слід сприймати такими, якими вони є: не як результати, здобуті раз і назавжди, а як тактики, що змінюються залежно від того, наскільки точно досягають мети. Розрив між делінквентністю та іншими незаконностями, обертання делінквентності проти них, колонізація її панівною незаконністю — усе це чітко виявляється у функціонуванні системи "поліція-в'язниця". Проте ці процеси завжди натикалися на опір, породжували боротьбу й викликали реакцію. Звести бар'єр, який відокремив би делінквентів від усіх нижчих верств населення, з яких вони вийшли й з якими залишалися пов'язаними, було важко — особливо, без сумніву, у міському середовищі. [94] Це було тривале й виснажливе починання. Воно передбачало застосування загальних принципів "моралізації" бідніших класів, що в інших сферах мала таке

вирішальне економічне й політичне значення: засвоєння того, що можна назвати “елементарним легалізмом”, необхідним відтоді, як звичай замінила система кодексу; вивчення основних правил власності та ощадливості; привчання до покірності в праці, до постійності місця проживання й родини тощо. Для підтримання ворожості бідніших класів до делінквентів застосовували й специфічніші методи: колишніх засуджених використовували як інформаторів, поліцейських шпигунів, штрейкбрехерів і найманих головорізів. Систематично змішували загальнокримінальні правопорушення з порушеннями суворого законодавства про *livret* — робітничу книжку, — страйки, коаліції та асоціації, [95] яким робітники вимагали політичного статусу. Робітничі виступи регулярно звинувачували в тому, що ними керують — або принаймні маніпулюють — звичайні злочинці (див., наприклад, Monfalcon, 142). Вироки робітникам часто були суворішими, ніж злодіям (див. *L’Atelier*, жовтень 1840 року, або *La Fraternité*, липень-серпень 1847 року). У в’язницях ці дві категорії засуджених змішували, надаючи переваги загальнокримінальним правопорушникам, тоді як засуджені журналісти й політичні діячі зазвичай мали право на окремий режим. Одне слово, ціла тактика змішування мала підтримувати постійний стан конфлікту.

До цього додавалася терпляча спроба нав’язати повсякденному сприйняттю делінквентів дуже специфічну сітку: представляти їх як близьких, усюдисущих і таких, кого всюди треба боятися. Саме цю функцію виконувала кримінальна хроніка — *fait divers*, — що заполонила частину преси й почала видавати власні газети. [96] Кримінальна хроніка своєю щоденною повторюваністю робить прийнятною систему судового та поліцейського контролю, яка розчленовує суспільство. День у день вона розповідає про своєрідну внутрішню битву з безликим ворогом; у цій війні вона є щоденним бюлетенем тривоги або перемоги. Здавалося б, протилежну роль узяв на себе кримінальний роман, який почав розвиватися в дешевих листках і масовій літературі. Передусім він мав показати, що делінквент належить до зовсім іншого світу, не пов’язаного зі знайомим повсякденним життям. Спочатку ця чужість була чужістю соціального дна (*Les Mystères de Paris*, *Rocambole*), потім — божевілля, особливо в другій половині століття, і нарешті — злочину у вищому світі (Арсен Люпен). Поєднання кримінальної хроніки й детективного роману вже понад сто років виробляє величезну масу “історій про злочини”, у яких делінквентність постає водночас дуже близькою й цілком чужою: постійною загрозою повсякденному життю, але надзвичайно віддаленою за своїм походженням і мотивами; звичайною і водночас екзотичною за середовищем, у якому розгортається. Завдяки значенню, якого їй надають, і надміру дискурсу довкола неї окреслюється межа, що, звеличуючи делінквентність, водночас відокремлює її. У такій

грізній делінквентності, що приходить із настільки чужого краю, яка незаконність могла б упізнати саму себе?..

Ця множинна тактика дала наслідки. Про це свідчить кампанія робітничої преси проти праці ув'язнених; [97] проти "комфорту в'язниць" і за доручення в'язням найважчої та найнебезпечнішої роботи; проти надмірного інтересу філантропів до делінквентів; проти літератури, що звеличує злочин. [98] Про це свідчить і загальна недовіра всього робітничого руху до колишніх загальнокримінальних засуджених. "На світанку XX століття, — пише Мішель Перро, — оточена зневагою, найвищою зі стін, в'язниця остаточно замкнулася над непопулярним народом" (Perrot).

Однак не можна сказати, що ця тактика перемогла або спричинила цілковитий розрив між делінквентами й нижчими класами. Відносини бідніших класів із незаконністю, взаємне розташування пролетаріату й міського плебсу ще належить дослідити. Але одне безсумнівне: у робітничих рухах 1830–1850-х років делінквентність і репресія розглядалися як важлива проблема. Ворожість до делінквентів, безперечно, існувала, але водночас точилася боротьба довкола самої карності. Робітничі газети часто пропонували політичний аналіз злочинності, який пункт за пунктом суперечив звичному для філантропів описові: бідність — розпуста — лінощі — пияцтво — порок — крадіжка — злочин. Джерело делінквентності вони вбачали не в окремому злочинцеві — він був лише приводом або першою жертвою, — а в суспільстві: "Людина, яка вас убиває, не вільна не вбивати вас. Відповідальне суспільство, або, точніше, погана організація суспільства" (*L'Humanitaire*, серпень 1841 року). Або тому, що суспільство не здатне задовольнити основні потреби людини, або тому, що воно руйнує чи стирає в ній можливості, прагнення й потреби, які згодом прориваються у злочині: "Погане виховання, невикористані здібності й сили, розум і серце, розчавлені примусовою працею в надто ранньому віці" (*La Fraternité*, листопад 1845 року). Але ця злочинність нужди або придушення — завдяки увазі, яку до неї привертають, і осуду, яким її оточують, — приховує іншу злочинність, що іноді є її причиною й завжди її продовженням. Це делінквентність згори — скандальний приклад, джерело злиднів і принцип бунту для бідних. "Поки злидні всіюють ваші вулиці трупами й наповнюють ваші в'язниці злодіями та вбивцями, де перебувають шахраї світського товариства?.. Найрозбещувальніші приклади, найогидніший цинізм, найбезсоромніше пограбування… Хіба ви не боїтеся, що бідняк, посаджений на лаву підсудних за те, що вихопив шматок хліба з прилавка пекаря, одного дня розлютиться настільки, що камінь за каменем розбере Біржу — дике лігво, де безкарно крадуть державну скарбницю й родинні статки?" (*La Ruche populaire*, листопад 1842 року). Однак закони терплять цю делінквентність багатства, а коли вона все-таки потрапляє до суду, може розраховувати на поблажливість суддів і стриманість

преси. [99] Звідси думка, що кримінальні процеси можуть ставати нагодою для політичної дискусії; що суперечливі судові справи або переслідування робітників треба використовувати для викриття загального функціонування карного правосуддя: “Суди вже не є, як колись, місцем виставляння напоказ злиднів і ран нашого часу, своєрідним тавруванням, де сумних жертв нашого суспільного безладу показують одну поруч з одною; це арена, на якій лунають крики борців” (*La Fraternité*, листопад 1841 року). Звідси й думка, що політичні в’язні, які, подібно до делінквентів, мають безпосередній досвід карної системи, але, на відміну від них, можуть бути почутими, зобов’язані стати речниками всіх ув’язнених. Їхнє завдання — просвітити “доброго французького буржуа, який ніколи не знав покарань і довідувався про них лише з пишномовних обвинувальних промов прокурора” (*Almanach populaire de la France*, 1839, 50).

У цьому переоцінюванні карного правосуддя й межі, яку воно старанно проводить довкола делінквентності, особливо характерною є тактика того, що можна було б назвати “контрхронікою” — *counter-fait divers*. Робітничі газети перевертали спосіб використання злочинів і судових процесів у виданнях на кшталт *Gazette des tribunaux*, які “обжираються кров’ю”, “живляться в’язницею” й щодня подають “репертуар мелодрами” (*Pauvre Jacques*, 1-й рік, № 3). Контрхроніка систематично наголошувала на фактах делінквентності в буржуазному середовищі, показуючи, що саме цей клас уражений “фізичним виродженням” і “моральним занепадом”. Замість розповідей про злочини звичайних людей вона описувала злидні, в які їх занурюють експлуататори, буквально морячи голодом і вбиваючи; [100] у кримінальних процесах над робітниками вона вказувала, яку частку відповідальності треба покласти на роботодавців і на суспільство загалом. Одне слово, докладалися цілі зусилля, щоб перевернути монотонний дискурс про злочин, який прагнув водночас ізолювати його як потворність і зобразити справою найбіднішого класу.

У цій антикарній полеміці фур’єристи, без сумніву, пішли далі за всіх інших. Можливо, саме вони першими розробили політичну теорію, яка водночас надавала злочинові позитивної цінності. На їхню думку, злочин є результатом “цивілізації”, але саме тому він є також зброєю проти неї. Він несе в собі певну постать і майбутнє. “Суспільний лад, над яким тяжіє фатальність його репресивного принципу, і далі вбиває — руками ката або через в’язниці — тих, чия природна міць відкидає або зневажає його приписи; тих, хто надто сильний, щоб залишатися замкненим у його тісних пелюшках, розриває їх і шматує; людей, які не бажають залишатися дітьми” (*La Phalange*, 10 січня 1837 року). Отже, не існує злочинної природи; існує гра сил, яка залежно від класу, до якого належать індивіди, [101] приведе їх або до влади, або до в’язниці. Якби сучасні магістрати народилися бідними, вони, без сумніву, опинилися б на каторзі; а каторжники, якби народилися в заможних

родинах, “головували б у судах і вершили правосуддя” (*La Phalange*, 1 грудня 1838 року). У своїй основі існування злочину виявляє “щасливу неприборканість людської природи”. У ньому слід бачити не стільки слабкість чи хворобу, скільки енергію, що знову оживає, — “вибух протесту в ім’я людської індивідуальності”; саме цим, без сумніву, пояснюється його дивна привабливість. “Без злочину, який пробуджує в нас безліч заціпенілих почуттів і напівзгаслих пристрастей, ми ще довше залишалися б у безладі й безсиллі” (*La Phalange*, 10 січня 1837 року). Отже, злочин, можливо, становить політичний інструмент, який може виявитися таким самим цінним для визволення нашого суспільства, яким він був для емансипації чорношкірих; та й чи відбудеться таке визволення без нього? “Отрута, підпали, а іноді й повстання свідчать про жахливі злидні суспільного становища” (*La Phalange*, 10 січня 1837 року). А що ж ув’язнені — “найнещасніша й найбільш пригноблена частина людства”? *La Phalange* часом поділяла сучасну їй естетику злочину, але заради зовсім іншої справи.

Звідси — таке використання кримінальної хроніки, що мало не лише обернути звинувачення в аморальності проти супротивника, а й виявити гру протилежних сил. *La Phalange* аналізувала карні справи як протистояння, закодоване “цивілізацією”; великі злочини — не як потворності, а як неминуче повернення й повстання придушеного; [102] дрібні незаконності — не як необхідну периферію суспільства, а як глухий гуркіт із середини поля битви.

Примітки

[91] Численні свідчення опору юристів участі в такому функціонуванні існують уже від доби Реставрації, що доводить: це аж ніяк не нове явище. Особливі проблеми породжувала ліквідація — або, точніше, повторне використання — наполеонівської поліції. Але труднощі тривали й надалі. Див. першу промову Belleyme після його призначення 1825 року, у якій він намагався відмежуватися від попередників: “Перед нами відкриті законні шляхи… Вихована школою права, навчені школою настільки гідної магістратури… ми є помічниками правосуддя…” (Belleyme). Див. також дуже цікаву брошуру Molène *De la liberté*.

[92] Про погляди сучасників на Ласенера див. досьє, укладене M. Lebailly у його виданні *Mémoires* Ласенера, 1968, 297–304.

[93] Коло 1835–1836 років: Фієскі, до якого застосували покарання, спільне для батьковбивць і царевбивць, був однією з причин, через які батьковбивцю Рів’єра засудили до смерті попри його записку, дивовижність якої, без сумніву, приглушили блиск Ласенера, його процесу та його творів. Їх, після певної цензури, опублікували завдяки начальникові Сюрте на початку 1836 року — за кілька місяців до того, як його спільник Франсуа разом із колоною каторжників, що прямувала до Бреста, влаштував одне з останніх великих циркових видовищ

злочину. Коло незаконностей і делінквентностей, коло дискурсу злочину й дискурсу про злочин.

[94] Наприкінці XVIII століття Colquhoun дав певне уявлення про складність цього завдання для такого міста, як Лондон (Colquhoun, 27–29; 293–294).

[95] “Жоден інший клас не підлягає нагляду такого роду; він здійснюється майже так само, як нагляд за звільненими в’язнями; здається, він зараховує робітників до категорії, яку нині називають небезпечним класом суспільства” (*L’Atelier*, 5-й рік, № 6, березень 1845 року).

[96] Крім *Gazette des tribunaux* і *Courrier des tribunaux*, існував також *Journal des concierges*.

[97] Див. *L’Atelier*, червень 1844 року: петиція до Паризької палати з вимогою доручати в’язням “нездорову й небезпечну працю”. У квітні 1845 року газети повідомляли про випадок у Бретані, де велика кількість військових засуджених померла від гарячки під час спорудження каналу. Чому в листопаді 1845 року в’язнів не змушували працювати з ртуттю або свинцевими білилами?.. Див. також *Démocratie politique* за 1844–1845 роки.

[98] У листопаді 1843 року *L’Atelier* виступила проти *Mystères de Paris*, бо там делінквентів показували в надто привабливому світлі, наголошували на їхній мальовничості й лексиці та надмірно підкреслювали фатальний характер схильності до злочину. Подібні напади на театр можна знайти в *La Ruche populaire*.

[99] Див. *La Ruche populaire*, грудень 1839 року: Vinçard відповідав на статтю Бальзака, опубліковану в *Le Siècle*. Бальзак писав, що звинувачення в крадіжці треба висувати обережно й розсудливо, коли йдеться про багату людину, найменша нечесність якої відразу стає відомою: “Скажіть, пане, поклавши руку на серце, хіба щодня не відбувається протилежне? Хіба велике багатство й високе становище в суспільстві не дають тисячі рішень, тисячі способів зам’яти якусь прикру справу?”

[100] У *La Fraternité* за березень 1847 року обговорювалася справа Drouillard і згадувалися крадіжки в морській адміністрації Рошфора. У червні 1847 року вийшла стаття про процес Boulmy та справу Cubière-Pellaprat, а в липні-серпні 1847 року — про справу Benier-Lagrange-Jussieu, пов’язану з привласненням державних коштів.

[101] “Легалізована проституція, безпосередня матеріальна крадіжка, квартирна крадіжка, убивство, бандитизм — для нижчих класів; тоді як вправне привласнення, непряма й витончена крадіжка, майстерна експлуатація людської худоби, ретельно сплановані й блискуче виконані

зради, трансцендентні шахрайські оборудки — одне слово, всі справді елегантні пороки й прибуткові злочини, які закон надто ввічливий, щоб переривати, — залишаються монополією вищих класів” (1 грудня 1838 року).

[102] Див., наприклад, що *La Phalange* писала про Delacollonge або Elira-bide 1 серпня 1836 року та 2 жовтня 1840 року.

Після Відока й Ласенера слід представити третю постать. Вона з’явилася лише на мить; її відомість тривала ледве один день. Це була лише скороминуща постать дрібних незаконностей: тринадцятирічна дитина без дому й родини, звинувачена у волоцюзтві, яку дворічне покарання, без сумніву, надовго ввело б у коло делінквентності. Вона, напевно, зникла б без сліду, якби дискурсові закону, що робив її делінквентом — більше в ім’я дисциплін, ніж відповідно до положень кодексу, — не протиставила дискурс незаконності, яка залишалася непокірною цим примусам і систематично двозначно показувала недисциплінованість водночас як безладний порядок суспільства і як утвердження невідчужуваних прав. Усі незаконності, які суд визначав як правопорушення, обвинувачений переосмислював як вияви живої сили: відсутність дому — як волоцюзтво, відсутність хазяїна — як незалежність, відсутність роботи — як свободу, відсутність розкладу — як повноту днів і ночей. Це зіткнення незаконності із системою “дисципліна-карність-делінквентність” сучасники — або, точніше, журналіст, який випадково став його свідком, — сприйняли як комічний ефект кримінального закону, що зчепився з дрібними подробицями недисциплінованості. І це було слушно: сама справа й вирок, який за нею настав, торкалися осердя проблеми законного покарання в XIX столітті. Іронія, з якою суддя намагався огорнути недисциплінованість величчю закону, та зухвалість, з якою обвинувачений знову вписував її до переліку основоположних прав, утворюють взірцеву для карності сцену.

Саме в цьому, без сумніву, полягає цінність звіту, опублікованого в *Gazette des tribunaux* у серпні 1840 року:

“Суддя: Треба спати вдома.

Беасс: А в мене є дім?

— Ви постійно волоцюжите.

— Я працюю, щоб заробити собі на життя.

— Яке ваше заняття?

— Моє заняття? Та в мене їх щонайменше тридцять шість; я ні на кого не працюю. Уже давно працюю сам на себе. Маю денні заняття і нічні. Удень, наприклад, безкоштовно роздаю листівки всім перехожим; біжу

за диліжансами, коли вони прибувають, і ношу пасажирам багаж; роблю перевороти колесом на авеню де Нейї; уночі є вистави: відчиняю дверцята карет, продаю контрамарки. Справ у мене вистачає.

— Було б краще влаштувати вас учнем у порядний дім, щоб ви опанували ремесло.

— О, порядний дім, учнівство — надто багато клопоту. Та й буржуа… завжди бурчать, жодної свободи.

— Хіба ваш батько не хоче забрати вас до себе?

— Немає в мене батька.

— А мати?

— І матері немає, ні рідні, ні друзів; вільний і незалежний”.

Почувши вирок — два роки у виправній колонії, — Беасс “скорчив незадоволену гримасу, а потім, повернувши собі добрий настрій, зауважив: ‘Два роки — це ж лише двадцять чотири місяці. Ну то ходімо’”.

Саме цю сцену підхопила *La Phalange*. Важливість, якої газета їй надала, надзвичайно повільний і ретельний аналіз показують, що фур’єристи побачили в такій повсякденній справі гру фундаментальних сил. З одного боку — силу “цивілізації”, представлену суддею, “живою законністю, духом і літерою закону”. Вона мала власну систему примусу, яка нібито була кодексом, але насправді була дисципліною. Потрібне було місце, визначене розташування, обов’язкове включення: “Спати треба вдома, сказав суддя, бо для нього все справді повинно мати дім, якесь житло — пишне чи жалюгідне; його завдання не в тому, щоб дати людині житло, а в тому, щоб змусити кожного в ньому жити”. Крім того, кожен повинен мати становище, упізнавану ідентичність, раз і назавжди закріплену індивідуальність: “Яке ваше становище? Це питання є найпростішим виразом усталеного суспільного порядку; таке волоцюзтво викликає в нього відразу, тривожить його; треба мати стале, безперервне, тривале становище, думати про майбутнє, про забезпечене майбутнє, щоб заспокоїти суспільство перед будь-якими зазіханнями”. Нарешті, слід мати хазяїна, бути захопленим і розміщеним усередині ієрархії; людина існує лише тоді, коли закріплена у визначених відносинах панування: “На кого ви працюєте? Тобто, оскільки ви не хазяїн, мусите бути слугою, яким би не було ваше становище; тут не йдеться про те, чи задовільні ви як індивід; ідеться про порядок, який треба підтримувати”.

Дисципліні, що промовляє від імені закону, протистоїть незаконність, яка проголошує себе правом; розрив спричиняє радше недисциплінованість, ніж кримінальне правопорушення.

Недисциплінованість мови: неправильна граматика й тон відповідей “указують на насильницький розрив між обвинуваченим і суспільством, яке звертається до нього правильними словами через суддю”. Недисциплінованість природної, безпосередньої свободи: “Він добре знає, що учень і робітник є рабами й що рабство сумне… Він добре знає, що вже не матиме цієї свободи, цієї потреби в русі, яка ним володіє, якщо житиме звичайним упорядкованим життям… Він віддає перевагу свободі; що йому до того, що інші бачать у ній безлад? Це свобода, тобто найспонтанніший розвиток його індивідуальності, дикий розвиток — а отже, грубий і обмежений, але природний, інстинктивний розвиток”. Недисциплінованість у родинних стосунках; байдуже, чи цю загублену дитину покинули, чи вона сама добровільно звільнилася, бо “вона не змогла б витримати рабства виховання ні в батьківському домі, ні в чужих людей”. І крізь усі ці дрібні дисципліни зрештою відкидається “цивілізація” в цілому й виринає “дикість”: “Це праця, це лінощі, це безтурботність, це розпуста; це все, крім порядку; якщо не зважати на відмінності занять і розваг, це життя дикуна, який живе одним днем і не має завтра” (*La Phalange*, 15 серпня 1840 року).

Безперечно, аналізи *La Phalange* не можна вважати репрезентативними для дискусій про злочин і карність, що точилися тоді в робітничій пресі. Проте вони належали до контексту цієї полеміки. Уроки *La Phalange* не були цілком утрачені. Вони відлунювали в другій половині XIX століття, коли анархісти, обравши точкою атаки каральний апарат, поставили політичну проблему делінквентності; коли гадали, що розпізнають у ній найвойовничіше заперечення закону; коли намагалися не стільки героїзувати бунт делінквентів, скільки вивільнити делінквентність із буржуазної законності й незаконності, що її колонізували; коли прагнули відновити або створити політичну єдність народних незаконностей.

3. Карцеральне

Якби мені треба було визначити дату завершення формування карцеральної системи, я обрав би не 1810 рік і Кримінальний кодекс, і навіть не 1844 рік, коли було ухвалено закон, що встановив принцип камерного ув’язнення. Можливо, я не обрав би й 1838 рік, коли вийшли книжки про реформу в’язниць Шарля Люкаса, Моро-Крістофа та Фоше. Я обрав би 22 січня 1840 року — день офіційного відкриття Меттре. Або, ще краще, той славетний, ніким не помічений і не занотований день, коли дитина в Меттре, лежачи при смерті, сказала: “Яка шкода, що я так рано залишаю колонію” (Ducpétiaux, 1852, 383). Це була смерть першого пенітенціарного святого. Безперечно, до нього приєдналося чимало блаженних, якщо вірити колишнім вихованцям виправних колоній, які, вихваляючи нову каральну політику щодо тіла, казали: “Ми воліли побої, але камера нам більше до вподоби”.

Чому Меттре? Тому що це дисциплінарна форма в її крайньому вияві, модель, у якій зосереджені всі примусові технології поведінки. У ній поєдналися “монастир, в’язниця, школа, полк”. Невеликі, суворо ієрархізовані групи, на які поділяли вихованців, водночас наслідували п’ять моделей. Модель родини: кожна група була “родиною”, що складалася з “братів” і двох “старших братів”. Модель армії: кожна родина під проводом начальника поділялася на дві секції, кожна з яких мала заступника командира; кожен вихованець мав номер і навчався основних військових вправ; щодня проводили огляд чистоти, щотижня — огляд одягу, тричі на день — перекличку. Модель майстерні з наглядачами й майстрами, відповідальними за регулярність праці та навчання молодших вихованців. Модель школи: щодня відводили годину або півтори на уроки, які проводили інструктор і заступники начальника. Нарешті, судова модель: щодня в приймальній вершили “правосуддя”. “Найменший акт непокори карається, а найкращий спосіб уникнути серйозних проступків — дуже суворо карати найдрібніші; у Меттре карається навіть непотрібне слово”. Головним покаранням було замикання в камері, бо “ізоляція є найкращим засобом впливу на моральну природу дітей; саме там передусім голос релігії, навіть якщо він ніколи не промовляв до їхніх сердець, знову набуває всієї своєї емоційної сили” (Ducpétiaux, 1852, 377). Уся ця паракарна інституція, створена саме для того, щоб не бути в’язницею, завершувалася камерою, на стінах якої чорними літерами було написано: “Бог бачить тебе”.

Таке нашарування різних моделей дає змогу визначити специфічні риси функції “вишколу”. Начальники та їхні заступники в Меттре мали бути не зовсім суддями, вчителями, майстрами, унтерофіцерами чи “батьками”, а чимось від кожного з них у дуже специфічному способі втручання. У певному сенсі вони були техніками поведінки: інженерами вчинків, ортопедами індивідуальності. Їхнім завданням було виробляти тіла, водночас покірні й здатні. Вони наглядали за дев’ятьма або десятьма годинами щоденної праці — у майстерні чи в полі; керували впорядкованими переміщеннями груп вихованців, фізичними й військовими вправами, ранковим підйомом і вечірнім відбоєм, прогулянками під звуки сурми й свистка; навчали гімнастики; [103] перевіряли чистоту, наглядали за купанням.

Вишкіл супроводжувався постійним спостереженням; із повсякденної поведінки вихованців безперервно накопичували знання, організовані як інструмент безупинного оцінювання: “Після прибуття до колонії дитину піддають своєрідному допитові про її походження, становище родини, правопорушення, за яке вона постала перед судом, і всі інші проступки, що складають її коротке й часто дуже сумне існування. Ці відомості записують на таблиці, куди послідовно вносять усе, що стосується кожного вихованця, його перебування в колонії та місця, куди його відправляють після виходу” (Ducpétiaux, 1851, 61).

Формування тіла виробляє знання про індивіда; засвоєння технік породжує способи поведінки, а набуття навичок нерозривно пов’язане зі встановленням відносин влади. Виробляються сильні й вправні сільськогосподарські працівники; у самій цій праці, якщо нею технічно керують, виробляються покірні суб’єкти й накопичується надійний корпус знань про них. Дисциплінарна техніка, застосована до тіла, мала подвійний результат: “душу”, яку можна пізнавати, і підпорядкування, яке треба підтримувати. Один наслідок виправдав цю працю вишколу: 1848 року, коли “лихоманка революції запалила уяву всіх, коли школи в Анже, Ла-Флеші, Альфорі й навіть пансіони повстали, вихованці Меттре були спокійніші, ніж будь-коли” (Ferrus).

Особлива взірцевість Меттре полягала в тому, що там визнали специфічність цієї операції вишколу. Вона була пов’язана з іншими формами нагляду, на які спиралася: медициною, загальною освітою, релігійним наставництвом. Але її не можна було цілком ототожнити з жодною з них. Не збігалася вона й з адміністрацією у вузькому сенсі. Начальники й заступники начальників “родин”, наглядачі та майстри мали жити в безпосередній близькості до вихованців; їхній одяг був “майже таким самим скромним”, як одяг самих вихованців; вони практично не відходили від них, спостерігаючи вдень і вночі; серед них вони утворювали мережу постійного нагляду.

Щоб навчати самих цих працівників, у колонії було організовано спеціалізовану школу. Головним елементом її програми було підпорядкувати майбутні кадри тому самому навчанню й тим самим примусам, що й вихованців: “Як учнів їх піддавали дисципліні, яку згодом, уже як інструктори, вони самі мали нав’язувати”. Їх навчали мистецтва владних відносин. Це була перша школа чистої дисципліни: “пенітенціарне” було не просто проєктом, що шукав виправдання в “гуманності” або основи в “науці”, а технікою, яку вивчали, передавали й підпорядковували загальним нормам. Практика, що примусом нормалізувала поведінку недисциплінованих або небезпечних, своєю чергою могла бути “нормалізована” через технічне опрацювання й раціональне осмислення. Дисциплінарна техніка стала “дисципліною”, яка також мала власну школу.

Так сталося, що історики наук про людину датують народження наукової психології приблизно цим самим часом: у ті роки Вебер, здається, працював зі своїм маленьким циркулем для вимірювання відчуттів. Те, що відбувалося в Меттре — а раніше чи пізніше й в інших європейських країнах, — очевидно, мало зовсім інший порядок. Це було виникнення або, точніше, інституційне виокремлення, своєрідне хрещення нового типу нагляду — водночас знання і влади — над індивідами, які опиралися дисциплінарній нормалізації. І все-таки у формуванні та розвитку психології поява цих професіоналів дисципліни,

нормальності й підпорядкування, безперечно, позначає початок нового етапу.

Можуть сказати, що кількісне оцінювання сенсорних реакцій принаймні могло спиратися на престиж фізіології, яка щойно виникала, і вже через це заслуговує на місце в історії наук. Але нагляд за нормальністю був міцно вмонтований у медицину або психіатрію, що надавали йому певної “науковості”; його підтримував судовий апарат, який прямо або опосередковано забезпечував йому юридичне виправдання. Під захистом цих двох могутніх покровителів — і водночас діючи як ланка або місце обміну між ними — ретельно розроблена техніка нагляду за нормами продовжувала розвиватися аж до наших днів. Від часу заснування невеликої школи в Меттре специфічні інституційні опори цих методів примножилися; їхні апарати зросли кількісно й розширили сферу дії; побільшало допоміжних служб — у лікарнях, школах, державних установах і приватних підприємствах; примножилися їхні агенти, зросли їхня влада й технічна кваліфікація. Техніки недисциплінованості заснували цілу родину. У нормалізації влади нормалізації, в упорядкуванні влади-знання над індивідами Меттре та його школа позначили нову епоху.

Але чому саме цю мить слід обрати за точку виникнення мистецтва карати, яке більшою чи меншою мірою досі залишається нашим? Саме тому, що такий вибір дещо “несправедливий”. Тому що він розміщує “кінець” процесу в нижніх шарах кримінального права. Меттре було в’язницею, але не цілком: в’язницею — бо там утримували молодих делінквентів, засуджених судами; і водночас чимось іншим — бо там перебували також неповнолітні, яких обвинувачували, але виправдовували на підставі статті 66 кодексу, та вихованці, яких, як у XVIII столітті, утримували замість батьківського виправлення. Меттре як каральна модель міститься на межі карності у вузькому сенсі. Це була найвідоміша з цілої низки інституцій, які далеко за межами кримінального права утворили те, що можна назвати карцеральним архіпелагом.

Загальні принципи, великі кодекси й подальше законодавство, здавалося б, висловлювалися цілком ясно: жодного ув’язнення “поза законом”, жодного тримання під вартою, не призначеного компетентною судовою інстанцією, жодних колишніх свавільних і водночас повсюдних замикань. Проте від самого принципу позакарного ув’язнення насправді ніколи не відмовлялися. Цілого окремого дослідження потребують дебати, що точилися під час Революції навколо сімейних судів, батьківського виправлення та права батьків замикати своїх дітей. І якщо апарат великої класичної форми замикання частково — лише частково — розібрали, його дуже скоро знову активували, перебудували й розвинули в певних напрямках.

Та ще важливішим було те, що за посередництва в’язниці його гомогенізували, з одного боку, із законними покараннями, а з іншого — з дисциплінарними механізмами. Межі між замиканням, судовим покаранням та інституціями дисципліни, уже розмиті в класичну добу, дедалі більше зникали й утворювали великий карцеральний континуум. Він поширював пенітенціарні техніки на найбезневинніші дисципліни, переносив дисциплінарні норми до самого серця карної системи й нависав загрозою делінквентності над найменшою незаконністю, найдрібнішою нерегулярністю, відхиленням або аномалією. Тонка й поступово градуйована карцеральна сітка — зі щільними інституціями, але також із відокремленими й розсіяними методами — перебрала на себе свавільне, повсюдне й погано інтегроване замикання класичної доби.

Я не намагатимуся тут відтворити всю мережу, яка спершу сформувалася безпосередньо довкола в’язниці, а потім поширювалася дедалі далі. Проте кілька згадок і дат дадуть певне уявлення про широту й ранній характер цього явища.

У *maisons centrales* існували сільськогосподарські відділення: першим прикладом був Гайон 1824 року, згодом з’явилися Фонтевро, Ле-Дуар і Ле-Булар. Існували колонії для бідних, покинутих дітей-волоцюг — Пті-Бур від 1840 року, Остальд від 1842-го. Існували притулки для молодих правопорушниць, які “відсахувалися від думки про вступ на шлях розпусти”, для “бідних невинних дівчат, яких аморальність матерів піддала передчасній зіпсованості”, або для бідних дівчат, знайдених біля дверей лікарень і нічліжних будинків. Закон 1850 року передбачав карні колонії: до них мали відправляти виправданих або засуджених неповнолітніх, щоб вони “виховувалися спільно, під суворою дисципліною, навчалися сільськогосподарської праці та головних пов’язаних із нею ремесел”. Згодом до них мали приєднатися неповнолітні, засуджені до довічних каторжних робіт, а також “порочні й непокірні вихованці служби громадської опіки” (про всі ці інституції див. Gaillac, 99–107).

Якщо рухатися ще далі від карності у вузькому сенсі, карцеральні кола розширюються, форма в’язниці поволі слабшає й нарешті цілком зникає. Тут були інституції для покинутих або нужденних дітей, сиротинці — як-от Нойгоф або Меніль-Фірмен, — заклади для учнів — як Вифлеєм у Реймсі або Нансійський дім. Ще далі — фабрики-монастирі, як-от Ла-Соважер, Тарар і Жюжюр’є, куди робітниці потрапляли приблизно у тринадцятирічному віці, роками жили замкнено й могли виходити лише під наглядом; замість заробітної плати вони отримували відкладену виплату, яку могли збільшувати премії за старанність і добру поведінку та якою вони мали право скористатися лише після виходу.

А ще далі існувала ціла низка механізмів, які не приймали “щільної” моделі в’язниці, але застосовували деякі карцеральні методи: благодійні товариства, асоціації морального вдосконалення, організації, що надавали допомогу й водночас здійснювали нагляд, робітничі селища та гуртожитки — найпримітивніші з них іще зберігали надто виразні сліди пенітенціарної системи. [104] І нарешті, ця велика карцеральна мережа охоплює всі дисциплінарні механізми, що функціонують у суспільстві.

Примітки

[103] “Усе, що допомагає втомити тіло, допомагає вигнати погані думки; тому дбають, щоб ігри складалися з енергійних вправ. Уночі вони засинають тієї самої миті, щойно торкаються подушки” (Ducpétiaux, 1854, 375–376).

[104] Див., наприклад, опис робітничого житла, збудованого в Ліллі в середині XIX століття: “Чистота — веління дня, осердя правил. Суворі приписи забороняють галас, пияцтво й усілякі безлади. Серйозний проступок карається виселенням. Повернувшись до регулярних звичок порядку й ощадливості, робітники більше не покидають майстерень у понеділок… За дітьми краще наглядають, і вони більше не спричиняють скандалів… За догляд за житлом, добру поведінку й відданість дають нагороди, за які щороку змагається багато претендентів” (Houzé de l’Aulnay, 13–15).

Ми бачили, що в карному правосудді в’язниця перетворила каральну процедуру на пенітенціарну техніку; карцеральний архіпелаг переніс цю техніку з карної інституції на все суспільне тіло. Це мало кілька важливих наслідків.

1. Цей величезний механізм установив повільну, безперервну й майже непомітну градацію, завдяки якій можна було природно перейти від безладу до правопорушення і, у зворотному напрямку, — від переступу закону до незначного відхилення від правила, середнього показника, вимоги або норми. У класичну добу, попри певне спільне відсилання до правопорушення взагалі, [105] порядок злочину, порядок гріха й порядок поганої поведінки залишалися відокремленими, оскільки залежали від різних критеріїв і різних інстанцій — суду, покаяння та замикання. Натомість ув’язнення з його механізмами нагляду й покарання діяло за принципом відносної безперервності.

Насамперед ішлося про безперервність самих інституцій, пов’язаних одна з одною: громадська опіка — із сиротинцем, виправним закладом, пенітенціарною установою, дисциплінарним батальйоном і в’язницею; школа — із благодійним товариством, майстернею, богадільнею та пенітенціарним монастирем; робітниче селище — з лікарнею і в’язницею. Ішлося також про безперервність каральних критеріїв і механізмів, які, відштовхуючись від простого відхилення, поступово

посилювали правила й збільшували покарання. І нарешті — про безперервну градацію усталених, спеціалізованих і компетентних інстанцій, водночас у порядку знання й у порядку влади: не вдаючись до сваволі, а суворо дотримуючись приписів, вони за допомогою спостереження та оцінювання ієрархізували, розрізняли, судили, карали й поступово переходили від виправлення нерегулярностей до покарання злочину.

«Карцеральне» у своїх численних розсіяних або щільних формах, у своїх інституціях нагляду чи примусу, непомітного спостереження й наполегливого тиску забезпечувало сполучення покарань за якістю та кількістю. Воно з’єднувало в послідовність або розміщувало за тонкими поділами малі й тяжкі покарання, м’які й суворі способи поводження, погані оцінки й легкі вироки. «Ти закінчиш на каторжному судні», — ніби промовляє найменший акт недисциплінованості; а найсуворіша в’язниця каже засудженому довічно: «Я зауважу найменшу нерегулярність у твоїй поведінці».

Загальність каральної функції, яку XVIII століття шукало в «ідеологічній» техніці уявлень і знаків, тепер спиралася на розширену матеріальну основу — складну, розпорошену, але узгоджену сукупність різних карцеральних механізмів. Унаслідок цього між найменшою нерегулярністю й найтяжчим злочином почала циркулювати певна смислова загальність. Нею вже було не правопорушення і не напад на спільний інтерес, а відхилення від норми, аномалія; саме вона переслідувала школу, суд, притулок і в’язницю. У сфері значень вона узагальнила ту саму функцію, яку карцеральне узагальнило у сфері тактики. Місце супротивника суверена посів соціальний ворог, перетворений на девіанта, що ніс у собі множинну небезпеку безладу, злочину й божевілля. Карцеральна мережа незліченними зв’язками поєднала дві довгі й розгалужені серії — каральної та аномального.

2. Карцеральне з його далекосяжними мережами дає змогу вербувати великих «делінквентів». Воно організовує те, що можна назвати «дисциплінарними кар’єрами», у яких через різноманітні виключення й відторгнення запускається цілий процес. У класичну добу на межах або в проміжках суспільства відкривалася невиразна, терпима й небезпечна сфера людей «поза законом» — або принаймні всього того, що вислизало від безпосередньої влади. Це був непевний простір, який правив злочинності за місце навчання й прихисток; там бідність, безробіття, переслідувана невинність, хитрість, боротьба проти сильних, відмова від обов’язків і законів та організована злочинність поєднувалися залежно від випадку й мінливої долі. Це була царина пригод, яку кожен по-своєму населяли Жіль Блаз, Шеппард або Мандрен.

Завдяки дисциплінарним диференціаціям і поділам XIX століття проклало суворі канали, які всередині самої системи тими самими механізмами прищеплювали покірність і виробляли делінквентність. Існувало своєрідне безперервне й примусове дисциплінарне «навчання», у якому було щось від педагогічної програми і щось від професійної мережі. Із нього виникали кар'єри — такі ж надійні й передбачувані, як кар'єри у громадському житті: благодійні товариства, інтернати для учнів, карні колонії, дисциплінарні батальйони, в'язниці, лікарні й богадільні.

Уже на початку XIX століття ці мережі були ретельно прокладені: «Наші доброчинні установи утворюють дивовижно узгоджене ціле, завдяки якому нужденний від колиски до могили жодної миті не залишається без допомоги. Простежте життєвий шлях нещасного: ви побачите, як він народжується серед підкидьків; звідти переходить до ясел, потім до сиротинця; у шість років іде до початкової школи, а згодом — до школи для дорослих. Якщо він не здатний працювати, його вносять до списків благодійних бюро його округу; якщо захворіє, він може вибрати одну з дванадцяти лікарень… Нарешті, коли бідний парижанин доходить до кінця своєї кар'єри, на його старість чекають сім богаділень, і нерідко їхній здоровий режим продовжує його непотрібні дні далеко за межі життя багатої людини» (Moreau de Jonnès, цит. за Touquet).

Карцеральна мережа не кидає тих, кого неможливо асимілювати, до невиразного пекла: зовнішнього простору не існує. Однією рукою вона повертає собі те, що нібито виключає іншою. Вона зберігає все — навіть те, що карає. Вона не бажає марнувати навіть того, що сама вирішила дискваліфікувати. У цьому паноптичному суспільстві, всюдисущим каркасом якого є ув'язнення, делінквент не перебуває поза законом; від самого початку він перебуває в законі, у самому його серці або принаймні серед механізмів, які майже непомітно переводять індивіда від дисципліни до закону, від відхилення до правопорушення.

Якщо в'язниця справді карає делінквентність, то сама делінквентність переважно виробляється в ув'язненні й самим ув'язненням, яке в'язниця зрештою продовжує. В'язниця є лише природним наслідком, лише вищим ступенем ієрархії, вибудуваної крок за кроком. Делінквент — інституційний продукт. Тож немає сенсу дивуватися, що в значній кількості випадків біографія каторжника проходить через усі ті механізми й заклади, мета яких, як заведено вважати, полягає в тому, щоб відвести людину від в'язниці. Не дивно, що в ній знаходять те, що можна назвати ознакою невиправно делінквентного «характеру»: каторжника ретельно виробило дитинство, проведене у виправному закладі, відповідно до силових ліній узагальненої карцеральної системи.

І навпаки, ліризм маргінальності може черпати натхнення в образі людини «поза законом» — великого соціального кочівника, який блукає

на межах покірного й наляканого порядку. Але злочинність народжується не на узбіччях суспільства й не внаслідок послідовних вигнань, а через дедалі щільніші включення, дедалі наполегливіший нагляд і накопичення дисциплінарного примусу. Одне слово, карцеральний архіпелаг у глибинах суспільного тіла забезпечує формування делінквентності на основі дрібних незаконностей, накладання першої на другі та утворення специфікованої злочинності.

3. Та, можливо, найважливішим наслідком карцеральної системи та її поширення далеко за межі законного ув’язнення є те, що їй удається зробити владу карати природною й легітимною — або принаймні знизити поріг терпимості до карності. Вона прагне стерти все, що може здаватися надмірним у здійсненні покарання. Для цього вона протиставляє один одному два регістри, у яких діє: правовий регістр правосуддя та позаправовий регістр дисципліни.

Справді, велика безперервність карцеральної системи, яка проходить крізь закон і його вироки, надає своєрідної юридичної санкції дисциплінарним механізмам, рішенням і судженням, що їх вони виконують. Разом із «формою-в’язницею» всією цією мережею, що охоплює стільки відносно автономних і незалежних «регіональних» інституцій, передається модель самого правосуддя. Правила дисциплінарних закладів можуть відтворювати закон, покарання — наслідувати вироки й кари, нагляд — повторювати поліцейську модель; а над усіма цими численними установами в’язниця, яка щодо них є чистою, нічим не розбавленою й не пом’якшеною формою, надає їм своєрідного офіційного підтвердження.

Карцеральне з його довгою градацією — від каторжного судна або ув’язнення з тяжкою працею до розсіяних незначних обмежень — передає той тип влади, який закон визнає, а правосуддя використовує як свою улюблену зброю. Як дисципліни й влада, що діє в них, могли б здаватися свавільними, коли вони лише приводять у рух механізми самого правосуддя, до того ж нібито для пом’якшення їхньої суворості? Коли, поширюючи їхні наслідки й передаючи їх на кожен рівень, вони дають змогу уникнути всієї сили закону? Карцеральна безперервність і злиття з формою-в’язницею дають змогу юридично оформити або принаймні легітимувати дисциплінарну владу, яка завдяки цьому приховує будь-який елемент надмірності чи зловживання, що може бути їй властивий.

Але, з іншого боку, карцеральна піраміда надає владі призначати законні покарання такого контексту, у якому вона здається вільною від будь-якої надмірності й насильства. У тонкій градації дисциплінарних апаратів і послідовних «вкладень», які вони утворюють, в’язниця аж ніяк не означає вивільнення іншого різновиду влади; вона є лише додатковим ступенем інтенсивності механізму, що безперервно діяв уже

від найперших форм законного покарання. Між найновішою установою «реадаптації», куди людину відправляють, щоб вона уникнула в’язниці, і в’язницею, до якої її доправляють після чітко визначеного правопорушення, різниця є — і повинна бути — майже непомітною.

Тут діє сувора економія, яка прагне зробити особливу владу карати якомога непомітнішою. У ній уже немає нічого, що нагадувало б колишню надмірність суверенної влади, коли та мстилася за посягання на свій авторитет на катованому тілі приреченого на страту. В’язниця продовжує щодо переданих їй людей роботу, розпочату в інших місцях, — роботу, яку все суспільство здійснює над кожним індивідом через незліченні дисциплінарні механізми. За допомогою карцерального континууму влада, що виносить вирок, проникає в усі інші влади, які наглядають, перетворюють, виправляють і вдосконалюють.

Можна навіть сказати, що між ними вже майже немає справжньої відмінності, крім особливо «небезпечного» характеру делінквентів, тяжкості їхніх відхилень від нормальної поведінки та необхідної урочистості ритуалу. Однак за своєю функцією влада карати істотно не відрізняється від влади лікувати або виховувати. Від них і від їхніх менших, скромніших завдань вона отримує легітимацію знизу; та ця легітимація не менш важлива, бо спирається на техніку й раціональність. Карцеральне «натуралізує» юридичну владу карати так само, як «юридизує» технічну владу дисциплінувати.

У такий спосіб воно робить їх однорідними, стирає можливе насильство першої та сваволю другої, послаблює спричинювані ними обома наслідки спротиву, позбавляє сенсу будь-яку надмірність кожної з них і передає від однієї до іншої ті самі розраховані, механічні й непомітні методи. Саме так карцеральне дає змогу здійснити ту велику «економію» влади, формулу якої шукало XVIII століття, коли вперше постала проблема накопичення людей та корисного управління ними.

Діючи на кожному рівні суспільного тіла й безперервно змішуючи мистецтво виправлення з правом карати, універсальність карцерального знижує той поріг, від якого покарання починає здаватися природним і прийнятним. Часто запитують, яким чином до і після Революції право карати отримало нову основу. Безперечно, відповідь треба шукати в теорії договору. Але, можливо, ще важливіше поставити зворотне питання: як людей змусили прийняти владу карати — або, простіше кажучи, як вони, будучи покараними, навчилися це терпіти?

Теорія договору може відповісти на це питання лише фікцією юридичного суб’єкта, який передає іншим владу здійснювати над ним те право, яке він сам має щодо них. Дуже ймовірно, що великий карцеральний континуум, який забезпечує сполучення між владою дисципліни й владою закону та безперервно простягається від найменших примусів до найдовшого карного ув’язнення, був технічним,

реальним і безпосередньо матеріальним відповідником цієї химерної передачі права карати.

Примітки

[105] Злочин прямо визначали деякі юристи, зокрема Muyart de Vouglans (1767, 108; 1780, 3) та Rousseaud de la Combe (1–2).

4. З цією новою економією влади карцеральна система, що є її основним знаряддям, уможливила появу нової форми «закону» — суміші законності й природи, припису й устрою: норми. Це спричинило цілу низку наслідків: внутрішнє зміщення судової влади або принаймні способу її функціонування; дедалі більші труднощі із судженням, ніби суддям було соромно виносити вирок; несамовите бажання суддів судити, оцінювати, діагностувати, розпізнавати нормальне й ненормальне та претендувати на честь лікувати або реабілітувати.

З огляду на це марно покладатися на добру чи погану совість суддів або навіть на їхнє несвідоме. Їхній величезний «апетит до медицини», який постійно виявляється — від звернень до психіатричних експертів до уважності до балачок кримінології, — виражає головний факт: природу здійснюваної ними влади було змінено; на певному рівні вона керується законами, а на іншому, фундаментальнішому, функціонує як нормативна влада. Саме економія влади, яку вони здійснюють, а не їхні сумніви чи гуманізм змушує їх ухвалювати «терапевтичні» вироки й рекомендувати «реабілітаційні» строки ув’язнення.

Та, з іншого боку, що неохочіше судді погоджуються засуджувати лише заради засудження, то ширшою стає діяльність судження — саме в міру поширення нормалізувальної влади. Підтримувана всюдисущістю дисциплінарних механізмів і спираючись на всі карцеральні апарати, вона стала однією з головних функцій нашого суспільства. Судді нормальності присутні всюди. Ми живемо в суспільстві вчителя-судді, лікаря-судді, вихователя-судді, «соціального працівника»-судді; саме на них спирається загальне панування нормативного. І кожен індивід, де б він не перебував, піддає йому своє тіло, жести, поведінку, здібності та досягнення. Карцеральна мережа у своїх щільних або розсіяних формах, зі своїми системами включення, розподілу, нагляду й спостереження, була в сучасному суспільстві головною опорою нормалізувальної влади.

5. Карцеральна тканина суспільства забезпечує водночас реальне захоплення тіла та його постійне спостереження. За своєю природою вона є тим каральним апаратом, який найповніше відповідає новій економії влади, і тим знаряддям формування знання, якого ця економія потребує. Паноптичне функціонування дає їй змогу виконувати цю подвійну роль.

Завдяки методам фіксації, поділу та реєстрації вона стала однією з найпростіших, найгрубіших і водночас найконкретніших — але, можливо, й найнеобхідніших — умов розвитку тієї величезної діяльності іспиту, яка об’єктивувала людську поведінку. Якщо після доби «інквізиційного» правосуддя ми вступили в добу правосуддя «екзаменаційного»; якщо, у ще загальнішому сенсі, метод іспиту зміг так широко поширитися суспільством і частково породити науки про людину, то одним із головних його знарядь була множинність і тісне переплетення різноманітних механізмів ув’язнення.

Я не стверджую, що гуманітарні науки виникли з в’язниці. Але якщо вони змогли сформуватися й спричинити стільки глибоких змін в епістемі, то тому, що їх переносила специфічна й нова модальність влади: певна політика тіла, певний спосіб робити людську множину покірною та корисною. Ця політика вимагала вписування визначених відносин знання у відносини влади; вона потребувала техніки накладання підкорення й об’єктивації та принесла із собою нові процедури індивідуалізації.

Карцеральна мережа утворила один із каркасів тієї влади-знання, яка історично уможливила науки про людину. Пізнавана людина — її душа, індивідуальність, свідомість, поведінка, як би це не називали, — є об’єктом-наслідком цього аналітичного інвестування, цього панування-спостереження.

6. Саме цим, без сумніву, пояснюється надзвичайна міцність в’язниці — невеликого винаходу, який від самого початку зазнавав осуду. Якби вона була лише знаряддям відкидання або репресії на службі державного апарату, було б легше змінити її найочевидніші форми або знайти для неї прийнятнішу заміну. Але, вкорінена в механізмах і стратегіях влади, вона зустрічала будь-яку спробу перетворення величезною силою інерції.

Показовим є один факт: коли постає питання про зміну системи ув’язнення, опір походить не тільки від судових інституцій. Його джерелом є не в’язниця як карна санкція, а в’язниця з усіма її визначеннями, зв’язками й позасудовими наслідками; в’язниця як передавальна ланка загальної мережі дисциплін і наглядів; в’язниця, що функціонує в паноптичному режимі.

Це не означає, що її неможливо змінити або що вона раз і назавжди є необхідною для суспільства нашого типу. Навпаки, можна вказати на два процеси, які, розгортаючись усередині самої безперервності механізмів, що забезпечують функціонування в’язниці, здатні істотно обмежити її використання й перетворити її внутрішню роботу. І, без сумніву, ці процеси вже значною мірою розпочалися.

Перший із них зменшує корисність — або збільшує незручності — делінквентності, облаштованої як специфічна незаконність, замкненої й контрольованої. Зростання великих національних або міжнародних незаконностей, безпосередньо пов’язаних із політичними та економічними апаратами — фінансових незаконностей, діяльності спецслужб, торгівлі зброєю й наркотиками, спекуляцій нерухомістю, — показує, що дещо груба й надто помітна «робоча сила» делінквентності стає неефективною. Або, в меншому масштабі: щойно економічне вилучення прибутку із сексуального задоволення ефективніше здійснюється через продаж засобів контрацепції чи опосередковано — через публікації, фільми або видовища, архаїчна ієрархія проституції втрачає значну частину своєї колишньої корисності.

Другий процес полягає у зростанні дисциплінарних мереж, множенні їхніх обмінів із карним апаратом, дедалі ширших повноваженнях, які їм надають, і дедалі масовішій передачі їм судових функцій. У міру того як медицина, психологія, освіта, громадська допомога й «соціальна робота» перебирають на себе дедалі більшу частку повноважень із нагляду та оцінювання, карний апарат своєю чергою може медикалізуватися, психологізуватися й педагогізуватися. Водночас вузлова ланка, якою була в’язниця, стає менш потрібною: через розрив між своїм пенітенціарним дискурсом і наслідком у вигляді зміцнення делінквентності вона зчленовувала карну владу з владою дисциплінарною. Посеред усіх цих механізмів нормалізації, які застосовуються дедалі суворіше, специфічність в’язниці та її роль сполучної ланки частково втрачають сенс.

Отже, якщо довкола в’язниці й існує загальне політичне питання, то воно полягає не в тому, чи має вона виправляти; не в тому, хто повинен здійснювати в ній більшу владу — судді, психіатри, соціологи, адміністрація чи наглядачі; і навіть не в тому, чи потрібна нам в’язниця або щось інше замість неї. Нині проблема радше полягає у стрімкому зростанні застосування механізмів нормалізації та в широких повноваженнях, які вони приносять із собою через множення нових дисциплін.

У 1836 році один кореспондент писав до *La Phalange*: «Моралісти, філософи, законодавці, підлесники цивілізації, ось план вашого Парижа, акуратно впорядкований і розташований; ось удосконалений план, у якому все подібне зібрано разом. У центрі, всередині першої огорожі: лікарні для всіх хвороб, богадільні для всіх видів злиднів, божевільні, в’язниці, каторжні в’язниці для чоловіків, жінок і дітей. Навколо першої огорожі — казарми, судові палати, поліцейські дільниці, житла тюремників, ешафоти, будинки ката та його помічників. По чотирьох кутах — Палата депутатів, Палата перів, Інститут і Королівський палац.

Поза ними містяться різноманітні служби, що постачають центральну огорожу: торгівля зі своїми шахраями й банкрутствами; промисловість та її шалена боротьба; преса зі своїми софізмами; гральні доми; проституція; народ, який помирає з голоду або загруз у розпусті й завжди готовий прислухатися до голосу Генія революцій; безсердечні багатії… І нарешті — безжальна війна всіх проти всіх» (*La Phalange*, 10 серпня 1836 року).

Я зупинюся на цьому анонімному тексті. Тепер ми далеко від країни катувань, усіяної колесами, ешафотами, шибеницями й ганебними стовпами. Далеко ми й від мрії реформаторів менш ніж п’ятдесятирічної давнини: міста покарань, де тисяча малих театрів давала б нескінченне строкате представлення правосуддя, а покарання, ретельно поставлені на декоративних ешафотах, утворювали б безперервне свято кримінального кодексу.

Карцеральним містом із його уявною «геополітикою» керують зовсім інші принципи. Уривок із *La Phalange* нагадує про деякі з найважливіших. У центрі цього міста, ніби утримуючи його на місці, перебуває не «центр влади» й не єдиний осередок сил, а множинна мережа різнорідних елементів — стін, просторів, інституцій, правил і дискурсів. Тому моделлю карцерального міста є не тіло короля з владою, що від нього випромінюється, і не договірне поєднання волевиявлень, з якого народжується водночас індивідуальне й колективне тіло, а стратегічний розподіл елементів різної природи та різних рівнів.

В’язниця не є дочкою законів, кодексів чи судового апарату; вона не підпорядкована суду й не є слухняним або незграбним знаряддям вироків, які він виносить, і результатів, яких прагне досягти. Навпаки, саме суд є зовнішнім щодо в’язниці й підпорядкованим їй. У центральному становищі, яке вона посідає, в’язниця не самотня: вона пов’язана з цілою низкою «карцеральних» механізмів, що здаються досить відмінними від неї — адже вони призначені полегшувати біль, лікувати й утішати, — але всі вони, як і в’язниця, прагнуть здійснювати нормалізувальну владу.

Ці механізми застосовуються не тільки до порушень «центрального» закону, а й до апаратів виробництва — до «торгівлі» й «промисловості», — до цілої множинності незаконностей у всій різноманітності їхньої природи та походження, їхньої специфічної ролі в отриманні прибутку й різних способів, якими з ними поводяться каральні механізми. І зрештою всіма цими механізмами керує не єдине функціонування певного апарату чи інституції, а необхідність боротьби та правила стратегії.

Тому поняття інституцій репресії, відкидання, виключення й маргіналізації не здатні належно описати формування в самому центрі

карцерального міста підступних поблажливостей, невизнаних дрібних жорстокостей, малих хитрощів, розрахованих методів, технік і «наук», що дають змогу виготовляти дисциплінарного індивіда. У цій центральній і централізованій фігурі людини — наслідку й знарядді складних відносин влади; у тілах і силах, підкорених численними механізмами «ув’язнення»; в об’єктах дискурсів, які самі є елементами цієї стратегії, — слід чути віддалений гул битви.

На цьому я завершую книгу, яка має слугувати історичним тлом для різних досліджень влади нормалізації та формування знання в сучасному суспільстві.